

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU

CİDDİ NAILƏ HÜSEYN qızı

ŞAMAXI ŞƏHƏRİ
XIX-XX ƏSRLƏRDƏ
(tarixi-etnoqrafik tədqiqat)

BAKI – 2012

Elmi redaktor: _____

Redaktor: _____

CİDDİ NAILƏ HÜSEYN qızı
ŞAMAXI ŞƏHƏRİ XIX-XX ƏSRLƏRDƏ (tarixi-
etnoqrafik tədqiqat). Bakı, «Xəzər Universiteti» nəşriyyatı,
2012, ____ səh.

ISBN _____

Annotasiya

© N.H.Ciddi, 2012

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL ŞAMAXI ŞƏHƏRİNİN COĞRAFİ, TARİXİ VƏ ETNO-DEMOQRAFİK SƏCİYYƏSİ...

- 1.1. Şamaxı haqqında tarixi-coğrafi məlumat.....
- 1.2. Şəhərin qısa tarixi icmalı.....
- 1.3. Ənənəvi həyat tərzii.....
- 1.4. Etno-demoqrafik proseslər.....
- 1.5. Şəhərin ictimai məişəti.....

II FƏSİL MADDİ MƏDƏNİYYƏT

- 2.1. Yaşayış məskənləri və evlər.....
 - 2.1.1. Məskənlər.....
 - 2.1.2. Yaşayış evləri.....
 - 2.1.3. Evlərin daxili sahmanı.....
 - 2.1.4. Həyətlər.....
- 2.2. Geyim və bəzəklər.....
 - 2.2.1. Kişi geyimləri.....
 - 2.2.2. Qadın geyimləri.....
 - 2.2.3. Mərasim geyimləri.....
 - 2.2.4. Bəzəklər.....
- 2.3. Yeməklər və içkilər.....
 - 2.3.1. Bitki mənşəli yeməklər.....
 - 2.3.2. Ət və süd yeməkləri.....
 - 2.3.3. Yemək öynəsi.....
 - 2.3.4. İçkilər.....
 - 2.3.5. Qablar.....
- 2.4. Xalq nəqliyyatı vasitələri və yollar.....

III FƏSİL

AİLƏ VƏ AİLƏ MƏİŞƏTİ

- 3.1. Ailənin quruluşu və ailədaxili münasibətlər..
- 3.2. Qadınların ictimai fəallığı.....
- 3.3. Toy.....
- 3.4. Uşaqların tərbiyəsi.....
- 3.5. Dəfn mərasimi.....

IV FƏSİL

MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT

- 4.1. Bayramlar.....
- 4.2. Qonaqpərvərlik.....

- 4.3. Dini etiqadlar.....
- 4.4. Xalq təbabəti və səhiyyənin müasir vəziyyəti.....
- 4.5. Asudə vaxtın təşkili.....
- 4.6. Müasir dövrdə mədəni-məişət münasibətləri

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....

MƏLUMATÇILARIN SİYAHISI.....

İLLÜSTRATİV MATERİALLAR.....

Qəbul olunmuş ixtisarlara siyahısı

AEM	– Azərbaycan Etnoqrafik Məcmuəsi
Azərbaycan SSR EA TİEA	– Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun elmi arxivini
МИЭБГКЗК	– Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края
КСИИМК	– Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры
ЗКОИРГО	– Записки Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества
КК	– Кавказский календарь
СТ	– Советская тюркология
СА	– Советская археология
СЭ	– Советская этнография
ЦГАДА	– Центральный Государственный Архив Древних Актов
ЗКОИРАО	– Записки Кавказского Отделения Императорского Русского Археологического Общества
ОРВЗК	– Обзорение Российских владений за Кавказом
Изв. Аз ФАН СССР	– Известия Азербайджанского Филиала Академии Наук СССР
СМОМПК	– Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Şəhərlərin həyat və məişətinin tədqiqi etnoqrafiya elminin ən mühüm istiqamətlərindən biridir. Tarixi təcrübə göstərir ki, şəhər mühitində yaşayan əhalinin ənənəvi və müasir həyat tərzinin, təsərrüfat məişətinin, maddi və mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi sosial-iqtisadi inkişafın istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində, dövlətin ideoloji və siyasi sisteminin təkmilləşdirilməsində, həmçinin müxtəlif nəzəri və praktik vəzifələrin həllində mühüm rol oynaya bilər.

Hələ qədim və orta əsrlər dövründən Şamaxıda formalaşmış və inkişaf etmiş ticarət-iqtisadi əlaqələr və sənətkarlıq onu əhatə edən ətraf kəndlər üçün kulturtreker rolunu oynamışdır. Şamaxının coğrafi cəhətdən çox əlverişli yerdə – Qərbi Avropa, Rusiya və Şərqi gedən ticarət yollarının üzərində yerləşməsi onun əhalisinin həyat tərzinə, məişətinə və sosial tərkibinə təsir etməyə bilməzdi.

Sovet hakimiyyətinin mövcud olduğu yetmiş il ərzində məlum səbəblər üzündən Azərbaycan tarixi və etnoqrafiyasının müxtəlif problemləri, xalqın məişət və mədəniyyətinin bir çox sahələri elmi baxımdan lazımi səviyyədə araşdırılmamışdır. Xalqın ənənəvi həyat tərzini, qədim adət-ənənələri sınıxdırılmış və qondarma «yeni sosialist məişəti», «sovet bayramları və mərasimlərinin» tədqiqinə üstünlük vermişdir. Sovet etnoqrafiyasının aparıcı istiqamətini fəhlə və kəndlilərin müasir məişət və mədəniyyətinin tədqiqi təşkil edirdi. Şəhərlərin etnoqrafiyasına gəlincə isə, burada əsas diqqət «yeni sosialist» şəhərlərinə və ilk növbədə fəhlə sinfinin məişətinə yönəlmişdi. Bu isə təsadüfi deyildi. Çünki keçmiş mənbələrə söykənməyən, məhz sovet hakimiyyəti illərində formalaşan bu şəhərlər dövrünün ideologiyası və siyasətinə tam cavab verirdi.

Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xalqda özünüdərk, özünəqayıdış hissləri gücləndi. Bu gün tarixin daşıyıcıları olan Azərbaycan şəhərlərinə, o cümlədən Şamaxıya böyük elmi marağın artması bundan irəli gəlir. Təsadüfi deyil ki, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 14 dəfə bu şəhərdə olmuşdur. H.Əliyevin Şamaxıya hər səfəri bir yenilik gətirirdi. Onun göstərişi ilə hələ 1978-ci ilin yanvarında qəbul edilmiş «Şamaxı rayonunun iqtisadiyyatı və mədəniyyətinin daha da inkişaf etdirilməsi tədbir-

ləri haqqında» xüsusi qərar qəbul edilmişdir. Bu gün respublikada vüsət alan müasirləşmə Şamaxıda hələ o vaxtlar həyata keçirilirdi (13).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 16-cı maddəsində deyilir: «Azərbaycan dövləti mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin, elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərir, ölkənin təbiətini, xalqın tarixini, maddi və mənəvi irsini qoruyur» (9, 14).

Böyük bir tarixi dövr ərzində ölkənin aparıcı şəhəri olmuş, dünya ticarət və iqtisadi əlaqələrində mühüm rol oynamış, Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafına həlledici təsir göstərmiş, Şərqi və dünyanın mədəni mərkəzlərindən biri olmuş Şamaxı şəhərinin etnoqrafiyasının öyrənilməsi bütövlükdə Azərbaycan tarixinin və etnoqrafiyasının tədqiqi üçün zəngin material verir. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri də məhz budur.

Aparılmış çoxillik elmi tədqiqatlar, çöl- etnoqrafik materiallarının təhlili, bölgənin lokal özünəməxsusluğu, milli-mənəvi dəyərlərə mühafizəkar münasibət, rəngarəng təbii-coğrafi şərait və bir sıra başqa xüsusiyyətlər də Şamaxının müstəqil etnoqrafik tədqiqat obyektinə kimi seçilməsini qanunauyğun edir və mövzunun aktuallığını artırır.

Məlum olduğu kimi, XX əsrdə, o cümlədən yeni yüzilliyin başlanğıcında Azərbaycanın çoxəsrlik tarixinin zəngin bir bölgəsi kimi Şamaxının öyrənilməsi istiqamətində də çox işlər görülmüşdür. Burada aparılan uzunmüddətli arxeoloji tədqiqatlar zamanı şəhərin, bütövlükdə isə Azərbaycan tarixinin qədim və orta əsrlər dövrünə aid çox qiymətli materiallar aşkar edilmişdir.

Şamaxının zəngin mənəvi mədəniyyəti, çoxsahəli təsərrüfatı, sənətkarlığı, maddi mədəniyyətinin bu və ya digər sahələri haqqında Şərq və Avropa səyyahlarının, tacirlərin, rəssamların, şair və yazıçıların əsərlərində, yol qeydlərində qiymətli məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Bu məlumatları sistemləşdirmək, təhlil etmək və onlara elmi-tənqidi münasibət bildirmək sahəsində və bütövlükdə Şamaxı şəhərinin tarixi-etnoqrafik tədqiqi üzrə araşdırmalar aparılmamışdır. Bu baxımdan təqdim olunan dissertasiya işi aktuallığı və elmi əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edir.

Hələ ötən əsrin əvvəllərində Şamaxı Azərbaycanda cümhuriyyət uğrunda aparılan mübarizənin mərkəzlərindən biri olmuşdur. Belə ki, 1918-ci ilin mart ayında şəhərə hücum etmiş

erməni və rus yaraqlıları burada minlərlə insanın həyatına son qoymuş, tarixi abidələrini dağıtmış, yetmiş iki müsəlman kəndinin əhalisini amansızcasına qırıb çatmışlar. Həmin hadisələrin canlı şahidi olmuş insanların söylədikləri həqiqətlər və çoxlu sayda arxiv sənədləri Şamaxının XX əsrin 20-30-cu illər dövrünü yenidən yazmaq, əhalinin maddi və mənəvi mədəniyyətini öyrənmək baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir və mövzunun aktuallığını artırır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Qeyd olunduğu kimi Azərbaycan etnoqrafiyasında Şamaxı şəhərinin məişət və mədəniyyətinin tədqiqi bir problem kimi xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Tədqiqatın məqsədi həmin boşluğu aradan qaldırmaq, son illərdə bölgənin ictimai, sosial və mədəni həyatında baş verən dəyişiklikləri nəzərə alaraq bu bölgənin etnoqrafiyasına aid elmi təhlillər əsasında bitkin bir elmi əsərin yazılmasından ibarətdir. Bununla əlaqədar tədqiqatın qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

- şəhər əhalisi üçün səciyyəvi olan ənənəvi məişət və mədəniyyətin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və onların transformasiyaya uğraması dərəcəsini izləmək. Bu xüsusiyyətləri formalaşdıran əsas amillərin şəhər məişətinə, onun əhalisinin sosial tərkibinə təsir dərəcəsini araşdırmaq;

- Şamaxı şəhərinin kəndlərin urbanizasiya proseslərinin təsir dərəcəsini və yerini müəyyənləşdirmək;

- ədəbiyyat və dövrü mətbuatda çap olunmuş materiallar əsasında Şamaxı şəhərinin etnoqrafiyasına aid məlumatları şərh etmək;

- Şamaxı əhalisinin məişətindəki spesifik cəhətləri ənənəvilik və müasirlik baxımından tədqiq etmək, diqqəti daha çox cəlb edən lokal xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

- müasir dövrdə əhalinin maddi və mənəvi mədəniyyətində, ictimai və sosial həyatında müşahidə olunan dəyişiklikləri göstərmək, onların səbəblərini müəyyənləşdirmək və konkret elmi nəticələr çıxarmaq.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat obyektı kimi Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri olan Şamaxı şəhəri seçilmişdir. Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə əyalət, vilayət, qəza və quberniya mərkəzi olmuş Şamaxı şəhəri qədim və orta əsrlər dövründə Azərbaycanın Avropa, Asiya və Yaxın Şərqi

müxtəlif ölkələri ilə iqtisadi, ticarət və mədəni əlaqələrinin qurulmasında mühüm rol oynamışdır.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi XIX-XX əsrlərin əvvəllərini əhatə edir. Ayrı-ayrı məsələlər işıqlandırılarkən (bölgənin tarixi-etnoqrafik səciyyəsi, maddi və mənəvi mədəniyyətinin ayrı-ayrı aspektləri, həmçinin məişətdə və mənəvi həyatda ənənə, varislik problemləri) orta əsrlər dövrünə və yeni tarixə dair faktlara müraciət olunur, müxtəlif müqayisələr aparılır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işi ilk dəfə olaraq qədim və zəngin tarixə və etnoqrafik ənənələrə malik olan Şamaxı şəhərinin kompleks tədqiqinə həsr olunmuşdur. İlk dəfə olaraq Şamaxı şəhərinin intensiv etno mədəni proseslər nəticəsində nəinki Şirvan, habelə ümumazərbaycan miqyasında kənd əhalisinə mədəni təsiri və urbanizasiya prosesləri araşdırılır. Tədqiqat işində Şamaxını əhatə edən yaxın və uzaq kəndlərin bu şəhərin sosial tərkibinə və təsərrüfat məişətinə təsir dərəcəsi və onun nisbəti ön plana çəkilir. Bu mənada təqdim olunan dissertasiya işi ilk təcrübə kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını etnoqrafiya elminin müasir tədqiqat üsulları, çoxəsrlik ənənələri olan tarixi şəhərlərə həsr olunmuş əsərlərin müddəaları və tarixilik prinsipi təşkil edir. Canlı müşahidə, çöl-etnoqrafik, ədəbiyyat və arxiv materiallarının tarixi-müqayisəli təhlili və problemə belə sistemli yanaşma qarşıya qoyulmuş vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həll olunmasına imkan yaradır. Azərbaycan dövlətinin ictimai və humanitar elmlərin qarşısında qoyduğu vəzifələrdən biri kimi xalqın milli-mənəvi dəyərləri bu günün tələbləri baxımından – azərbaycançılıq baxımından tədqiq olunur. Bu dəyərlərin qorunması və onların dünya mədəniyyətinə inteqrasiya olunması istiqamətində ideoloji əhəmiyyəti və habelə şəhər mədəniyyətinin tarixi inkişafında qanunauyğunluqların analitik təhlili də ön plana çəkilir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqat təkcə Şamaxı şəhərinin deyil, bütövlükdə Azərbaycanın şəhər mədəniyyətinin, ayrı-ayrı bölgələrin etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsində, Şamaxı şəhərinin tarixinin tədqiqində, çoxcildlik Azərbaycan şəhərlərinin tarixi və etnoqrafiyasına dair əsərlərin yazılmasında istifadə oluna bilər. Bundan başqa, dissertasiyada irəli sürülən təkliflər və müddəalar əsrlərin yadigarı olan milli adət-

ənənələrimizin təbliğində və şəhər mədəniyyətinin həllini gözləyən problemlərinin işıqlandırılmasında əyani vəsait rolunu oynaya bilər. Dissertasiya işi monoqrafiya kimi çap olunduqdan sonra ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbələri tərəfindən də istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın mənbə bazası. Dissertasiya işinin əsas mənbə bazasını müəllifin 1998-2007-ci illər ərzində Şamaxı şəhəri və onun ətraf kəndlərindən topladığı çöl-etnoqrafik materialları təşkil edir. Bundan başqa tədqiqat işində XIX-XX əsrlərə aid ədəbiyyat materialları və habelə muzey eksponatlarından istifadə edilmişdir.

Qarşıya qoyulmuş problemin həllində ayrı-ayrı elmi-tədqiqat əsərlərindən, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivinin fondlarından, həmçinin dövrü mətbuatda çap olunmuş məlumatlardan istifadə olunmuşdur. Bundan başqa şəhərin bir sıra idarə və müəssisələrindən də materiallar əldə edilmişdir. Həmçinin ənənəvi müşahidə metodundan istifadə olunaraq şəhər əhalisi ilə çoxsaylı görüşlər keçirilmiş, şəxsi müşahidələr aparılmışdır.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Şamaxı şəhərinin etnoqrafiyası indiyə qədər müstəqil tədqiqat predmeti olmamışdır. Şamaxının tarixi ilə bağlı mənbələr və tədqiqat əsərləri, həmçinin antik dövr, orta əsr müəlliflərinin əsərləri, şair və yazıçıların bədii yaradıcılığı, o cümlədən Şamaxıda olmuş şərq, qərb və rus müəlliflərinin, səyahətlərin məlumatları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Həmin əsərlərdə və məlumat xarakterli yol qeydlərində bölgənin əhalisinin həyat tərzi, məişəti, təsərrüfat həyatı və sənətkarlıq sahələrinə dair maraqlı faktlar əksini tapmışdır ki, bu da günümüzdə qədər qorunub saxlanılan ənənəviliyi və tarixiliyi izləməyə imkan verir. Bu sırada əl-Müqəddəsi və İbn-Həvqalın məlumatları, «Hüddud əl-ələm» (X əsr) və «Zeynəl-əxbər» (XI əsr), «Mücüməl ət-təvarix», «Səlcuqnamə», «Təvarixə əl-Səlcuq» və s. mənbələr mühüm yer tutur.

Şamaxının Teymurilər sülaləsi dövrünün və daha sonrakı dövrlərin öyrənilməsində Dövlət-şah Səmərqəndinin əsərləri, «Rüzət əs-səfa» və «Həbib əs-siyar» məcmuələri, Həsən bəy Rumlunun «Əhsən ət-təvarix», İskəndər Münşinin «Tarix-i ələm aray-i Abbasi», «Tarix-i Nadiri» əsərləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsərlərin hər birində dövrün siyasi hadisələri ilə bərabər, Şamaxı şəhərinin dünya iqtisadi və ticarət əlaqələrində rolu,

əhalinin həyat və təsərrüfat məişəti ilə bağlı maraqlı məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

Şamaxının tarixi abidələri – karvansaralar, hamamlar, məscidlər, şəhərin qala divarları, həmçinin dəhşətli zəlzələlərdən sonra onların dağılması ilə bağlı XV-XVII əsrin Qərbi Avropa və rus səyyahları – F.Kotov və A.Oleari, geniş ticarət əlaqələri haqqında isə Y.Streys məlumat verir. Bu cəhətdən J.B.Tavernyenin məlumatları da diqqəti çəkir (120).

XVII əsrdə yaşamış türk səyyahı Evliya Çələbinin Şamaxı qalası və şəhərin müdafiə qurğuları, həmçinin şəhər hamamları, məscidləri və digər ictimai binaları barədə qeydləri böyük maraq doğurmaqla bərabər, Şamaxının tarixi və etnoqrafiyası barədə müəyyən fikirlər irəli sürməyə imkan verir (140, 5-26).

Tanınmış Azərbaycan səyyahı, əslən şamaxılı Zeynalabdin Şirvaninin «Riyaz əs-siyahe» əsəri də Şirvanın qədim tarixi, qalaları, həmçinin əhalinin dini mənsubiyyəti barədə müfəssəl məlumat əldə etmək baxımından dəyərli mənbədir. (93,15)

A.Volmskinin rəhbərlik etdiyi ekspedisiyanın iştirakçılarının gündəliyində, I Pyotrın İran səfərində iştirak edən F.İ.Soymonov və İ.Q.Qerberin, XVIII əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanda olmuş İ.Y.Lerxin, akademik S.Q.Qmelinin, A.Q.Serebrov-Julfskinin, İ.T.Drenyakinin, F.M.Biberşteynin, P.Q.Butkovun, S.B.Bronevskinin və başqalarının əsərləri də bu baxımdan qiymətli mənbə hesab olunur (88; 82; 80; 135).

XIX əsrin ortalarına doğru məlum siyasi hadisələrlə əlaqədar Azərbaycana Rusiya iş adamlarının, hərbiçilərinin və məmurlarının səfərləri intensivləşmiş və təqdim olunmuş hesabat xarakterli məlumatlarda ayrı-ayrı bölgələrin etnoqrafiyasına – əhalinin həyat və məişətinə, təsərrüfat məşğuliyyətinə və başqa sahələrə aid məlumatlar əksini tapmışdı. Bu cür məlumatlara P.Zubov, V.Lekqobitov, E.Eyxvald, Y.A.Qaqameyster, İ.N.Berezin, N.F.Dubrovin və başqa müəlliflərin əsərlərində daha çox rast gəlinir. Orta əsr Azərbaycan şairlərindən - Xaqani Şirvani, Məsud ibn Namdar, Nizami Gəncəvi, Arif Ərdəbili, İmadəddin Nəsiminin əsərlərində də Şamaxı haqqında dəyərli məlumatlara rast gəlmək mümkündür (109; 79; 95; 32; 36).

Azərbaycanın, o cümlədən Şamaxı şəhərinin etnoqrafiyasının yazılmasında XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində Tiflisdə nəşrə başlamış «Сборник материалов для

описание местностей и племен Кавказа» (СМОМПК) və «Кавказский календарь» məcmuələri, «Кавказ» və «Каспий» qəzetləri, Q.Qaqarın və V.Vereşaginın çəkdiyi şəkillər çox qiymətli mənbələr hesab olunur.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ötən dövrlərin yazılı mənbələrində Şamaxı əhalisinin məişət və mədəniyyətinə aid məsələlər eyni dərəcədə əks etdirilməmişdir. Bu da heç şübhəsiz həmin məlumatları qələmə alan rus və digər xarici ölkə müəlliflərinin Azərbaycan xalqının məişət və mədəniyyətinə dərinləndən bələd olmamasından, məsələyə qeyri-ciddi, səthi yanaşmasından irəli gəlmişdir. Azərbaycanın orta əsrlər şəhərlərinin, o cümlədən Şamaxının tarixi-arxeoloji cəhətdən öyrənilməsinə sovet dövründə başlanmışdır. Bu dövrə qədərki məlumatları isə A.Bakıxanovun və B.A.Dornun əsərlərindən əldə etmək mümkündür (78).

«Azərbaycanı tədqiq və tətəbbü cəmiyyəti»nin yaradılmasından sonra respublikanın digər şəhərləri ilə yanaşı, Şamaxının da tarixi, mədəni abidələri və ətraf ərazilərinin öyrənilməsinə başlandı. İlk əvvəllər əsas diqqət bu abidələrin dağıdıcı müharibələr və zəlzələlərdən sonrakı qalıqlarının tədqiqinə yetirilirdi. Bu istiqamətdə ilk təşəbbüs V.M.Sısoyevə məxsusdur (91, 7).

Bundan sonra C.Aleksandroviç (Nəfisi) və A.P.Fituni Şamaxı şəhərinin və Şirvan hökmdarlarının iqamətgahlarının, müdafiə qurğularının qalıqlarını tədqiq etmişlər. 1936-1938-ci illərdə və daha sonrakı dövrdə Şamaxının tarixi-arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi ilə əsasən azərbaycanlı alimlər məşğul olmuş və bu istiqamətdə çox böyük işlər görmüşlər. Onların arasında A.A.Ələskərzadə, İ.M.Cəfərzadə, M.X.Şərifli, Ə.A.Əlizadə, Z.M.Bünyadov, O.A.Əfəndiyev, M.H.Heydərov, F.M.Əliyev, Ə.Ə.Rəhmani, A.V.Salamzadə, H.A.Ciddi, A.Nuriyev, F.Osmanov və başqalarının adlarını qeyd etmək olar (14; 19; 22; 30; 60; 72; 81; 86; 122; 93; 94; 141; 142).

Şirvanın köçəri tayfalarının – padarların etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsində İ.A.Məcidovanın AMEA Tarix İnstitutunun elmi arxivində saxlanan məlumatları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Etnoqraf A.Mustafayevin «Şirvanın maddi mədəniyyəti», «Azərbaycanda şərbaflıq sənəti» əsərləri çöl-etnoqrafik materiallarının zənginliyinə, məsələlərin dərin və hərtərəfli elmi

təhlilinə görə xüsusi əhəmiyyətə malikdir (51; 52; 53; 111).

Şamaxının etnoqrafiyasının ayrı-ayrı problemləri Q.Ə.Qeybullayevin, H.A.Quliyevin, T.M.Kərimovun, E.Ə.Kərimovun, Q.C.Cavadovun və başqalarının tədqiqatlarında əksini tapmışdır (40; 41; 42; 46; 47; 104; 103). Lakin həmin əsərlərdə hazırkı dövrdə Şamaxının etno-demoqrafiyası, sosial durumu, əhalinin məşğuliyyəti, ictimai həyatda qadınların rolu, mənəvi mədəniyyəti sahəsindəki yeni meyil və istiqamətlər, ictimai və ailə həyatında ənənəvilik və müasirlik kimi məsələlər öz əksini tapmamışdır.

N.E.Zeynalovanın Şamaxıya, daha doğrusu şəhərin etno-sosioloji baxımdan öyrənilməsinə həsr edilmiş namizədlik dissertasiyası 1980-1990-cı illərdə kütləvi informasiya vasitələrinin şəhər əhalisinin mənəvi həyatında roluna həsr edilmişdir.

Sovet dövründə Azərbaycan şəhərlərinin etnoqrafiyasına həsr edilmiş elmi-tədqiqat əsərlərinin əksəriyyəti isə yeni sosialist şəhərlərinin fəhlə sinfinin müasir həyat tərzinə, o cümlədən ictimai və ailə məişətinə həsr olunmuşdur (67; 68; 40; 41; 119).

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun «Müasir dövr etnoqrafiyası» şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları müəllifin ayrı-ayrı elmi nəşrlərdə çap olunmuş məqalələrində, konfrans və elmi sessiyalarda etdiyi məruzələrinin tezislərində əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, dörd fəsil, nəticə, ədəbiyyat, ixtisarlar, məlumatçıların siyahısından və illüstrativ materiallardan ibarətdir.

I F Ə S İ L

ŞAMAXI ŞƏHƏRİNİN COĞRAFI, TARIXİ VƏ ETNO-DEMOQRAFİK SƏCİYYƏSİ

1.1. Şamaxı haqqında coğrafi-tarixi məlumat

Böyük Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəklərində yerləşən Şamaxı əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malikdir. Bölgə relyef quruluşuna görə dağlıq, yayla və düzənlik ərazilərdən ibarət olsa da, böyük hissəsini dağlıq ərazi təşkil edir. Rayonun şimalını Baş Qafqaz silsiləsinin cənub-şərq hissəsi, cənuba doğru əraziləri kiçik yayla və silsilələr tutur. Şamaxının şimal hissəsi Qobustan yaylasına daxildir. Pirsaat çayının qərbində – şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru Ləngəbiz silsiləsi uzanır. Ləngəbiz silsiləsindən cənub-qərbdəki ərazi isə Şirvan düzünə daxildir.

Şamaxı rayonunda ərazinin mütləq hündürlüyü 2500 metrə çatır. Ərazinin ucqar cənub-qərb hissəsi dəniz səviyyəsindən aşağıda yerləşir. Burada palçıq vulkanları (Böyükdağ, Ayazaxtarma, Quşçu, Mədrəsə və s.), Yura-Antropogen çöküntüləri, müxtəlif faydalı qazıntılar (bitum, gil, əhəngdaşı və s.), mineral bulaqlar və s. mövcuddur. Çimli, dağ-çəmən, qəhvəyi dağ-meşə, dağ-qara, qonur dağ-meşə, dağ-meşə, dağ tünd-şabalıdı, şabalıdı, açıq-şabalıdı, boz-qonur, şorakətvari boz-qonur, boz-çəmən və çəmən, çəmən-boz torpaqları üstünlük təşkil edir.

Bölgənin iqlimi cənubda qışı quraq keçən mülayim-isti yarımsəhra və quru çöl tipli, şimalda yayı quraq keçən mülayim-istidir. Orta temperatur yanvarda -4° s-dən 2° s-dək, iyulda isə 15° - 25° s. təşkil edir. İllik yağıntının miqdarı 300-800 mm-dir (135, 26-27).

Rayonun ərazisindən Ağsu, Pirsaat, Qozlu çay, Acı çay, Çiğil çayları axır. Bu çayların heç birinin daimi su mənbəyi yoxdur və onların əksəriyyəti böyük su hövzələrinə qovuşmur.

Ərazinin oroqrafiyasının müxtəlifliyi onun bitki aləminə də öz təsirini göstərmirşdir. Bitki örtüyü hündürlük qurşaqlarına görə dəyişir. Hazırda rayonda olan meşələrin (palıd, vələs, ardıc, saqqızağacı, ağcaqayın, çinar, qarağac, göyrüş və s.) ümumi sahəsi 9,8 min hektar təşkil edir. Yüksək dağlıq ərazilərdə subalp və alp çəmənlikləri vardır. Buna görə də həmin sahələr maldarlıq üçün

əlverişli yem bazası - yaylaq rolunu oynayır (7, 185).

Şamaxının faunası da zəngindir. Burada ceyran, cüyür, dovşan, xallı maral, dağ keçisi, çöl donuzu, daşlıq dələsi, kəklik, qırqovul, turac, göyərçin və s. vəhşi heyvan və quşlar vardır. Məşhur Pirqulu qoruğunun da çox hissəsi məhz Şamaxı rayonunun ərazisinə aiddir (7, 30-31).

Hazırda Şamaxı rayonu Azərbaycan Respublikasının müstəqil inzibati ərazi vahidi kimi mövcuddur. Şamaxı rayonunun mərkəzi Şamaxı şəhəridir. Dəniz səviyyəsindən 749 metr hündürlükdə olan şəhəri cənub tərəfdən Zoğalavay və şərq tərəfdən Pirsaat çayları, şimaldan Binaslı və Quşqana, şimal-qərb tərəfdən Pirdirəki və Qızqalası (Gülüstan), qərb tərəfdən isə Meysəri dağları əhatə edir.

Rayonun iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. Son illərdə «Regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı» çərçivəsində Şamaxıda bir sıra əhəmiyyətli sənaye obyektləri də fəaliyyətə başlamış, minlərlə iş yerləri açılmışdır.

Şamaxı həm də respublikamızın inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı rayonlarından biridir. Onun iqtisadiyyatında üzümçülük, taxılçılıq və maldarlıq mühüm yer tutur. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 230,1 ha-dır. Bundan 51,2 min ha. şum yeri, 25,3 min ha. çoxillik bitkilər, 8,5 min ha. dincə qoyulmuş torpaqlar, 2,1 min ha. biçənəklər, 143,0 min ha. otlaq, 5,3 min ha. isə suvarılan torpaqlardır. Rayonda Hacıqədirli, Pirsaatçay kimi su anbarları vardır.

1.2. Şəhərin qısa tarixi icmalı

Şamaxı şəhəri əsrlər boyu Azərbaycanın ən mühüm tarixi-mədəni və ticarət mərkəzi olmuşdur. Coğrafi baxımdan Şirvan tarixi-etnoqrafik bölgəsində yerləşən bu şəhər nəinki rayonun, həm də bütün Azərbaycanın lokal, habelə etno-mədəni xüsusiyyətlərinin formalaşmasında da mühüm rol oynamışdır.

«Şirvan» sözünün etimologiyası ilə bağlı müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Görkəmli tarixçi B.V.Minorski «Şir» toponiminə və müxtəlif mənbələrə istinad edərək «Şirvan» sözünü Xəzərin cənub sahillərindən (Gilan və Dəlyəm) çıxmış qədim tayfaların adı ilə bağlayır (112, 34). Akademik İ.A.Cavaxşvili isə hesab edir ki, «Şirvan» sözü «Sar» (şar) və «Van» tərkiblərinin birləşməsindən

əmələ gəlmiş və «sarlar (və ya şarlar) yurduunun sakinləri» mənasını verir. Onun fikrincə, yunan və latın əlifbalarında «ş» hərfinin olmaması səbəbindən «şar» sözü «mar» sözünə çevrilmişdir. «Mar» sözü isə dil, yaxud da qəbilə deməkdir (93, 18).

E.Çələbinin yazdığına görə, «Şamaxı» «şam» və «əxi» sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Belə ki, bu yerin ilk sakinləri əslən Şam şəhərindən (Dəməşq) olan insanlar olmuşlar. «Şam» və «əxi» sözlərinin birləşməsi nəticəsində yaranan «şamex» «Şamın qardaşı» mənasındadır (140, 131).

Müasir tədqiqatçılardan A.V.Salamzadə də bu fikri təkrarlayır, lakin sözün açmasını «Şamın qardaşı» kimi yox, «böyük», «ulu» kimi izah edir (123, 40-41).

Coğrafiyaşünas R.Yüzbaşov isə «Şamaxı» adının «Kamaxeya» adlı qəbilə tayfasının adından götürüldüyünü qeyd edir (66, 70). Yeri gəlmişkən, XIX əsr Azərbaycan tarixçisi A.Bakıxanovun «Şamaxı» sözünün «Kamaxeya» adlı alban tayfasının adından yarandığı haqda fikrini nəzərə alsaq, R.Yüzbaşovun mülahizəsinin daha həqiqətə uyğun olduğunu söyləmək olar. Ümumiyyətlə «Şamaxı» sözünün etimologiyası barədə qədim və orta əsr mənbələrində, həmçinin yeni dövr tarixçilərinin əsərlərində kifayət qədər mülahizələr mövcuddur və həmin bu məsələnin ümumiləşdirilməsinə, etnoqrafik cəhətdən tədqiqinə ciddi ehtiyac duyulur.

Xatırladaq ki, Şirvan adı ilə bağlı toponimlərə Mərkəzi Asiya ərazisində, o cümlədən İranda (Xorasan və Luristan yaxınlığında) və Türkmənistanda da rast gəlinir. Çox güman ki, həmin toponimlər Azərbaycan əhalisinin vaxtilə bu ərazilərə miqrasiyasının izləridir (93, 18).

Ehtimallara görə, «Şirvan» əvvəllər yalnız bir şəhərin adı olmuş, sonradan isə vilayət və ölkə (IX əsrdən) adını daşımışdır. Tarixi Şirvan şəhərinin xarabalıqları müasir Şamaxı ilə Quba arasındakı ərazidə yerləşir. Yerli əhali oranı «Şəhrivan» adlandırır.

VIII əsrin axırlarına qədər Şirvanda Xilafət tərəfindən təyin edilən ərəb sərkərdələri hakim olmuşlar. Onlar digər Şərq ölkələrində olduğu kimi, Şirvanda da məscid binasından başqa heç bir tikinti işi aparmamışlar. Hər il xəlifə tərəfindən Azərbaycana, o cümlədən Şirvana minlərlə ərəb köçürülürdü. Onlar köçürüldükləri ərazilərdə məskən salıb yaşayırdılar. Aparılmış etnoqrafik və arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, bu gün də Azərbaycanda «ərəb»

sözü ilə bağlı olan bir sıra etnotoponimlər məhz həmin dövrdə meydana gəlmişdir. Şamaxı rayonu ərazisindəki Ərəbqədim, Ərəbşalbaş, Ərəblər, Ərəbuşağı, Ərəbtamli, Ərəbşahverdi kəndləri də bu sıraya daxildir.

VIII əsrin axırlarında (788-ci il) Yəzid ibn Məzyəd Şeybani Xəlifə Harun Ər-Rəşid tərəfindən Azərbaycana və Şirvana hakim təyin edilir. O da oğullarından birini Şirvana göndərir. Bu dövrdən etibarən Şirvanda Məzyədilər sülaləsinin hakimiyyətinin əsası qoyulur. 861-ci ildə həmin nəslə mənsub olan Haysali ibn Xalid Xəlifə Mütəvəkkil ölümündən istifadə edərək, özünü müstəqil Şirvanşah elan edir. Şirvan tarixində Məzyədilər və onların bilavasitə davamçıları olan Kəsrənilər və Dərbəndilər sülalələri də bu nəslin nümayəndələridirlər (22, 8).

861-ci ildə müstəqil Şirvan dövləti yarandıqdan sonra bu sülalənin təmsilçiləri Şirvan əhalisinin mədəni təsiri altına düşürlər. Bu təsir özünü o dövrün hökmdarlarının adlarında da göstərir. Belə ki, əgər ilk dövrlərdə Yəzid, Xalid, Haysam kimi ərəb mənşəli adlar üstünlük təşkil edirdisə, sonradan onlar Qubad, Salar, Fəriburz və s. bu kimi yerli adlarla əvəz olunur. Beləliklə, əsası VIII əsrin axırlarında qoyulmuş Şirvanşahlar min ilə yaxın bir müddətdə Şirvanda hökmranlıq etmişlər (22, 10).

Şəhərin inşa tarixi də bugünədək dəqiq məlum deyil. Lakin arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, hələ tunc dövründən etibarən bu ərazidə yaşayış olmuşdur. Artıq eramızdan əvvəl VI-V əsrlərdə həmin yaşayış yerində şəhər həyatına məxsus xüsusiyyətlər mövcud idi. Bunu həmin dövrə aid maddi mədəniyyət nümunələri də sübut edir. Əldə olunmuş Roma və Arşaki sikkələri, habelə Makedoniyalı İskəndərin hakimiyyəti dövründə zərb edilmiş sikkələrə oxşar dirhəmlər qədim Şamaxının hələ antik dövrdə bir sıra Şərq və Qərb ölkələri ilə iqtisadi və mədəni əlaqədə olduğunu göstərir.

Qazıntılar zamanı əldə edilmiş tikinti daşları, müxtəlif silahlar, dulus çarxında hazırlanan zərif saxsı qablar hələ 2000 il bundan əvvəl Şamaxıda memarlıq, metalışləmə, dulusçuluq, şüşə istehsalı və digər sənət sahələrinin öz dövrü üçün yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini, sənətkarlığın şəhər həyatında mühüm rol oynadığını sübut edir (93, 23-24).

İlk orta əsrlərdə bir sıra daxili və xarici amillər, o cümlədən Sasani-Bizans müharibələri və Xəzər tayfalarının yürüşləri

nəticəsində Şirvanda şəhər həyatı tənəzzülə uğrayır, sənətkarlıq sahələri və təsərrüfatda durğunluq əmələ gəlir.

Ərəb işğalından sonra Şamaxı şəhəri mahal mərkəzi kimi Xilafətə tabe olan feodal hakimlərinin iqamətgahına çevrilir. Şəhər ərəb-xəzər müharibələri dövründə dəfələrlə əldən-ələ keçir və bütün bunlar onun iqtisadi həyatına öz mənfi təsirini göstərir. Şəhər həyatı ilə tanış olmayan köçəri ərəblər mövcud tikintilərdən istifadə etmək, yaxud da onları dağıtmaqdan başqa ayrı bir iş görməmişlər. Bu həqiqəti ərəb müəllifi ibn Xəldun da etiraf edərək yazırdı: «Köçəri ərəblər olduqca vəhşidirlər. Onlar özlərinə çadır qurarkən daş lazım olduqda abad bir binanı sökürdülər» (93, 263).

IX əsrin ortalarından başlayaraq Şamaxıda şəhər həyatı yenidən inkişaf etməyə başlayır. Həmin dövrdə burada orta əsr şəhər həyatının mühüm əlamətlərindən olan şirli saxsı qablar istehsalına başlanılır. Şüşə istehsalı və toxuculuq (pambıq və ipək parçalar, o cümlədən «diba», «xara», «atlas» və s.) da geniş vüsət alır. Şamaxıdan tapılan Rey, Kəşan, Nişapur tipli fayans və Mərkəzi Asiya şəhərlərində istehsal olunmuş basma naxışlı qablar, həmçinin Rusiya şəhərlərində hazırlanmış metal əşyalar şəhərin həmin dövrdəki ticarət- iqtisadi əlaqələrindən xəbər verir.

IX-X əsrlərdə – Xilafətin zəiflədiyi dövrdə Azərbaycanda təşəkkül tapan feodal dövlətlərindən biri də Şirvanşahlar dövləti idi. Şirvanşahlar dövlətinin adı elmi ədəbiyyatda Məzyədilər dövləti (861-1027-ci illər) olmuşdur. IX-XV əsrlərdə Azərbaycan Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı Şamaxıya köçürülür (11, 274).

Tarixi mənbələrin məlumatına görə, XII əsrdə Şamaxıda 100 minə qədər əhali yaşamışdır. Şəhərdə sənətkarlığın müxtəlif sahələri və ticarət-əmtəə münasibətləri yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı.

XI-XII əsrlərdə Şirvan şərqdən Xəzər dənizi, şimaldan Dərbənd-Dağıstan, cənubdan Kür çayı ilə əhatə olunmuşdu. Ərəb istilasından əvvəlində Şirvanda Şəhriyar adlı hökmdar hakimiyyət başında idi. O, möhkəmləndirilmiş bir qalada ərəblərə qarşı kəskin müqavimət göstərmiş, nəhayət, xəlifəyə bac vermək şərti ilə təslim olmuşdu. Xəlifə Ömər isə Şirvanın və Şirvan hökmdarının yerləşdiyi qalanın strateji mövqeyini nəzərə alaraq onun şərtləri ilə razılaşırdı. Bu hadisədən sonra xəlifə Azərbaycanı tutmaq üçün özünün bir çox sərkərdələrini Şirvana və Dərbəndə göndərir, lakin istənilən nəticəni ala bilmir. Nəhayət, xəlifə Hüsam Müslim ibn

Əbdül Məliki böyük ordu ilə Şirvana göndərir. Müslim Şirvan hökmdarının yerləşdiyi qalanı mühasirəyə alaraq hiylə ilə ələ keçirir və əhalini qılıncdan keçirir (11, 274).

XIII əsrin əvvəllərində daha dəqiq, 1222-ci ildə monqolların Azərbaycana hücumu nəticəsində şəhər və şəhər təsərrüfatına böyük ziyan dəydi. XIV, xüsusilə də XV əsrdən etibarən Şamaxının Rusiya ilə iqtisadi və mədəni əlaqələrinin genişlənməsi sayəsində şəhərin iqtisadi və mədəni həyatında yenidən tərəqqi müşahidə olunmağa başlayır.

XV əsrin axırlarında Şirvan hökmdarları ölkənin siyasi mərkəzini Bakıya köçürmək qərarına gəlirlər. Buna baxmayaraq, XVII əsrin ikinci yarısına qədər Şamaxı öz iqtisadi və siyasi əhəmiyyətini itirmir. O, Azərbaycanın mühüm ticarət, mədəniyyət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olaraq qalır.

Mənbələrin məlumatına görə, orta əsrlərdə Şamaxı şəhəri iki – Narınqala və Şəhristan hissələrindən ibarət olmuşdur. Məşhur səyyah Adam Olearinin Şamaxı şəhərindən çəkdiyi mənzərə rəsminə həmin hissələri aydın görmək mümkündür (şək. 1) Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, ikinci divar XVII əsrdə - Şah Abbasın Şirvana hücumu zamanı dağıdılmışdır. XVII əsr səyyahı Evliya Çələbi də bu fikri təsdiqləyir (140, 15).

XVI-XVII əsrin əvvəllərində Şirvan Səfəvilərlə türk orduları arasında gedən müharibələrdə böyük dağıntılara məruz qalır. Bundan başqa, tez-tez baş verən təbii fəlakətlər - zəlzələlər də ölkəyə ağır fəlakətlər gətirir. İnsanlar qırılır, şəhər və kəndlər viran qalır, tarixi abidələr yerlə yeksan olurdu.

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda yaranmış müstəqil feodal dövlətlərindən biri də Şamaxı xanlığı idi. 1796-cı ildə general V.Zubovun komandanlığı ilə rus qoşunları Şamaxını işğal edir. Lakin II Yekaterinanın ölümündən sonra qoşunlar geri çağırılır. Buna baxmayaraq 1805-ci il dekabrın 27-də Şamaxı xanlığı Rusiyanın hakimiyyətini qəbul edir. Güllüstan müqaviləsinin şərtlərinə əsasən (1813-cü il) Şamaxı Rusiyaya birləşdirilir (11, 577).

Sonrakı dövrlərdə Şamaxı Şirvan əyalətinin, Xəzər vilayətinin, Şamaxı qəzasının (Şamaxı qəzası çar hökumətinin Qafqazda 1840-cı il 10 aprel tarixli inzibati islahatına əsasən 1841-ci ildə Kaspi vilayətinin tərkibində yaradılmışdı. Qəza Quba, Bakı, Cavad, Göyçay qəzaları ilə həmsərhəd olmuşdur. Bu qəza 1846-cı

ildən Şamaxı, 1859-cu ildən Bakı quberniyasına daxil idi. Mərkəzi Şamaxı şəhəri olan quberniyanın tərkibinə Şamaxı, Şuşa, Nuxa, Bakı və Lənkəran qəzaları daxil idi (11, 587).

1859-cu il zəlzələsindən sonra quberniyanın inzibati mərkəzi Şamaxıdan Bakıya köçürüldü və şəhər Bakı quberniyasının tərkibinə daxil oldu. 1902-ci il yanvarın 31-də baş verən zəlzələ isə şəhəri tamamilə dağıtdı. Sonralar şəhər tədricən bərpa edildi (11, 588).

Şirvana hücumlar XVIII əsrdə də davam edir. Nadir şahın hücumları zamanı Şamaxı əhalisi Ağsuya köçürülür (1733-cü il) və şəhər təxminən yarım əsr qeyri-məskun qalır. Sonralar şəhər əhalisi qismən doğma yurd-yuvasına qayıtsa da, XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində baş verən siyasi hadisələr Şamaxının yenidən bərpa edilməsinə imkan vermədi. Şəhər yalnız ötən əsrin 20-30-cu illərindən etibarən dirçəlməyə başladı.

1.3. Ənənəvi həyat tərz

Şamaxı qədim zamanlardan Azərbaycanın aparıcı əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu amil şəhərin iqtisadi inkişafında böyük rol oynamışdır.

Münbit torpaq, bol su, əlverişli iqlim Şamaxıda və onun ətrafında ən qədim zamanlardan əkinçilik, bağçılıq, maldarlıq, ipəkçilik, arıçılıq və s. təsərrüfat sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Arxeoloji qazıntıların nəticələrinə əsasən hələ tunc dövrünün axırları, dəmir dövrünün əvvəllərində (təqribən 3500 il bundan əvvəl) Şamaxıda və onun ətrafında əkinçilik və bağçılıq təsərrüfatları mövcud olmuşdur (93, 19).

Bölgədə tarixən suvarma əkinçiliyi ilə bərabər dəmyə əkinçilik və bostançılıq da inkişaf etmişdi. Meşələr müxtəlif qiymətli ağac növləri ilə zəngin olmuşdur. Dağətəyi ərazilərdə təbabətdə geniş istifadə olunan itburnu, yemişan, sumaq, kəklikotu və s. bitki növləri geniş yayılmışdı. Təsadüfi deyil ki, X əsr müəllifi Əl-Müqəddəsi Şamaxını səfalı bağlar və meyvəli meşələrlə əhatə olunmuş şəhər kimi təsvir etmiş, XII əsr böyük Azərbaycan şairi Xaqani isə doğma yurdunun gözəl təbiətinə məftunluğunu qeyd etmişdir (36, 172).

XIV əsr müəllifi Həmdullah Qəzvini isə öz əsərlərində Şirvanda müxtəlif taxıl bitkilərinin, o cümlədən sarı buğdanın (qəllə) becərilməsi haqqında məlumat verir (93, 19).

1475-ci ildə Şirvanda olmuş italyan diplomatı Ambrocco Kontarini yazmışdır: «...Bu ölkənin ərazisinin çoxu olduqca gözəl və məhsuldar düzənliklərdir». «...Burada o qədər gözəl meyvələr, xüsusilə alma növləri yetişir ki, adam baxanda gözlərinə inanmır» (48, 110).

XVII əsrdə yaşamış məşhur türk səyyahı Evliya Çələbi isə Şamaxıda yetişdirilən şirin alça, armud, qovun-qarpız və s. bağ və bostan məhsullarının adlarını çəkir. O, «Abbası», «Abbasbəyi», «Mallica» alma və armud növlərini xüsusi olaraq qeyd edir, Şamaxıda çox yüksək keyfiyyətli üzüm növlərinin yetişdirildiyini bildirir (93, 20).

Azərbaycanda olmuş səyyahların məlumatlarından Şabran və onun ətrafında müxtəlif çəltik növlərinin yetişdirildiyi də məlum olur (16, 291). Ümumiyyətlə, XIX və XX əsrin əvvəllərinə kimi taxılçılıq Azərbaycanın digər bölgələri ilə bərabər (Quba, Taliş, Yelizavetpol və s.), Şamaxıda da xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir (11, 600).

Şamaxı eyni zamanda Azərbaycanın ən qədim və inkişaf etmiş ipəkçilik diyarlarından olmuşdur. Bu gün də şəhərdə və şəhərətrafi ərazidə qalmaqda olan geniş tut bağları vaxtilə burada ipəkçilik təsərrüfatının yüksək inkişafından xəbər verir. Məlhəm, Sis, Basqal kəndləri qədim ipəkçilik mərkəzləri kimi geniş şöhrət tapmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, yaxın zamanlara qədər Məlhəm kəndində ən yumşaq, zərif və keyfiyyətli ipək istehsal edilirdi. Tədqiqatçıların fikrincə, «Məlhəm» sözü mənə etibarilə elə «yumşaq ipək» deməkdir. Bundan başqa yaraya qoyulan bəzi dərmanlar yumşaq olduğundan, el arasında həm də «məlhəm» adlandırılırdı (93, 19).

Şamaxı şərbaflarının toxuduğu ipək parçalar və kələğayılar şərq və qərb bazarlarında böyük şöhrətə malik olmuşdur. Tarixi mənbələrin məlumatlarına görə, XII əsrdə Şirvanın xam ipəyindən hətta İtaliyada qiymətli parçalar toxuyurmuşlar (52, 89). XV əsrin qərb səyyahları, tacirləri və diplomatları qeyd edirdilər ki, ən yaxşı ipək məhz Şirvanda istehsal olunur. Buradan Rusiya, İraq, Suriya, Ön Asiya, həmçinin Venetsiya kimi ölkə və şəhərlərə ipək ixrac edilmişdir (52, 89). XVI əsrin sonlarında Şirvandan ixrac olunan xam ipəyin həcmi ildə 100 min puda çatmışdır (52, 90).

XVI-XVII əsrlərdə Avropa tarixçilərinin Şamaxıda xüsusi məntəqələri də mövcud olmuşdur. Rus çarlarının paltarları əsasən

Şamaxı ipəyindən tikilirdi. Buradan Rusiyaya darayı, zərbaflı zolaqlı ipək parça, kamxilər (öz rəngində nəqsləri olan ipək parça) və s. aparılırdı (16, 266). Hətta bir rus xalq mahnısında da (Sənə Şamaxı ipəyindən xələt alaram) Şamaxı ipəyinin adına rast gəlmək olur ki, bu da həmin ipəyin keyfiyyətli və şöhrətli olmasını göstərir.

XVI əsr ingilis səyyahı Antoni Cenkinson Rusiyada Şamaxıdan gətirilmə ipək sapa daha çox ehtiyac olduğunu qeyd etmişdir (48, 123). Ümumiyyətlə, XIV əsrədək Şamaxı ipək istehsalına görə aparıcı yerlərdən birini tutmuşdur.

Arxeoloji qazıntıların nəticələri vaxtilə Şamaxının Azərbaycanın qədim sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olduğunu da sübut edir. Təqribən üç min il bundan əvvəl indiki Şamaxı ərazisində metalışləmə, sümüküşləmə, dulusçuluq və digər sənət sahələri meydana gəlmiş və müxtəlif inkişaf mərhələləri keçmişdir. Belə ki, e.ə. II və e III əsrin (antik dövr), ilk orta əsrlər (III-VIII əsrlər), IX-XIII əsrin əvvəlləri, XIII-XIV əsrlər və nəhayət, XV-XVII əsrlərin sənətkarlığı bir-birindən xeyli fərqlənmişdir. Mənbələrin məlumatına görə, IX-XII əsrlərdə Şamaxıda təkcə əlliyə yaxın dulus emalatxanası mövcud olmuşdur (72, 129).

IX-XII əsrlərdə Şamaxıda toxuculuq və dülgərlik sənəti sahələri də dövrünə görə yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. XVI-XVII əsrlərdə Şirvanda toxunmuş xalçalar hazırda Avropa və ABŞ-ın bir sıra muzeylərində nümayiş etdirilir.

Şamaxı toxucularının dəzgahları son dövrlərdə Şirvanda istifadə olunmuş əl dəzgahlarından o qədər də fərqlənməmişdir. Eyni sözləri dülgərlik alətləri haqqında da demək olar. Bunlardan toxuculuqda istifadə olunan «dəfə», «çərçərə», «çarx», «məgik», dülgərlikdə istifadə olunan «əyə», «teşə», «rəndə», «maqqaq» və s. misal göstərmək olar.

Azərbaycanın başqa bölgələrindən fərqli olaraq XVI-XVII əsrlərdə Şirvanda metalışləmə sənətində yüksək inkişaf nəzərə çarpır. Bu inkişaf naxışlı mis qablar istehsalında özünü daha qabarıq göstərirdi. Etnoqrafik məlumatlardan aydın olur ki, əvvəllər bu qabların əksəriyyəti Lahıcda istehsal olunmuş, onların bədii naxışları isə Şamaxı ustaları tərəfindən işlənmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə Lahıc belə qabların ən böyük istehsal mərkəzinə çevrilmişdir.

Misgərlik məmulatları istehsalı ilə yanaşı bir sıra digər ənənəvi sənət sahələri də mövcud olmuşdur ki, onlara indi də rast

gəlmək mümkündür. Bunlardan Şirvan üçün ənənəvi olan ipək parça, xalça və xalça məmulatları istehsalını qeyd etmək olar.

Qədim sənətkarlıq növlərindən olan boyaqçılıq da Şamaxıda geniş inkişaf etmişdi. Boyaqlar əsasən təbii üsullarla - «sarğan» və «boyaq otu» kimi bitkilərdən alınır. Sarğan ağacından alınan şabalıdı rəng kimyəvi yolla alınan rəngdən keyfiyyətə qat-qat üstün sayılır. Təbii yolla alınan rənglər zaman keçdikcə əvvəlki gözəllik və tərəvətini itirmirdi.

Kələğayılardan haşıylarına vurulan naxışlar da ənənəvi üsullarla həyata keçirilirdi. Bu zaman əsasən parafin və mumdan istifadə olunurdu. Belə ki, kələğayının üzəri parafin və ya mum məhlulu ilə örtülür, naxış vurulacaq yerlər alınacaq naxışın formasında açıq saxlanırdı. Sonra kələğayı boyağa salınır, üzəri açıq qalmış naxış yerləri boyanır və nəticədə istənilən naxışlar alınır.

1.4. Etno-demoqrafik proseslər

Tarixi mənbələr, arxeoloji və toponimik materiallar göstərir ki, Şirvan ərazisi qədimdən oturaq və yarımköçəri tayfalar tərəfindən məskunlaşmışdır. Bu tayfalar əsas etibarilə şimaldan – Dərbənd və Dəryal keçidlərindən, şərq və cənubdan isə İrandan gəlmə idilər. Müəllifi məlum olmayan VII əsr mənbəsində Cənubi Dağıstan, Şirvan və Xəzər dənizinin qərb sahillərində yaşayan leq, hun, xəzər, zeken, henuq, kaspi, şarvan, xşran, bakan, peçeneq, maskut tayfalarının adları çəkilir və onların əksəriyyətinin avtohton olduğu qeyd edilir. Buradan aydın görünür ki, şarvan tayfası Şirvan ərazisində yaşamış və ərazinin adı da həmin etno-toponimlə əlaqədardır.

Şamaxı ərazisində müxtəlif tayfaların hələ eradan əvvəl birinci minillikdə yaşamasını bir çox tədqiqatçılar da qeyd edirlər. O zaman skiflərin müəyyən bir qismi də həmin ərazidə məskunlaşmışdı. Ərəb, fars və digər dillərə mənsub mənbələrin yazdığına görə, Sasani şahları I Qubad və I Xosrov Ənuşirəvan özlərinin şimal sərhədlərini köçəri basqınlarından müdafiə etmək məqsədilə bir sıra müdafiə tikililəri və məşhur Dərbənd divarlarını çəkdirir, şimal-şərqi Azərbaycana, daha doğrusu Şirvan vilayətinə Lahican, Təbəristan və Gilandan irandilli tatlari köçürürlər (22, 9).

İlk orta əsrlərdən (III-V əsrlər) başlayaraq Şirvan ərazisində

türkdilli tayfalarından hun, sabir, xəzər, bulqar, kurtaqar, avar, dirmar, sirurqur, abdal, eftalit, onoqur və s. yaşamağa başlamışdır. VI-VIII əsrlərdən isə bu proses daha da güclənmişdi.

Şamaxının ərazisində (Narınqala, Şəhristan və Rabad hissələri) aparılan arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, XI-XII əsrlərdə burada təqribən yüz min əhali yaşamışdır. Sonrakı əsrlərdə baş verən siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq əhalinin sayının inkişaf dinamikası bir sıra dəyişikliklərə uğramışdır. Belə ki, Avropa səyyahlarının verdiyi məlumatlarda XVII əsrin əvvəllərində Şamaxı əhalisinin sayı 20 min olduğu bildirilir. XVII-XIX əsrlərdə və xüsusilə 1902-ci ildə baş verən zəlzələlər də demoqrafik proseslərə ciddi təsir göstərmişdir (95).

Şamaxının əhalisinin etnik tərkibinə gəlincə isə burada Azərbaycan türkləri üstünlük təşkil etmişdir. Eyni zamanda tarixin ayrı-ayrı dövrlərində Şirvan bölgəsində və şəhərin özündə ləzgi, rus və digər etnik qrup və millətlərin nümayəndələri də məskunlaşmış, bu günəçən yaşamaqda davam edirlər.

1.5. Şəhərin ictimai məişəti

Orta əsrlərdə başqa feodal şəhərləri kimi, Şamaxı şəhər əhalisinin sosial tərkibi də yoxsullar, sənətkarlar və feodal zadəganlarından ibarət olmuşdur. İri tacirlər, ali ruhanilər, dövlət strukturlarında mühüm vəzifələr tutan əmirilər və digər təbəqədən olan şəxslər feodal silkinin tərkibinə daxil idilər. Bununla belə, Şirvanşahlar dövləti əhalisinin çox hissəsini əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan əhali qrupu təşkil edirdi.

İqtisadi həyatda mühüm rol oynayan tacirlərin özlərinə məxsus təşkilatları var idi. Həmin təşkilatların başında tacirbaşılar dayanırdı. Dükənlər, bazarlar, karvansaralar və s. məhz onların əlində idi.

Sənətkarlar iki hissəyə bölünürdü: istehsal vasitələri və xammal sahibləri; istehsal vasitələri olmayanlar. Birinci zümrəyə aid sənətkarlar müstəqil, ikincilər isə feodalların sərəncamında idilər. Sənətkarlar və tacirlər, eləcə də onlarla əlaqədə olan yoxsullar Şamaxının Şəhristan hissəsində yaşayırdılar. Onlar şəhər əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edirdilər.

Şamaxı paytaxt şəhəri olduğundan, onun idarə sistemi bilavasitə Şirvan hakiminin nəzarəti altında idi. Şəhər işlərinə

Şirvanşah tərəfindən təyin edilən kələntər rəhbərlik edirdi. Kələntər ya böyük tacirlər, ya da feodal zadəganlarından seçilirdi. Onun müavini naib adlanırdı. Şəhərin idarə işlərində həmçinin rəis, ağsaqqallar, nazir, müstəfi, şəhnə, möhtəşib, qazı iştirak edirdi.

Rəislər müxtəlif peşə və sənət sahiblərinin başında dururdu. Məsələn, Şamaxı ipəkçilik təsərrüfatının başçısı rəis adlanırdı. Ağsaqqallar şəhərin tacir təbəqəsinin və ayanların içərisindən seçilirdi. Onlar şəhərin idarə sistemi və mübahisəli məsələlərinin həllində iştirak edirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ağsaqqallıq institutu Şamaxıda son vaxtlara qədər saxlanmaqdadır.

Amil və müşriflər şəhərdə dövlət tərəfindən yoxlayıcı vəzifəsini yerinə yetirirdilər. Nazir (baxıcı və nəzarət edən) müşrifə tabe olan kiçik dövlət qulluqçusu idi. Müstəfi vergi və maliyyə işlərinə baxır, mərkəzi hakimiyyətlə sıx əlaqə saxlayırdı, şəhnə və ya dargə şəhər polisi vəzifəsini yerinə yetirirdi.

Şəhərin idarə olunmasında qazının rolu daha böyük idi. O, ruhani başçılarından arasından seçilir və əsasən islam dini qanunları əsasında məhkəmə funksiyasını yerinə yetirirdi.

Şirvan dövlətinin başında Şirvanşah dururdu. Yerlərdə idarəetmə işlərini isə baş vəzirə tabe olan vəzirlər idarə edirdilər. XII əsrdə vəzifəlilər Şamaxıda yerləşən «Vəzirlər evi»ndə əyləşirdilər. Şirvanşahın Şamaxıda iki iqamətgahı var idi. İkinci iqamətgah Gülüstan qalasında yerləşirdi. Qala eyni zamanda şahın daxili və xarici düşmənlərdən mühafizə olunması üçün nəzərdə tutulurdu.

Etnoqrafik və anket sorğuları göstərir ki, bu gün Şamaxı əhalisinin təqribən 72 faizi özünü köklü şamaxılı sayır. Onların bir qismi vaxtilə Kələxana, Göylər, Çarxan, Məlhəm, Kəlvə, Sulut, Fitdağ və digər yaşayış məntəqələrindən gəlmiş insanlardır. Bundan başqa ayrı-ayrı dövrlərdə Azərbaycanın başqa bölgələrindən də bura miqrasiyalar baş vermiş və həmin proses bu gün də davam edir.

Lokal, yerli şəraitdən irəli gələn spesifiklik Şamaxı əhalisinin məişət və mədəni həyatında özünü qabarıq surətdə göstərməsə də, səciyyəvi cəhətlər də istisnalıq təşkil etmir (xüsusən, bəzi yeməklərin hazırlanmasında, ailədaxili münasibətlərdə, müəyyən etik normalarda və s.).

Ümumiyyətlə isə Şamaxının ictimai məişəti keçmiş adət-ənənələrin və günümüzün reallıqlarını, həyat tərzini əks etdirən,

yeni keyfiyyətləri birləşdirən mürəkkəb bir kompleksdir. Belə ki, tarix boyu bu bölgədə formalaşmış qonaqpərvərlik, ağsaqqallıq institutu, adi hüquq normaları, qarşılıqlı yardım kimi təsisatlar bu günə qədər aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. 2006-cı ilin iyul ayında Şamaxıya etnoqrafik səfərimiz zamanı biz bir daha bunun şahidi olduq. Fikrimizcə, bu istiqamətdə ciddi etnoqrafik tədqiqatların aparılması bütövlükdə Azərbaycan ictimai məişətinin öyrənilməsi baxımından çox faydalı olardı.

II FƏSİL

MADDİ MƏDƏNİYYƏT

2.1. Yaşayış məskənləri və evlər

Sosial, ictimai-siyasi, həmçinin Şamaxı mikroregionu üçün xarakterik olan təbii proseslər (zəlzələlər) burada yaşayış məskənlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş ayrı-ayrı məskən formaları ötən əsrin 20-30-cu illərinə qədər mövcud olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Şamaxı dəfələrlə Sasani və ərəb hökmdarlarının, səlcuq və monqol sultanlarının, həmçinin İran şahları və türk paşalarının hücumlarına məruz qalmışdır. Həmin hücumlar da öz növbəsində yaşayış məntəqələrinin formalaşmasına nəzərəcarpacaq dərəcədə təsirini göstərmişdir.

Şamaxı şəhərinin şimal-qərb tərəfində bir neçə kilometrlik məsafədə yerləşən və yerli əhalinin «Binəşirvan» adlandırdığı qədim yaşayış yerinin xarabalıqları bu günədək qalmaqdadır. Abidə hündür bir təpənin üzərində, çoxlu sayda yaşayış binaları qalıqlarının olduğu ərazidə yerləşir. Arxeoloqlar həmin binaların ətrafına vaxtilə 2,5 m enində divar çəkildiyini də müəyyənləşdirmişlər. Aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri burada hələ VII-VIII əsrlərdə yaşayış olduğunu göstərir. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, çox güman ki, Binəşirvan yaşayış yeri vaxtilə mövcud olmuş qədim Şirvan şəhərinin xarabalıqlarıdır (Azərbaycan dilində «binə» sözü «kök», «əsas» mənasını verir).

VIII-IX əsrlərdə Şirvan artıq şəhər deyil, vilayət statusu daşımağa başlamışdı. Həmin dövrdə vilayətin ərazisi şərqdən Xəzər dənizi, şimaldan Dərbənd, qərbdən Qəbələ, cənubdan isə Kür çayına qədər uzanırdı. IX-X əsrlərdə Şirvanın feodal hökmdarları xeyli güclənir və onlar daxili və xarici düşmənlərdən qorunmaq üçün feodal istehkamlarının tikintisinə şəhərlərin, ətrafına möhkəm qala divarları çəkilməsinə xüsusi diqqət yetirirlər. Bu meyil X-XII əsrlərdə daha geniş miqyas alır.

Yazılı mənbələrdə qeyd edilir ki, 1045-ci ildə Şirvanşah Qubad Yəzidiyyə şəhərin müdafiəsini möhkəmləndirmək məqsədilə onun ətrafına daşdan hörülmüş divar çəkdirir ki, bu da cənub tərəfdən səlcuq, şimaldan isə şərir və şandan tayfalarının

Şirvana hücumlarının qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı. Arxeoloji qazıntılar zamanı Şamaxı şəhərində aşkar edilmiş divar qalıqları da fikrimizcə, Şirvanşah Qubadın XI əsrdə «Yəzidiyyə» (Şamaxı) ətrafına çəkdiyi divarların qalıqlarıdır.

XI əsrin ortalarından başlayaraq mənbələrdə «Yəzidiyyə» (Şamaxı) yaxınlığındakı Gülüstan adlı qalanın adı daha tez-tez çəkilir. Bu qala xalq arasında Qız qalası da adlanır. Qız qalası ilə bağlı bir əfsanəyə görə, vaxtilə Şirvan hökmdarı öz qızını tatar hökmdarına zorla əvə vermək istəyir. Qız isə buna razı olmadığından özünü həmin qaladan atmış, elə o vaxtdan da həmin qalanı Qız qalası adlandırmışlar.

Qız qalalarına Azərbaycanın digər bölgələrində (İsmayilli, Lerik, Yardımlı, Kəlbəcər, Qazax və s.) də rast gəlinir və onların da kökündə təxminən eyni məzmunlu əfsanə və rəvayətlər dayanır.

Qız qalalarında «qız» məvhumunun daşdığı mənə ilə də bağlı fərqli mülahizələr söylənilir. Lakin bu fikirlər arasında «qız» sözünün «alınmazlıq» mənasında işlənməsi haqda fikir həqiqətə daha uyğun hesab olunur. Bu mülahizəni Qız qalalarının digər qalalara nisbətən möhkəm olması da təsdiqləyir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, elə Şamaxıdakı Qız qalası çox əlverişli təbii-coğrafi mövqeyə malik olmuş, Səlcuq Mahmudun (1023) və qıpçaqların yürüşləri zamanı Şirvanşahın əsas müdafiə məntəqəsi kimi çıxış etmişdir.

Qız qalası indiki Şamaxı şəhərinin şimal-qərb hissəsində, təqribən 8 kilometrlik məsafədə Qız qalası dağının zirvəsinə doğru olan istiqamətdə yerləşmişdir. Qala şimal, şərq və qərb tərəfdən uçurumlu dərə, cənub tərəfdən sərt enişlə əhatə olunur. Buraya yeganə əlverişli çıxış cənub-şərq tərəfdəndir ki, burada da onun əsas qapısı yerləşir.

Şamaxıdakı digər qala - Gülüstan qalası da bir çox orta əsr qalaları kimi ön və arxa istehkam (Narınqala) ilə müdafiə edilmişdir. Ön istehkam dağın yuxarı hissəsində – qalaya çıxmaq üçün əlverişli hesab edilən cənub-şərq və cənub-qərb istiqamətində tikilmişdir. Arxa istehkam (Narınqala) isə dağın ən yüksək zirvəsində yerləşir. Hər iki istehkamın divar və bürcləri daş və kül qarışdırılmış əhənglə hörülmüşdür. Bürclər yarım dairəvi və dördkünc formada olmaqla, içərisində böyük saray kompleksinə daxil olan otaqlar yerləşmişdir. Hazırda hər iki istehkamın yalnız xarabalıqları qalmışdı.

XI əsrin sonu və XII əsrin əvvəllərində Gülüstən qalası Şirvanşahın ikinci iqamətgahı hesab edilirdi. Şamaxı üçün hər hansı bir təhlükə yarananda Şirvan şahları bu qaladan müdafiə istəhkamı kimi istifadə edirdilər. XIV əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Arif Ərdəbili Gülüstənı «alınmaz qala» adlandırmış və divarlarında daşdan yonulmuş insan təsvirlərinin olduğunu qeyd etmişdir.

XVI əsrin əvvəllərində Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayıl Bakı və Şamaxını ələ keçirdikdən sonra qalanı uzun müddət mühasirədə saxlamasına baxmayaraq ala bilməmişdir. Nəticədə o, «Azərbaycan taxtını almağın zəruriliyi» fikrini əsas götürüb Şirvandan geri qayıdır. Gülüstən qalası yalnız XVII-XVIII əsrlərdə, daha dəqiq desək odlu silah meydana çıxdıqdan sonra öz əhəmiyyətini itirməyə başlayır.

2.1.1. Məskənlər. Şəhəri əhatə edən kəndlər reyfle quruluşuna görə düzənlik, dağətəyi və dağlıq tiplərinə, vadi, yamac, pərakəndə, dairəvi, koma və cərgəvari formalara bölünürdü.

Etnoqrafik və arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Şamaxı bölgəsində məskənlərin ən qədim növləri mağara məskənləri olmuşdur (51, 17) Süni mağaralardan ibarət olan bu məskənlər Şamaxının Yekəxana, Dərəkənd, Təsi, Poladlı, Sündü, Nabur, Mərzə, Ərəbqədim kəndlərində ötən əsrin 20-ci illərinə qədər qalmışdır (54, 9; 48) Sonrakı bir neçə onillik ərzində isə yerli əhali onlardan təsərrüfat məqsədilə istifadə etmişdir (51, 17).

Şamaxıda məskənlərin digər ənənəvi tipi kənd olmuşdur. Kənd tipli yaşayış məskənləri əsasən oturaq əhali üçün səciyyəvi idi. Belə ki, kəndin daimi yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri, həyətyanı sahələri, ictimai, dini və inzibati mərkəzləri, qəbiristanlığı olurdu. Kəndin özünəməxsus həndi («hənd» yerli ləhcədə olub, icmanın, kəndin təsərrüfat sahəsi sayılırdı) olurdu. Hənd əkin sahəsindən, biçənək, örüş, çələ və meşəlikdən ibarət olmaqla, hamı (icma) tərəfindən elliklə istifadə edilirdi.

Hələ orta əsrlər dövründə Şamaxı şəhəri geniş küçələrə malik olub müxtəlif məhəllələrə ayrılırdı. Türk səyyahı E.Çələbinin məlumatından aydın olur ki, XVI-XVII əsrlərdə Şamaxıda 26 məhəllə mövcud olmuşdur (140, 22). Şamaxıya etnoqrafik səfər zamanı isə informatorlar XX əsrin əvvəlləri üçün məhəllələrin sayının 36 olduğunu bildirdilər.

Şamaxı şəhərinin məhəllələrini özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə bir neçə qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa yerli cəhətlərə görə fərqlənən məhəllələr aiddir: İçəriqala, Qaladibi, Aşağı qalabazar, Yuxarı qalabazar, Meydan, Sarıtorpaq, Narağac, Dərəməhəllə və s.

İkinci qrupa əhalinin mənsubiyyətini bildirən məhəllələri daxil etmək olar: Şapuran, Padarlar, Cuhudlar, Qurdlar, Quşçular, Talişlar, Ərəblər, Ərdəbillilər, Ucarlılar, Kürdlər və s.

Müqəddəs yerlər və şəxslərlə bağlı məhəllələr üçüncü qrupu təşkil edir. Bu sıraya Yuxarı İmamlı, Aşağı İmamlı, Şəhidlər, Şeyxəxirli, Şeyxminaz və s. məhəllələr aiddir (93, 34).

Artıq qeyd olunduğu kimi, baş vermiş feodal müharibələri və seysmik hadisələrlə əlaqədar Şamaxı şəhəri dəfələrlə dağılmış, bir çox qədim məhəllələr xarabalığa çevrilmişdir. Xüsusilə, İran şahı Nadirin Şamaxını Ağsuya köçürməsindən sonra şəhər təqribən yarım əsr ərzində əhalisiz qalmış və bu səbəbdən də məhəllə adları unudulmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində isə adları unudulmuş və yeni salınmış məhəllələrə sosialist məişətinə uyğun adlar verilmişdir. Bu da sonradan tərtib edilmiş coğrafi xəritələrdə əksini tapmışdır.

Məhəllələr müasir Şamaxı şəhəri əhalisinin tarixini və etnik tərkibini öyrənmək cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malik olduğundan, onların bəziləri haqqında qısa da olsa məlumat verməyi məqsəduyğun sayırıq.

Sarıtorpaq məhəlləsi. Şamaxının cənub-qərb tərəfində yerləşən məhəlləyə bu adı yerləşdiyi ərazinin torpağının rənginə görə vermişlər. Burada aparılmış arxeoloji tədqiqatların nəticələri orta əsrlərdə həmin məhəllədə dulusçuluq kürələrinin yerləşdiyini göstərir. Belə ki, buradan aşkar edilmiş saxsı qabların əksəriyyəti sarımtıl rəngdədir. Hal-hazırda da Şamaxının bəzi evlərində çörək bişirilən təndirlərin əksəriyyəti həmin məhəllənin gilindən hazırlanır.

Quşçu. Bu məhəllə indiki Şamaxının cənub-şərq qurtaracağında yerləşir. İnformatorların məlumatına görə, məhəllənin əhalisi Şamaxının cənubundan 25 km. məsafədə yerləşən Quşçu kəndindən gəlmədir. Qeyd edək ki, Quşçu adında kəndlər Azərbaycanın bir sıra digər bölgələrində, o cümlədən orta əsr şəhəri olan Şabranın xarabalıqları yaxınlığında da vardır. Tədqiqatçıların fikrincə, Quşçular türk tayfalarına mənsub olub,

eramızın III əsərində Azərbaycan ərazisinə köçmüşlər (89, 89-95). Şamaxı yaxınlığındakı Quşçu kəndində I-VII əsrlərə aid küp qəbrilərin aşkar edilməsi də bu cür fikirləşməyə əsas verir.

Tarixçi alim Rəşid bəy İsmayılov özünün «Azərbaycan tarixi» adlı əsərində «quşan», (quşçu) toponimi ilə əlaqədar yazır: «Miladın 227-ci sənəsində Azərbaycana «Quşan» (Qara hunlar) və «Sabir» uruqları töküldülər. Hunlar Azərbaycanda əskidən bəri məskən tutan cinsdaş və qardaşları ilə, yəni Ağvan ölkəsində türk qövmündən olan qəbilələrlə birləşib İrana yürüş etdilər. İran şahı ikinci Yəzdigird «Alan» tayfası ilə müttəfiqən hunların müdafiəsinə çıxdı və bunları «İtalikan» (şimdiki Kuban vilayəti) ölkəsində təqib etdisə də, məğlub olub qayıtdı. Bu vəqədən sonra hunlar Ağvana, İrana və Ermənistana basqınlıq yaptılar...

...Türklər üçün beş müqəddəs heyvanlardan biri dəxi quş idi. Quşan (ya Qara hun) qəbiləsi quş kəlməsilə kendini adlandırmışdır. «An» farsca əlamət cəmidir. «An» ölkə mənasını dəxi verir. «Quşan», - «quş ölkəsi», və «Quşlar» deməkdir» (89, 18).

Eramızın VII əsərində yaşamış tarixçi Sebeos yazırdı ki, quşanlar müharibələr zamanı dəfələrlə iranlıları məğlub etmişlər. Hücumlardan müdafiə olunmaq üçün sasanilər Dərbənd və ya Qorqand keçidlərində möhkəm qala divarları çəkdirirdilər. Quşçuların yaratdıqları dövlət pəhləvi mənbələrində «Quşan dövləti» kimi qeyd olunmuşdur. Tədqiqatçı N.V.Piqulevskaya yazır ki, Quşan dövlətinin hakim nəsləi özünü Quşçu adlandırdı. Güman edildiyinə görə, «quş» türk dillərində həm də qartala verilən adlardan biridir. Quşçu bəyləri bayraqlarına ikibaşlı qartal təsviri həkk edər, qartal başına bənzər dəbilqə qoyar, damğalarını isə qartal şəklində düzəldərdilər. Mifik təsəvvürlərə görə, quşçuların atası anadan doğulmamış, şam ağacında yuva qurmuş qartal yumurtasından çıxmışdır. Yumurtadan çıxan ikibaşlı qartala bir başı gündoğana, digər başı isə günbatana baxmış. Bu isə gündoğan və günbatana yiyələnmək istəyini ifadə etmiş.

Sonralar Xəzər dənizinin şərq sahillərində məşhur Quşan dövləti meydana gəlmişdir. Quşanlar İran, Mərkəzi Asiya, Qazaxıstan, Şimali və Cənubi Qafqazın etnik-siyasi hadisələrində mühüm rol oynamış, monqolların və hülakilərin hakimiyyəti illərində aparıcı mövqeyə malik olmuşlar. Quşçu tərəkmə elatı Azərbaycanın qərb və Şamaxı-Dərbənd bölgələrində daha çox

məskunlaşmışdır (89, 18).

Padarlar məhəlləsi. Bu məhəllə Şamaxı şəhərinin şimali-qərbində, bazarın yaxınlığında yerləşir. Məhəllədə yaşayan əhalinin əksəriyyəti indi də özlərini «padar» adlandırır. Onların təsərrüfat məişətində maldarlıq üstünlük təşkil edir. Padarlar türk mənşəli tayfa olub, XV-XVI əsrlərdə indiki İran ərazisindən Azərbaycana köçmüşlər. Padarlar azərbaycanlıların etnoqrafik qruplarından biri hesab olunur.

İmamlı məhəlləsi. Bu məhəllə Şamaxı şəhərinin Cümə məscidinin yaxınlığında yerləşib, iki hissədən – Aşağı və Yuxarı İmamlıdan ibarətdir. Hər iki hissədə XV-XVI əsrlərə aid məscid və pir xarabalıqları vardır.

Cuhudlar məhəlləsi. Cuhudlar məhəlləsi Şamaxı şəhərinin şimal-şərq qurtaracağında yerləşir. Əhalisinin əksəriyyəti dağ yəhudilərindən ibarətdir.

Dərəməhəllə. Şəhərin cənubunda, Zoğalavay çayının sahilində yerləşir. Məlumatçıların sözlərinə görə, bu məhəllənin relyefi çaya doğru üzüaşağı olduğu üçün belə adlandırılmışdır.

Talışlar məhəlləsi. Şəhərin cənub-şərq hissəsində yerləşən bu məhəllənin əhalisi vaxtilə Azərbaycanın Talış bölgəsindən gəlmələrdən ibarət olmuşdur. Yaşlı sakinlərin məlumatına görə, keçmişdə Şamaxıda tayfa, şəhər və xalq adı ilə bağlı olan digər məhəllə adları da olmuşdur. Onlardan Qurdlar, Ərəblər, Ərdəbillilər, Ucarlılar və Kürdlər məhəllələrinin adlarını çəkmək olar.

2.1.2. Yaşayış evləri. Yüzlərin inşaat və məişət ənənələrini özündə yaşadan Şamaxı evlərinin az bir qismi günümüzdə qədər qalmaqdadır. Bunu tərəfimizdən bölgəyə edilmiş etnoqrafik səfərlər də göstərir (şək.2). Eyni zamanda mövcud yaşayış binaları fondunun nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, maddi və texniki imkanların məhdud olduğu bir şəraitdə xalq memarları yerli inşaat materiallarından çox məharətlə istifadə edərək əhalinin mədəni-məişət tələblərini layiqincə təmin edə bilən ev nümunələri yarada bilmişlər (51, 30, 35).

Şirvanda ənənəvi inşaat materialları daş, ağac, gil, kərpic, əhəng, qarğı, keçə və s.-dən ibarət olmuşdur. Şirvan ərazisinin ayrı-ayrı guşələrində tikinti materiallarının imkanlarından və əhalinin təsərrüfat məişətindən asılı olaraq adları çəkilən materiallardan müxtəlif qaydada istifadə edilmişdir (51, 39-40).

Hazırda isə Şamaxıda tikilən dövlət binaları, və fərdi qaydada inşa edilən evlərin tikintisində əsas material kimi ağac, daş, sement, əhəng və qumdan istifadə edilir. Tikinti materialları tikinti malları mağazalarından alınır. Şəhərin şərq, şimal və cənub məhəllələrində yaşayan əhali əsasən xüsusi evlərdə yaşayır və onların böyük əksəriyyəti özlərini köklü şamaxılı hesab edir (quşçu, padar və s.) (şək.3)

Fərdi evlər tikmək üçün standart layihələr mövcud deyil. Məlum olduğu kimi, son illər torpaq sahələrinin özəlləşdirilməsi prosesi getməkdədir. Bu, həyata keçirilməkdə olan dövlət fərmanına uyğun aparılır. Götürülən torpaq sahələri əhali arasında ənənəvi olaraq «yurd yeri» adlanır.

İlk əvvəllər şəhərdə ev tikmək üçün hər bir ailəyə cəmi 600 kv.m. torpaq sahəsi ayrılırdı. XX əsrin 70-80-ci illərində həmin sahə 900 kv.m. təşkil edirdi. Hazırda isə hər bir ailə üçün 1200 kv.m. torpaq sahəsi nəzərdə tutulmuşdur.

Şəhəratrafi yerlərdə evlər əksər hallarda bir və ya iki mərtəbəli inşa edilir. Hər mərtəbə adətən iki otaq və iki şüşəbənddən ibarətdir. Evlərin damı ənənəvi «şirvani» formada olub, şiferlə örtülür. Evlərin qapı-pəncərəsinə, daxili divarlarına ya rəng çəkilir, ya da müxtəlif rəngli və şəkilli kağız üzvlük yapışdırılır.

2.1.3. Evlərin daxili sahmanı. Evlərin daxili sahmanında müasir mebel və digər məişət əşyaları əsas yer tutur. Çoxəsrlik ənənəyə uyğun otaqların biri mütləq qonaq üçün nəzərdə tutulur və elə «qonaq otağı» da adlanır. Bu otaq xüsusi olaraq bəzədilir, onun divarlarına açıq-çəhrayı və ya açıq-sarı rəng çəkilir, müxtəlif həcmli xalçalar asılır. Ənənəyə uyğun olaraq döşəməyə də kiçik həcmli xalça və palazlar döşənir.

Yataq otağı çox vaxt göy, açıq-yaşıl, mətbəx isə nisbətən tutqun göy rəngdə rənglənir. Təqribən hər beş-altı ildən bir evlərdə yenidənqurma və təmir işləri aparılır.

İkimərtəbəli evlərin aşağı mərtəbələrindən adətən mətbəx və anbar kimi istifadə olunur. Evlərin üstü 5-6 m. uzunluqda olan taxtalarla örtülür. Taxtaların ara məsafəsi 60-70 sm. olur. Onların üstünü taxta və ya meşədən gətirilmiş şaxla örtüb, üzərinə nəm torpaq tökürlər. Onun da üstündən samanqarıışıq palçıq və ya qır salınır. Divarlar adətən mavi rəngli şirlə bəzədilir. Belə evlər isti yay mövsümündə çox sərin olur.

Özəlləşdirilmiş dövlət binaları vahid tipli layihələr əsasında

inşa edilmiş beşmərtəbəli daş binalardır. Belə binalarda sanitar və kommunal səviyyə demək olar ki, günün tələblərinə cavab verir (Qeyd edək ki, Şamaxı şəhərinə qaz kəməri 1973-cü ildə çəkilmişdir). Mənzillərin döşəmələrinə ümumi standartlara uyğun ya hamarlanmış taxta döşənir, ya da parket vurulur. Divarlara və tavana torpaq, əhəng və sement qatışığından ibarət suvaq çəkilir.

Şamaxı şəhərində təkotaqlı mənzillər də vardır. Həmin mənzillərdə həm yemək yeyilir, istirahət edilir, həm də qonaq qəbul olunur. Belə mənzillərin mətbəxinən daha çox yemək otağı kimi istifadə olunur.

İkiotaqlı mənzillərdə ailələr otağın nisbətən kiçiyindən yataq otağı kimi istifadə edir, bura da çarpayılar, paltar dolabı və başqa ev əşyaları yerləşdirilir. İkinci otaqdan isə yemək otağı kimi istifadə olunur, istirahət edilir və qonaq qəbul edilir. Bu otaq televizor, radio, maqnitofon, divan, bufet, kreslo və digər məişət əşyaları ilə bəzədilir.

Üçotaqlı mənzillərdə isə üçüncü otaqdan istirahət etmək və zehni əməklə məşğul olmaq (bəzən qonaq otağı kimi) məqsədlə istifadə edilir. Çox zaman ailənin yaşca böyük uşaqları həmin otaqda dincəlik. Ümumiyyətlə, üçüncü, dördüncü otaqlardan ailənin böyük yaşlı uşaqları daha çox istifadə edirlər. Həmin otaqlar öz daxili müxəlləfatına görə çox da zəngin olmur. Bura evin nisbətən sadə əşyaları və bəzi mebel elementləri qoyulur.

Üçüncü və dördüncü otaqların başqa bir mühüm funksiyası da vardır. Bəzən ailədə yeni evlənənlər müvəqqəti olaraq həmin otaqlarda yerləşdirilir. Ümumiyyətlə, dövlət standartları əsasında tikilən çoxmərtəbəli evlərdəki mənzillərdə iki ailənin bir yerdə yaşaması halları o qədər də geniş yayılmamışdır. Belə hallara daha çox ata-ananın və evli oğullarından birinin yaşaması formasında təsadüf edilir. Məsələn, Şamaxı şəhər sakini, elektrik qaynaqçısı Quliyev Abbasın mənzili üç otaqdan ibarətdir. Böyük otaqdan qonaq otağı kimi, ikinci otaqdan yataq, üçüncü otaqdan isə ümumi məqsədlər üçün istifadə edilir. Evdə 22 predmetdən ibarət rumın mebeli, televizor, radioqəbuledici, 4 ədəd xalça, maqnitofon və s. məişət əşyaları vardır.

Fəhlə Hüseynov Nəbinin mənzili isə iki otaqdan ibarətdir. Həcmcə kiçik otaqdan yataq otağı kimi istifadə olunur. Digərində qonaq qəbul edilir, istirahət saatları orada keçirilir. Mənzildə mebel, divan, stol-stul, televizor, maqnitofon, radioqəbuledici,

soyuducu, paltaryuyan və tikiş maşınları, 2 xalça, yataq dəsti və s. məişət müxəlləfatları vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ərzaq məhsullarının (soğan, kartof, konservləşdirilmiş müxtəlif tərəvəz, bostan məhsulları və s.), mədəni-məişət əşyalarının, iri həcmli uşaq əyləncə vasitələrinin saxlanması üçün balkon və dəhlizdən istifadə edilir. Hazırda mənzil tikintisində həmin məqsədlər üçün müəyyən əlverişli imkanların yaradılması getdikcə daha çox nəzərə alınır.

Müşahidələr göstərir ki, son illər evlərin daxili müxəlləfatı çox müxtəlif və zəngin olmuşdur. Müasir mebel dəstləri, o cümlədən yazı stolları, kitab dolabı, mətbəx mebeli, televizor althığı və s. bu kimi məişət əşyalarının istifadəsi günün tələbi ilə bərabər, əhalinin mədəni səviyyəsinin göstəricisi kimi çıxış edir.

2.1.4. Həyətlər. Şamaxı şəhəri və onun ətrafındakı ənənəvi həyətlər öz forma və həcminə görə olduqca müxtəlifdir. Bu müxtəliflik coğrafi mövqedən tutmuş, əhalinin təsərrüfat məişətinin xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Belə həyətlərin ətrafına çəpər, yaxud hasar (barı) çəkilir. (şəkl.4) Qeyd etmək lazımdır ki, hasarların da müxtəlif növləri vardır. Belə ki, dağ kəndlərində çəkilən hasarlar «daşqura» adlanır. Belə hasarları hər kəs çox asanlıqla özü çəkə bilər (51, 27-30).

Dağətəyi kəndlərdə isə həyətləri böyürtkən, qaratıkan, göyəm şaxı, hətta ağac budaqları ilə dövrəyəirlər. Çəpərin aşağı hissəsi bəzən daşdan hörülür. Bundan başqa qamış və qarğıdan, həmçinin möhrə və çiy kərpicdən (aran kəndlərində) də hasarlar inşa edilir.

Həyətlərə «darvaza», «alaqapı» adlandırılan, adətən bir nəfərin rahat keçə biləcəyi kiçik taxta və ya dəmir qapılar qoyulur. Bəzi kənd həyətlərinin qapılarında indi də «taqqılbab»a təsadüf olunur («taqqılbab» ərəbcədən tərcümədə «qapı döyəcləyən» mənasını verir).

Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, Şamaxı şəhərində bu gün çox az rast gəlinən ənənəvi həyətlər də iki hissəyə: yaşayış binaları və təsərrüfat tikililərinə bölünür. Həyətin məişət hissəsində yaşayış evi, tövlə, ot-ələf saxlanılan bina və digər təsərrüfat tikililəri (o cümlədən qaraj, hamam), bu və ya digər məişət işləri icra olunan yer – «eşik» yerləşir. Məişət hissələri bir-birindən adətən çəpərlər vasitəsilə ayrılır. Yay vaxtı həyətdə soba qoyulur və xörək burada hazırlanır. Bəzi kənd həyətlərində indiyə qədər qalan təndirxana

(həmçinin ocaq) da həyətin məhz bu hissəsi üçün nəzərdə tutulur. Təsərrüfat işləri aparılan sahədə isə meyvə ağacları, bostan-tərəvəz əkinləri yerləşir.

Şamaxı evlərinin həyət və küçələri də özünəməxsus keyfiyyətləri ilə seçilirdi. Belə ki, «Şamaxı, Lahic və Basqal kimi iri məskənlərdə küçə və səkilərin, habelə həyətlərin döşəməsində sal daşlardan istifadə olunmuşdur. Sal daşdan həmçinin kürəbənd düzəldilirdi» (47, 41).

Sovet hakimiyyəti illərində əhalinin məskunlaşması prinsipi ictimai-iqtisadi və mədəni tələbata uyğun yeni səciyyə kəsb etməyə başladı. Yeni yaranan kollektiv təsərrüfatlar - sovxoz və kolxoz qəsəbələri planauyğun inşa edilməklə, küçə və meydanlara, inzibati binalara malik vahid yaşayış massivi təşkil edirdi. Adətən mərkəzi küçələr inzibati və ictimai xarakterli binalar tikilməklə (qəsəbə sovetliyi, poçt, teleqraf, klub, məktəb, xəstəxana və s.) daha gur olurdu.

Böyük Qafqaz dağlarının cənub-şərqində yerləşən Şamaxı şəhəri və onun ətraf əraziləri əlverişli coğrafi mövqeyə, gözəl iqlimə və zəngin su ehtiyatlarına malik olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, X əsr ərəb müəllifi Əl-Müqəddəsi Şamaxı şəhərini çoxlu su mənbəyi olan şəhər kimi təsvir etmişdir. Lakin zaman keçdikcə əhalinin artması və şəhərin böyüməsi səbəbindən suya olan tələbat da artırdı. Həmin tələbatı isə ətraf dağlardakı su mənbələri hesabına təmin etməyə çalışırdılar. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində bu faktın təsdiqi kimi çoxlu sayda gil boruların qalıqları aşkar edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, əhali Pirdirəyi, Quşxana, Alaçılıpır dağ silsilələrindən saxsı borular vasitəsilə şəhərə su çəkib gətirmişdi. Saxsı boruların möhkəmliyini mühafizə etmək məqsədilə yerli ustalar çox vaxt daş plitələrdən, kərpic və alebastrodan da istifadə etmişlər.

1902-ci ildə baş vermiş güclü zəlzələ nəticəsində mövcud su mənbələrinin bir çoxu itib-batmışdır. Bunu son zamanlar şəhərin şimal hissəsində yeni su mənbələrinin ortaya çıxması faktı da təsdiqləyir.

Şirvanın XII əsr abidələrindən olan Gülüstən qalasının su təchizatı Gülüstən dağındakı bulaqlar vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Güman edilir ki, saxsı borularla qalaya gətirilən su yüksək təzyiqə malik olmuşdur. Ümumiyyətlə, qalanın su təchizatı sistemi orta əsrlərdə nadir hallarda tətbiq edilən sistemlərdən biri

olmuşdur (109, 38).

XIV-XV əsrlərdə Şamaxının su təchizatında ovdanlardan da geniş istifadə edilmişdir. Ovdanlar yer səthindən 10-15 metr dərinlikdə qazılırdı. Ovdan quyusunun divarlarına daş döşənir və içərisinə düşmək üçün daş pilləkənlərdən istifadə olunurdu (93, 50).

Arxeoloji qazıntılar zamanı Şamaxıda, keçmiş əllilər evinin yaxınlığında belə bir ovdana təsadüf olunmuşdur. Ovdan formaca səkkizguşəli olub, 7-8 metr dərinlikdə yerləşmişdir. Onun dirvarlarında hər dövəmdə olmaq etibarilə 8 oyuq olmuşdur. Xatırladaq ki, bu cür su qurğularına Bakıda da təsadüf olunur. Lakin Şamaxı ovdanları memarlıq cəhətdən daha diqqətəlayiqdir.

Şamaxıda istifadə olunan su mənbələrindən biri də quyulardır. Quyulardan daha çox şəhərin aşağı hissəsində məskunlaşmış əhali istifadə etmişdir.

Etnoqrafik sorğulara və orta əsr mənbələrinin məlumatlarına görə, vaxtilə Şamaxının su təchizatında kəhriz sistemindən də istifadə edilmişdir.

Hazırda şəhərdə şirin sulu 3 bulaq (Bilici, Minaxor və İsabulağı) vardır və bir sıra həyətlərdə içməli suya olan tələbat məhz bu bulaqların hesabına ödənilir. Vaxtilə standart layihələr əsasında inşa olumuş, hazırda isə əksəriyyəti özəlləşdirilmiş dövlət binaları isə su sistemləri ilə təchiz edilmişdir Şəhər əhalisinin su təchizatını daha da yaxşılaşdırmaq məqsədilə 1987-ci ildə Pirsaat çayından ikinci su kəməri çəkilmişdir.

2.2. Geyim və bəzəklər

Maddi mədəniyyətin əsas sahələrindən olan geyim və bəzəklər xalqın məişət və mədəniyyətinin hərtərəfli öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki xalqın keçmiş həyat tərzi, iqtisadi və mədəni səviyyəsi, estetik zövqü, ümumiyyətlə onun milli xüsusiyyətləri geyim və bəzəklərdə özünü qabarıq şəkildə göstərir (51, 60). Bundan başqa, maddi mədəniyyətin bu sahəsi xalqın tarixi keçmişi və mənşəyi məsələsinin öyrənilməsi üçün də zəngin material verir (51, 60).

Şamaxı şəhər əhalisinin ənənəvi geyim və bəzəklərinə dair yazılı materiallar o qədər də çox deyil (79, 90; 9). Bu sahədə ən ciddi araşdırmalar etnoqraf A.Mustafayevə məxsusdur. Etnoqrafik sorğular göstərir ki, ötən əsrin 20-30-cu illərinə, qismən

də 50-ci illərə qədər Şirvan əhalisinin ənənəvi geyim və bəzəkləri bu və ya digər dərəcədə əhalinin məişət həyatında saxlanmışdı. Bunun başlıca səbəbi Şamaxıda sənətkarlığın (toxuculuq, ipəkçilik) yüksək səviyyədə inkişaf etməsi olmuşdur. Geyim mədəniyyətində yun və ipək parçalardan hazırlanan geyimlər isə daha üstün yer tutmuşdur.

XX əsrin ilk onilliklərində Şamaxı əhalisi arasında «şal» adlanan yun parça geniş yayılmışdı. Həmin dövrdə bölgədə şal toxuculuğu kустar xarakter daşımışdır. N.A.Abelovun qeyd etdiyinə görə, Şirvanın Ximran-Zəngi, Gülyan, Məlhəm, Həftəsiyab, Daxar-Mulux, Zarat-Xeybəri, Aşağı Zarat kəndlərində qış aylarında hər bir ailədə 100 ədəd qədər satlıq şal toxunduğu xəbər verilir (51, 61). «Göyçay və Şamaxı qəzalarından hər il Şamaxı bazarlarına 5-6 min ədəd şal çıxarılırdı (69, 178).

Şal parçanın bir neçə növü (yalınqat, əmələ və ikiqat) məlum idi. Adətən ikiqat və üçqat toxunan şalın «əriş» və «arğacı» cəhrədə бүkdürülürdü. Yalınqat toxunan şala 20 girvənkə, əmələ şalina 25 girvənkə, ikiqat toxunmuş şala isə 30 girvənkə güzəm işlədilər. Etnoqrafik materiallar göstərir ki, əmələ və ikiqat şallar davamlı və möhkəm olurdu.

Şal payız qırxını yunundan (güzəm) yer hanasında toxunurdu (51, 62). Bu da güzəm ehtiyatının çoxluğu ilə bağlı idi. Xam şal adətən «bişirilirdi».

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycanda bağıtoxuma peşəsinin qədim tarixi vardır. Bunu arxeoloji faktlar da sübut edir. Vaxtilə arxeoloq F.M.Əliyev Babadərviş və Mingəçevir katakombə qəbirlərində bağıtoxuyan dəzgahların hissələrini, arxeoloq Q.M.Aslanov isə XVI-XVII əsrlərə dair xatirə abidələrinin üzərində bağıtoxuyan dəzgahların təsvirlərini aşkar etmişdir (74, 69; 31, 6-7).

Bir cəhəti də qeyd etmək vacibdir ki, şal toxuculuğu ilə əsasən kişilər məşğul olur və bu geyim növündən daha çox kişi üst geyimlərinin (o cümlədən, şalvar, dolaq, başlıq, çuxa, bürmə və s.) hazırlanmasında istifadə edilirdi.

Azərbaycanın ən qədim ipəkçilik rayonlarından olan Şamaxıda şərbafıq (ipək parça istehsalı) sənəti yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Bu mənada əhalinin geyim mədəniyyətində ipək parçadan hazırlanan tafta, atlas, darayı, qanovuz, həmçinin hələbi, kələğayı, çadra və s. bu kimi ipək parça növləri geniş yayılmışdı.

Şirvan Azərbaycanda ipəkçilik sənətkarlığının ilkin ocaqlarından biri olmuşdur. Orta əsrlər dövründə Şamaxının mühüm ticarət-sənətkarlıq mərkəzinə çevrilməsində, onun Şərq-Qərb ticarətində əhəmiyyətli həlqələrdən biri olmasında bu amil az rol oynamamışdır. İpək ticarəti məqsədilə buraya Türkiyə, İran, Əfqanıstan, Hindistan, Mərkəzi Asiya, İtaliya, Fransa, İngiltərə, Hollandiya kimi ölkələrdən tez-tez çoxlu sayda tacirlər gəlirdi (29, 95). XVIII əsrin 90-cı illərində Şamaxıda tafta, qanovuz, darayi istehsal edən 1500 toxucu emalatxanası mövcud olmuşdur. (148, 318) 1863-cü ilin məlumatına görə isə, burada 13 ədəd ipək sarıma emalatxanası fəaliyyət göstərmişdir (130, 320).

XIX əsrin 50-ci illərinin sonlarında Azərbaycanda olmuş məşhur fransız səyyahı və yazıçısı Aleksandr Düma Şamaxıda şahidi olduğu səhnəni belə təsvir edir: «Şamaxılılar şəhərin ətrafındakı münbit torpaqlarda əkilən tut ağaclarının yarpaqları ilə barama qurdlarını yemləyirlər. Təsadüfi deyil ki, Şamaxıda ticarətin əsasını ipəkçilik təşkil edir. Biz bazara gedəndə bir daha bunun şahidi olduq. Orada bütöv bir küçədə cürbəcür xalçalarla bərabər, qalaq-qalaq sadə, lakin yaraşlıq, xoşa gələn Şamaxı ipəyi yığılmışdı» (26, 83).

XIX əsrə aid məlumatlara görə, Şirvanda ipək parça-şərbaflıq ev peşəsi və əmtəə istehsalı səviyyəsində olsa da, geniş mübadilə imkanlarına malik idi. Belə ki, buraya Ordubad, Bığır, Vəndam, Qutqaşen (Qəbələ), Qaraməryəm, Şəki, İsmayılı bölgələrindən, hətta Kutaisi və Səmərqənd kimi uzaq şəhərlərdən ipək gətirilirdi.

İpək parça toxumaq üçün əvvəlcə barama boğulur, sonra sabunlu suda qaynadılaraq açılırdı. Bu proses başa çatdıqda, barama dəzgah vasitəsilə tovlanıb kələf edilirdi. Tovlanmış ipək «xammal», yaxud «xam ipək» adlanırdı. Məmulatın növündən asılı olaraq, ipək tellər kələfdən açılaraq «küpü» adlı alətə (naqqat) sarınırdı. Bundan sonra həmin ipək tellərdən «lülə» sarınır və «çillə» çəkilirdi. «Lülə» və «çillə» tellərinin sayı toxunacaq parçadan asılı olaraq müxtəlif (2, 3, 4 tel) olurdu. İpək parça şərbaf dəzgahında toxunur və hazır kələğayı təbii rənglərlə həm boyanır, həm də naxışlanırdı (52, 37).

Ədəbiyyat və çöl-etnoqrafik materialları göstərir ki, keçmişdə Şirvan əhalisinin təsərrüfat məişətində pambıq istehsalı mühüm yer tutmasa da, əhalinin məişətində satın alınma pambıq

parçalardan istifadə olunmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən əhalinin məişətinə fabrik istehsalı olan pambıq parçalar da daxil olurdu.

Ötən əsrin 40-50-ci illərində Şamaxı əhalisinin geyim mədəniyyətində müxtəlif gön-dəri məmulatlarından da geniş istifadə edilirdi. Bu cür məmulatlardan həm xam, həm də aşılanmış halda geyim növləri hazırlanırdı.

2.2.1. Kişi geyimləri. İkinci dünya müharibəsində Şamaxı əhalisinin məişətində ənənəvi kişi geyimlərindən nifəli şalvar, köynək, dizlik, canlıq, çuxa, arxalıq, yapıncı, əba, börk, papaq, araçqın, təsək, başlıq, başmaq, çarıq, çust, məst, uzunboğaz çəkmə, dübəndi, qondura, dolaq, patava, ayaq şalı, qadın geyimlərindən isə tuman, köynək, arxalıq, cutqu, örpək, ləçək, kələğayı, corab, başmaq, kəmər və s. kimi milli geyim növləri qorunub saxlanmışdı.

Adətən kişi alt köynəyi ucuz pambıq parçadan, o cümlədən çit, satin və bezdən, üst köynəyi isə qədək, şilə, çit, fay, ağqıraq, atlas, qanovuz və s. kimi nisbətən bahalı parçalardan tikilirdi. Şalvarlar isə əsasən qədəkdən, əldətoxuma şaldan, həmçinin mahuddan hazırlanırdı. Şalvar tumanbağı ilə bağlanırdı. Tumanbağı qadınlar toxuyardı. Ənənəyə görə, gəlin cehizləri içərisində 10-12 ədəd tumanbağı olardı (56, 75-78).

Kişi geyimləri içərisində arxalıq mühüm yer tuturdu. Onu yun və yaxud ipək parçadan hazırlamaqla köynəyin üstündən, soyuq vaxtlarda isə çuxanın altından geyərdilər. Bu geyim növü Azərbaycanın hər yerində geniş yayılmışdı (51, 74).

Yapıncı və kürk maldarlıqla məşğul olan əhali tərəfindən daha geniş istifadə olunmuşdur. Soyuq və yağışlı havalarda onlar əvəzsiz sayılırdı. Yapıncılar saçaqlı və saçaqsız olmaqla iki formada hazırlanırdı. Hazırlanma qaydası çox sadə idi. Yapıncı keçədən hazırlanırdı.

Kürk vaxtilə elat əhali arasında qiymətli geyim növü hesab olunmuşdur. Azərbaycanın tanınmış şairi Vaqif mənsum məktublarının birində Şirvan hakiminin ona məhz kürk hədiyyə etdiyini yazmışdır (63, 175). Peşə-sənət, ticarət adamları son onilliklərə qədər qolçaq və döşlük kimi geyim elementlərindən də istifadə edirdilər.

XIX əsr kişi baş geyimləri içərisində papaq mühüm yer tuturdu. Papaq əsasən yerli qoyun və quzu dərisindən tikilirdi.

Varlı kişilərin papaqları əksər hallarda kənardan (Kırım və Orta Asiyadan) gətirilmə qaragül dərisindən tikilirdi. Çox vaxt buna «Buxara papağı» deyilirdi (51, 79).

Şamaxıda papaq baş geyiminin digər növlərindən də istifadə olunmuşdur. Bölgənin elat camaatı arasında çoban papağı və motal papaq, şiş papaq, şələ papaq, daqqa papaq, qələmi papaq, çapma papaq və digər papaq növləri də geniş yayılmışdı (51, 79-80).

Həmçinin parça materialından hazırlanmış baş geyim növlərindən istifadə olunmuşdur. Bu tip geyim növlərinə araçqın (təsək), çəltari və başlıq daxil idi. Araçqının üstü güləbətənlə işlənmiş buta, qabırğa, nilufər gülü və s. naxışlarla bəzədilirdi.

Təsək daha çox papağın altından geyilirdi. Adətən gənclərin təsəyinin qırağına qızılı və gümüşü bafta tutulurdu. Yaşlıların verdiyi məlumata görə, keçmişdə «təzə bəy» mütləq bu cür bəzəkli təsək geyərmiş. Adətə görə, qayınana toydan qabaq kürəkəninə hökmən «istiba təsək» göndərərmiş (51, 80). Bu haqda Şamaxıda olmuş Avropa səyahətləri də öz yol qeydlərində məlumatlar vermişlər (120, 180).

Digər baş geyimi başlıq adlanırdı. Yun parçadan tikilən başlıq əsasən soyuq havalarda geyilirdi. Kasıblar başlığı «təpmə şal»dan, imkanlılar isə mahuddan tikdiridilər. Dəvə yunundan tikilmiş başlıqlar isə daha yaraşlıq və keyfiyyətli hesab olunurdu.

Başlıq üç hissədən (kəlləcik və iki qulaqcıq) ibarət biçilib-tikilirdi. Başlığı geydikdən sonra onun uzun qulaqcıqlarını boğazın altında çarpazlayaraq boyunun arxasında düyünləyib geri atırdılar (51, 81).

Şamaxının yaşlı sakinləri, xüsusilə də seyidlər, mollalar əmmamə, külah və çəltaridən daha çox istifadə edirdilər. Fəs adlanan baş geyim növü o qədər də geniş yayılmamışdı.

Sovet hakimiyyəti illərində bu baş geyim növlərinin əksəriyyətindən istifadə edilmirdi. Onlara nadir hallarda və daha çox Şamaxının ucqar kəndlərində rast gəlmək mümkün idi. Hazırda digər geyim növləri kimi, baş geyimlərinin də ən müasir növlərindən istifadə olunur.

Ənənəvi kişi ayaq geyimləri çarıq, başmaq, nəleyin, məst, uzunboğaz çəkmə, çust və s. ibarət idi. XX əsrin əvvəllərində dübəndi və xrom çəkmə növü də geniş yayılmışdı (51, 82) (Şək. 5).

Şamaxıdan topladığımız çöl-etnoqrafik materiallarından

aydın olur ki, vaxtilə burada çarığın şatırı, şirazi, üstlü çarıq, kalmanı və s. növlərindən istifadə olunmuşdur.

Başmağın isə «zamənə» və «mərdanə» növləri geniş yayılmışdı. Çustdan daha çox gündəlik ayaq geyimi kimi istifadə olunurdu.

Kişi ayaq geyim növləri sırasına həmçinin əldətoxuma corab, dolaq, patava və ayaq şalını da aid etmək olar (şək. 6).

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şamaxıda artıq Avropa modasında tikilmiş ayaqqabı növləri yayılmış və yerli istehsal olan ayaqqabıları tədricən sıxışdırmağa başlamışdı (131, 108).

2.2.2. Qadın geyimləri. Şamaxının ənənəvi qadın geyimləri ümumazərbaycan şəhər mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Bununla yanaşı şəhər əhalisinin geyimlərində məhəlli fərqlər də (biçimində) gözə çarpırdı. Geyim növləri əsasən pambıq və ipək parçalardan hazırlanırdı.

Qadın geyimləri adətən ev şəraitində – əldə tikilirdi. XIX əsrin sonları- XX əsrin əvvəllərində sənayenin inkişafı ilə əlaqədar məişətdə fabrik istehsalı olan və hazır geyimlər yayılmağa başladı.

Şamaxının ənənəvi qadın geyimləri özünəməxsusluğu ilə seçilmişdir. (şək.7) XIX əsrdə Şamaxıda olmuş məşhur rus rəssamı Q.Q.Qaqarının çəkdiyi rəsmlər də bunu təsdiqləyir. Onun Mahmud ağanın evində çəkdiyi «Şamaxılı qadın», «Şamaxı rəqqasələri», «Rəqqasə Nisə» və s. akvarel rəsmləri etnoqrafik cəhətdən böyük maraq doğurur (şək.8). Ümumiyyətlə, Q.Q.Qaqarının rəsmləri Azərbaycan xalqının geyim və bəzəklərini tədqiq etmək baxımından tədqirəlayiqdir. Rəqqasə Nisənin libası xüsusilə diqqəti cəlb edir: köynək, bütün Şirvan bölgəsi üçün xarakterik olan oval şəkilli yaxalığa malik arxalıq, zəngin alın və sinə bəzəklərini xüsusi qeyd etmək olar (103, 23) (şək. 9).

Qadın üst köynəyi çox vaxt tuniki biçim üsulu ilə tikilirdi. Köynəyin xışdəyi «məcəli» və «məcəsiz» olmaqla iki üsulda tikilirdi. Məcəsiz köynəyin qolu bəzən biləyə doğru get-gedə enlənərək «yelpazə» şəklini alırdı. Bu halda köynəyin qolu əməli əhəmiyyətini itirib dekorativ bəzək elementinə çevrilirdi. Qadın köynəyinin yaxası, ətəyi, xışdəyi, yan çarıqları bafta, hərəmi, qaragöz və s. ilə bəzədilirdi. Köynəyin qabaq ətəyi qızıl və gümüş pullardan ibarət «ətəklik»lə bəzədilirdi.

Şamaxının kənd ətraflarında yaşlı qadınlar son dövrlərə kimi

tutqun rəngli parçalardan tikilmiş tuman geyinirdilər. Tumanlar əsasən zərxara, alxara, zərələm, zərnədur, atlas, qanovuz, məxmər, darayı və s.-dən tikilməklə, adətən iki formada – «büzməli» və «qırçınli» hazırlanırdı. Tumanlar əsasən 10-12, dövlətli qadınların tumanları 15 taxtalı olurdu.

Şamaxıda, o cümlədən Basqal və Lahic kimi qəsəbələrdə bu geyimin çaxçur adlanan növü dəbdə idi. (51, 88) Sovet hakimiyyəti illərində digər geyim növləri kimi tuman da məişətdən çıxmış və bu gün ona nəinki Şamaxı şəhərində hətta kəndlərdə belə rast gəlmək mümkündür deyil.

Qadınların geyim dəstində arxalıq özünəməxsus yer tutur. Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələri üçün səciyyəvi olan bu geyim növü Şamaxı qadınları arasında da geniş yayılmışdı. İmkanlı qadınlar daha çox məxmər, darayı, qanovuz kimi bahalı parçalardan tikilən arxalıqlar geyirdilər. Kasıbların arxalıqları isə daha çox satin və qara lastikdən tikilirdi. (51, 88)

Şirvanda, o cümlədən Şamaxıda yaxası oyma biçimli və düzyaxa arxalıqlar daha geniş yayılmışdı.

Şamaxı qadınlarının baş geyiminə isə örpək, rübənd, cutqu, təsək, çalma, dingə, ləçək, cuna, kələğayı, şal, tor və s. daxil idi. Orta yaşlı və yaşlı qadınlar örpək, kələğayı, şal, ləçək və cuna kimi baş örtüklərindən istifadə edirdilər (şək.10).

Şamaxı qadınlarının ayaq geymləri başmaq, nəleyin, çust, çarıq, uzunboğaz çəkmə, şətəl və s. ibarət idi (şək.12).

Sovet hakimiyyəti illərində ən böyük dəyişiklik geyimlərdə baş verdi. Şamaxıda bu dəyişiklik keçən əsrin 50-ci illərinin sonu, 60-cı illərinin əvvəllərində daha aydın sezilməyə başladı. Bu illərdən etibarən əhalinin gündəlik məişətində geniş istifadə olunan milli geyimlər artıq əksər şamaxılılar üçün xarakterik deyildi. Məişət şəraitinin yaxşılaşması, ictimai fəaliyyətin müxtəlifliyi insanların geyim dəstinin də zənginləşməsinə gətirib çıxardı. Belə ki, hazırda şəhər əhalisinin bütün geyim növləri ümumavropa stilindədir. İndi geyimlər istər hazırlanma materialına (müxtəlif sintetik parçalar və s.), biçiminə, tikilişinə və dəbinə görə fərqlənməklə, bütün yaş qrupları üzrə dəbə uyğun tez-tez dəyişir. Müşahidələr göstərir ki, Şamaxı əhalisinin ən azı 30-35 faizi ilin dəbinə uyğun tikilən geyim növlərindən istifadə edir.

Geyim nümunələri hazır paltar şəklində ticarət şəbəkələrindən əldə olunur. Əhali nadir hallarda xüsusi

emalatxanalarda hazırlanan geyim və ayaqqabı növlərindən istifadə edir. Buna baxmayaraq, etnoqrafik sorğular göstərir ki, fərdi qaydada sifarişlər qəbul edən həmin emalatxana və sexlər şəhər əhalisinin bu günkü tələblərinə əsasən cavab verir.

Bir sıra evlərdə tikijə maşınlarının olmasına və qadınların toxuculuğa maraq göstərməsinə baxmayaraq, sakinlərin məişətində evdə tikilən, yaxud da toxunan paltarlar azlıq təşkil edir. Bununla belə, bəzi sadə qadın ev paltarları (xalat, gecə paltarı və s.), çoxuşaqlı ailələrdə azyaşlıların ayrı-ayrı təyinatlı geyim növləri (daha çox qız uşağı üçün) evdə tikilir. Bir çox evdar qadınlar sevimli məşğuliyyət kimi bu gün də əl toxuculuğu ilə məşğul olur, kişi yun köynəyi, şərf, isti corab, əlcək və s. geyim növləri hazırlayırlar.

Ev şəraitində hazırlanan geyimlər əsasən (hazır fabrik istehsalı olan) yun və pambıq saplardan toxunur. Bəzi ailələrdə indi də yundan sap hazırlanaraq müxtəlif geyim və geyim elementləri (corab, əlcək və s.) toxunur.

Əl toxuculuğunun daha çox yaşlı qadınlar arasında qorunub saxlanması və onların hazırladıqları geyim növlərinin daha praktik əhəmiyyət daşıması sakinlərin əsrlər boyu davam edən xalq ənənələrinə sadiqliyi ilə əlaqədardır.

Şəhər əhalisinin çox az hissəsi (əsasən qadınlar) fərdi ustalara (evlərdə) paltar tikdirirlər. Etnoqrafik sorğular göstərir ki, sifarişlə tikdirilən paltarlar sifarişçinin ürəyincə olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün şəhərdə yaşayan ayrı-ayrı sosial qruplara mənsub insanların geyimləri arasında elə bir ciddi fərq nəzərə çarpmır. Fərq daha çox əhalinin maddi durum səviyyəsində özünü büruzə verir.

2.2.3. Mərasim geyimləri. Şamaxılıların geyim dəstində mərasim geyimləri, o cümlədən bayram libasları özünəməxsus yer tutur. Belə geyimlər adətən daha keyfiyyətli və bahalı parçalardan tikilir. Bu cəhət özünü gəlinlik paltarlarında daha çox göstərir. İndi müxtəlif ticarət şəbəkələrində ən son dəbə və standartlara uyğun gəlin geyimləri satılır. Gənclərin bu sahədə seçim etmək imkanları xeyli genişlənməmişdir. Halbuki yaxın keçmiş qədər belə imkanlar yox idi. Gəlin geyim dəstinə daxil olan müxtəlif elementlər – fata, oyma biçimli arxalıqlar, tac və s. uzun müddət nəsil-dən-nəsilə keçərək saxlanır və ən dəyərli yadigar kimi görünür.

Etnoqrafik sorğuların nəticələrindən məlum olur ki, 15-20 il

bundan əvvəl Şamaxıda qadınların bayram və gündəlik geyimləri əsasən əlvan parçalardan tikilirdisə, (şək.13) son zamanlar saya parçalardan hazırlanmış geyim formalarına daha çox üstünlük verilir. Oğlanların arasında isə müxtəlif rəngli parçalardan tikilmiş kostyum, qalstuk və əlvan rəngli köynəklər geyinmək dəbdədir.

Məlum olduğu kimi, son 10-15 il ərzində qadınlar, xüsusilə də gənc qızlar şalvarlardan daha çox istifadə edirlər. Lakin müşahidələr göstərir ki, ölkəmizin paytaxtı Bakıya və digər iri şəhərlərə nisbətən Şamaxıda qadınlar və qızlar buna bir o qədər meyilli deyillər. Çox güman ki, bunun da əsas səbəbi şəhərə nisbətən kənd əhalisinin milli adət-ənənələrə, o cümlədən milli geyimlərə mühafizəkar münasibətidir. Bu məsələdə sosial-iqtisadi faktorların rolunu qeyd etmək fikrimizcə, düzgün deyil.

Növ etibarilə ev şəraitində geyilən geyim növlərini də (qadın xalatlari, sarafanlar, pijama və s.) diqqətdən kənar qoymaq olmaz. Məsələn, şəhər sakinlərinin geyim dəstində mühüm yer tutan idman paltarlarından tək cə məşq və yarışlar zamanı yox, ev şəraitində də istifadə olunur (idmançı köynəkləri, gödəkçələri, şalvarları və s.).

Hazırda Şamaxı əhalisinin iş şəraitində istifadə etdikləri geyimlər də müxtəlifliyi ilə seçilir. Bunlar spesifik istehsalat (tikinti, yol, səhiyyə işçiləri və s.), formalı geyimlər (dəmiryolçular, rabitə işçiləri və s.) və digər peşə-sənət sahələrinin tələblərinə cavab verən müxtəlif çeşidli geyimlərdən ibarətdir.

Şamaxıda milli geyimli yaşlı qadınlara bu gün də rast gəlinir. Sorğular zamanı müsahiblərimiz bunun əsas səbəbini belə geyimlərin rahat olması ilə izah etsələr də, milli adət-ənənələrin və milli psixologiyanın mühüm rolunu da unutmamaq olmaz.

Hazırda ənənəvi mərasim geyimlərinin bir çoxu öz praktik əhəmiyyətini itirmişdir. Lakin bu məsələ ilə bağlı müəyyən cəhətləri qeyd etməyi lazım bilirik. Məlum olduğu kimi, keçmişdə toy geyimlərində gəlinin başına ağ örpək və kələğayı salınardı. Baş örtüyü elə salınardı ki, gəlinin üzünü görməsin. İbtidai inamlara görə bu, ondan ötrü edilirdi ki, gəlinə nəzər dəyməsin.

Bəyin geyimi isə ənənəvi olub, orijinallığı ilə seçilirdi. Lakin bu ənənə artıq uzun illərdir ki, müasir dəblə əvəzlənmişdir. İndi gəlin öz toyunda başında fata olmaqla, məxsusi gəlinlik libasında, bəy isə ənənəvi kostyumda iştirak edir.

Müasir uşaq geyim dəsti müxtəlif parça materiallarından

tikilən kostyum, palto, gödəkçə, papaq, adi və idman ayaqqabıları, həmçinin krassovkalardan ibarətdir. Uşaq geyimləri də əsasən ticarət şəbəkələrindən əldə olunur. Şəhərdə fərdi ayaqqabı tikilişi köşklərinə demək olar ki, təsadüf edilmir.

Hazırda dəfn mərasimlərində cinsindən asılı olmayaraq hamı tutqun və qara rəngli paltar geyinir. Yaşlı qadınlar həm də qara rəngli baş örtüyündən istifadə edirlər.

2.2.4. Bəzəklər. Ədəbiyyat və çöl etnoqrafik materiallarının təhlili göstərir ki, XIX əsrdə və XX əsrin 20-30-cu illərinə qədər Şamaxı əhalisinin geyim mədəniyyətində bəzək əşyaları əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Bu da ilk növbədə bölgədə sənətkarlığın, o cümlədən zərgərlik sənətinin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Onu demək kifayətdir ki, 1832-ci ildə təkcə Şamaxı şəhərinin özündə 40 nəfər gümüşbənd fəaliyyət göstərmişdir. Bu isə Azərbaycanda olan bütün gümüşbəndlərin üçdə ikisi demək idi (131, 171). Zinət əşyaları əsasən gümüş və qızıldan, qismən də mirvari, almas, yaqut, füzuzə, zümrüd və kəhrəbadan hazırlanırdı.

Etnoqrafik ədəbiyyatda gəzdirilmə tərzinə görə bəzəklər bir neçə qrupa: baş, boyun, qulaq, sinə, qol, bilək, barmaq (daha erkən tarixi dövrlərdə topuq bəzəkləri də olmuşdur) bəzəklərinə bölünür. Şirvan bölgəsində baş bəzəklərindən qızıl sancaq, qarmaq, çutquqabağı, silsilə və tac, qulaq bəzəklərindən badamı sırğa, şarlı sırğa, minarə sırğa, gilasi sırğa, dənə sırğa, satıl sırğa, heydəri, dördüymə, qırxdüymə (şək. 14), boyun bəzəklərindən arpa, mirvari, kəhrəbadan düzülən boyunbağılar, göl, qarabatdaq, çiçək adlı boğazaltılar, sinə bəzəklərindən «həmayıl» adlı zəbərəcəd sinəbənd, bel bəzəklərindən «kəsmə», yaxud «sikkə» kəmə, qol və barmaq bəzəklərindən qaşlı (almas, füzuzə, yaqut, zümrüd, brilliyant), qaşsız (nişan üzüyü) üzüklər, müxtəlif formalı bəzək daşları ilə bəzədilmiş qolbaqlar geniş yayılmışdı. (şək. 15) Geyimlərə bənd olunan bəzəklər də üç qrupa ayrılırdı: toxuma və hörmə bəzəkləri, qiymətli bəzəklərlə bəzədilən yaxalıq və ətəklilər, tikmə naxışlar (29, 30; 51, 97).

Əhali arasında apardığımız sorğulara əsasən, keçən əsrin 50-60-cı illərində Şamaxının qadın və qızları yuxarıda adları çəkilən bəzək elementlərindən geniş şəkildə istifadə etmişlər (şək.16). Lakin son onilliklər ərzində onların istifadə etdikləri bəzək elementləri çeşidinə, formasına və hazırlanma materialına görə xeyli dəyişikliyə məruz qalmışdır. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq,

indi qadın-qız və kişilərin istifadə etdiyi zinət əşyaları zərgərlik emalatxanalarından yox, əsasən ticarət şəbəkələrindən əldə edilir.

İkinci dünya müharibəsində Şamaxı qadınları demək olar ki, qol saati gəzdirməmişlər. Hazırda isə şəhərdə saatdan istifadə etməyən çox az qadın, yaxud gənc qıza təsadüf etmək olar. Ailə qurmağa hazırlaşan oğlan adaxlısına hədiyyə olaraq hökmən qızıl qol saati göndərməlidir.

Kəmər qadın geyim dəstəsinin əsas elementlərindən sayılmışdır. Qadınların demək olar ki, hamısı qızıl və ya gümüş kəmər bağlayırdılar (şək.11). Gəlinin toy libasında kəmər xüsusi mənə daşıyırdı. Kəmərsiz gəlin köçürmək qeyrətsizlik hesab edilirdi. Toy günü gəlinin kəmərinə qardaşı və ya bəyin qohumlarından biri bağlayırdı. Adətə görə, kəmər bağlanarkən gəlinə hədiyyə olaraq damazlıq heyvan vəd edilirdi (51, 94).

Ümumiyyətlə, bəzəklər bütün dövrlərdə sosial bərabərsizliyin əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış etmiş və qadınların bəzəklərinə görə ailələrin iqtisadi durumu barədə mülahizə yürütmək mümkün olmuşdur.

Sovetləşmə illərinə qədər bütün Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda da qadınların saç kəsdirməsi böyük qəbahət sayılmışdır. Keçmişdə qadınlar bir-birilə sözləşəndə, yaxud qızlarını qarğıyanda deyirdilər: «səni görüm, saçın kəsilsin». Bu, ən ağır və acı qarğış sayılırdı. Ümumiyyətlə isə, saç kəsimi daha çox ölüm hadisəsini özündə ehtiva edən atribut sayılmışdır. Artıq saçın olma bu cür baxış dəyişmişdir. İndi saç kəsilməsinə təmizlik, gözəllik və rahatlıq vasitəsi kimi baxılır.

Toy günü gəlinin saç düzümünün son dəbə uyğun düzəldilməsi adət halını almışdır. Əgər keçmişdə saçın ancaq xına yaxılırdısa, indi bu məqsədlə müxtəlif çeşidli süni rənglərdən istifadə olunur. Bununla belə, azərbaycanlıların milli bayramı olan Novruzda və toy günlərində xüsusən yaşlı qadınlar, həmçinin kənd yerlərində gəlinlər başlarına və əl-ayaqlarına xına yaxırlar. Bu gün xınayaxma ənənəsi qismən yaşlı nəsil nümayəndələri arasında qalmışdır. Eyni zamanda Azərbaycan toyunun bir mərhələsi olan «xınayaxdı» adətində indinin özündə də bütün bölgələrimizdə riayət olunmaqdadır.

Qızlar, gəlinlər toy mərasimlərində, bayram günlərində, həmçinin adi vaxtlarda manikür, pedikür etdirir, üz-bəzək mazlarından, tozlardan, dodaq, göz, qaş, kiprik üçün nəzərdə

tutulan boyalardan, qızıl-gümüşü zər tozlarından geniş istifadə edirlər.

2.3. Yeməklər və içkilər

Milli yemək və içkilər maddi mədəniyyətin ən mühafizəkar sahələrindəndir. Milli yeməklərin etnoqrafik baxımdan tədqiqi xalqın inkişaf tarixinin bir sıra mühüm cəhətlərinin dərinədən öyrənilməsinə kömək edir. Q.T.Qaraqaşlı yeməklərin tədqiq olunmasının əhəmiyyətindən bəhs edərək yazır: «Yeməklər, məlum olduğu kimi, maddi mədəniyyətin ən ümdə elementlərindən biridir. Çox vaxt yeməklərin tərkibinə, hazırlanma və istifadə olunma üsullarına əsasən tədqiq olunan xalqın keçmiş həyatının tarixi sənədlərdə lazımi qədər işıqlandırılmamış bir sıra mühüm məsələlərini, məsələn, təsərrüfat məşğuliyyətinin səciyyəsinə, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsini, hətta xalqın mənşəyi məsələsini aydınlaşdırmaq olar» (101, 232).

Azərbaycan xalqının milli mətbəxi olduqca zəngin olmuşdur. Bu cəhətdən XVI əsrin ortalarında Şamaxı hakimi Abdulla xanın yanında olmuş ingilis missioneri Antoni Cenkinsonun məlumatı çox maraqlıdır. O, yazmışdır: «...Onun çadırının döşəməsinə bahalı xalılar salınmışdır. Çadırdə oturan şah mənə də oturmağı təklif etdi.

... Şah və onun yaxın adamları bardaş qurub oturmuşdular. Mənə belə oturmağın çətinlik törətdiyini hiss edən şah kətil gətirməyi tapşırırdı.

... Nahar vaxtı yaxınlaşanda süfrəyə müxtəlif yeməklər verildi. Mənim hesabıma görə 140 növ xörək var idi. Süfrənin yeməklərini yığışdırdıqdan sonra, yenidən 150 növ yemək və meyvələr gətirildi. Bütövlükdə süfrədə 290 növ müxtəlif yemək var idi. Axırda şah mənə «xoş gəlmisən» dedi (120, 109-110).

Səyyahların sənətkarlarımızın toxuduqları nadir xalçalardan, bərli-bəzəkli parçalardan, Abdulla xanın hər nahar məclisində 290 cür yemək verməsindən ağız dolusu danışması xalqımızın adət-ənənələrini, onun zəngin mətbəxini öyrənmək üçün qiymətli faktdır. Xalqımız bu zəngin ənənələri əsrlər boyu qorumuş və onlar bu gün də yaşamaqdadır.

Şamaxıya edilmiş etnoqrafik səfərlər zamanı məlum olmuşdur ki, gündəlik, mərasim və bayram yeməklərinə bölünən

ənənəvi yemək növlərinin əksəriyyəti bu gün də əhalinin mətbəxində mühüm yer tutur. Gənc ailələrin mətbəxində isə milli yeməklər daha çox müasir kulinariya reseptləri əsasında hazırlanır. Bu reseptlər yeməklərə vurulan ədviyalardan tutmuş, onların bişirilməsində ən müxtəlif texnologiyanı əhatə edir.

Məlum olduğu kimi, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti onun yemək çeşidinə təsir göstərən ən mühüm amillərdəndir. Məhz bu vacib cəhət şamaxılıların yeməklərini tərkibinə görə bitki və ət-süd mənşəli yeməklərə bölməyə imkan verir. Belə ki, əkinçiliklə məşğul olan əhalinin yeməklərinin əsasını taxıl bitkilərindən hazırlanmış qida məhsulları təşkil etmişsə, maldar elatların gündəlik yeməklərində ət və süd məhsullarından hazırlanan yeməklər daha üstün yer tutmuşdur.

2.3.1. Bitki mənşəli yeməklər. Bitki mənşəli yeməklər arasında taxıl önəmli yer tutur. Taxıl bitkilərindən buğda, arpa, darı, pərinç, çəltik əkilib-becərilirdi. Buğdadan un və yarma şəklində müxtəlif qida məhsulları, o cümlədən çörək hazırlanırdı. Bundan başqa su dəyirmanlarında üyüdülmüş undan müxtəlif yemək və qənnadı məmulatlarının hazırlanması təcrübəsi də geniş yayılmışdı.

Şirvan mətbəxində noxud, lobya, maş və s. kimi paxlalı bitkilərdən qida vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur. Etnoqrafik sorğular göstərir ki, indi də bir çox ailələr uşaq təzə diş çıxaranda mərasim yeməyi hədik (buğda, lobya, mərci, qarğıdalı, maş qarışığı) bişirir və adət üzrə ondan qonşulara pay göndərirlər. Bundan başqa, Norvuz bayramı ərəfəsində buğdadan səməni göyərdilir və suyundan səməni halvası bişirirlər. Vaxtilə kiçik çillənin ilk ongunlüyündə Xıdır Nəbir bayramı keçirilir və bu bayram münasibətilə qovut hazırlanırdı. Qovutu qabda evin kandarında, yaxud həyətdə bir yerə qoyar və güman edərdilər ki, Xıdır Nəbi öz atı ilə gəlib onu yeyər.

Buğdadan hazırlanan xörəklərdən biri də həlimasıdır. Bu yeməyi bişirərkən buğdanı suda qaynadıb nişastasını alırlar. Nişasta çox olsun deyər, bəzən ona düyü qatırlar. Bundan sonra erkək quzu ətinə doğrayıb nişastalı suda bişirirlər. Bişirilmə prosesində xörəyə duz, qızardılmış soğan, zəfəran suyu əlavə edilir. Ənənəyə görə, şamaxılılar həlimasını hamamda çimib-çıxandan sonra yeyirlər.

Şirvanda hazırlanan tərək, şəkərbura, qat-qat paxlava,

paxlava, ballıdadı, qurabiyə, tərəhalva, halva, şəkərçörəyi və s. qənnadı məmulatları adla tanınırdı. Undan umac, əriştə, xəşil, quymaq, xəngəl, qındı, qurudlu isti, əriştəli isti, südlü umac, əriştə aşı və s. bişirilirdi. Buğdadan yarma halında şorba, südlü yarma, çəkmə, dənəvər şəkildə səməni, hədik, həliması kimi gündəlik və mərasim yeməkləri hazırlanırdı.

Çörəkbişirmə ilə əsasən qadınlar məşğul olur və bu zaman ən azı bir neçə günlük norma nəzərə alınır. Çörəyin xəmiri acıtmalı (mayalı) və acıtmasız olurdu. Adi xəmir yoğurularkən sudan, yağlı xəmir yoğurularkən isə süd və ya dələmədən istifadə edilirdi.

Şamaxı əhalisi əsrlər boyu müxtəlif çörəkbişirmə vasitələrindən istifadə etmişdir. Bunlardan təndir, sac və kürəni qeyd etmək olar. Çörəkbişirmə vasitəsi olan təndir bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Qafqaz, Ön və Mərkəzi Asiya xalqları arasında geniş yayılmışdı (101, 106).

Azərbaycanda təndirin əsasən üç növü (kərpic, badlı, döymə) qeydə alınmışdır, Şamaxı bölgəsində təndirin yerüstü və yeraltı kimi tiplərindən daha geniş istifadə olunmuşdur. Etnoqrafik ədəbiyyatda yerüstü təndir «qoyma», yaxud «piyə», yerici təndir isə «döymə», yaxud da «yertəndiri» adlanır (51, 103-104).

Təndirlər ölçülərinə görə, də bir-birindən fərqlənirdi. Belə ki, qış fəslində istifadə edilən təndirlər 16-18, yayda istismar olunan təndirlər 10-12, gündəlik istifadə olunan təndirlər isə 6-7 ədəd çörək çıxara bilirdi.

Şamaxıda kürə və səngək çörəkləri də bişirilmişdir. Ənənəyə görə, kürə çörəklərini kişilər bişirərdilər. Bu peşə ilə məşğul olan adama «şatır» deyərdilər. Fəşəli, kətə, sacarası, kömbə, qatlama çörəkləri yağla hazırlanırdı.

Fərdi evlərdə yaşayan bəzi ailələrin həyətlərində kiçik həcmli yerüstü təndirlərə bu gün də təsadüf olunur. Belə təndirlərdə birdəfəyə 4-6, 8-12 ədəd çörək çıxarmaq olur. Ailənin istəyindən asılı olaraq, ilin bütün fəsilərində təndir çörəyi bişirilə bilər. Yerli sakinlərin məlumatına görə, təndirdə bişirilən çörək bir həftəyə qədər keyfiyyətini itirmir. Bəzən belə təndirlərdə basdırma balıq və külləmə kartof da bişirilir.

2.3.2. Ət və süd yeməkləri. XX əsrin əvvəllərinə qədər Şamaxı əhalisinin əsas təsərrüfat sahələrindən biri də maldarlıq olmuşdur. Elə bu səbəbdən də şamaxılıların mətbəxində ənənəvi maldarlıq məhsulları həmişə önəmli yer tutmuşdur. Bölgə

əhalisinin maldarlıq təsərrüfatının əsasını qoyun, keçi, inək, camış, at, dəvə kimi iri və xırdabuynuzlu heyvanlar təşkil etmişdir.

Əhali ağartı məhsullarından pendir, şor, qaymaq, ayran və s. daha çox istifadə etmişdir. Süddən bir sıra yeməklərin, o cümlədən yağlı çörəklərin, qənnadı məmulatlarının, eləcə də südlü əriştə, südlü yarma, qındı və s. hazırlanmasında, uşaq yeməklərinin bişirilməsində və müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində geniş istifadə edilirdi. Ədəbiyyat və çöl-etnoqrafik materialları göstərir ki, yerli əhali bəzi xəstəliklərin (qızılça və s.) xalq müalicə vasitəsi istisna olmaqla, dəvə və at süündən istifadə etməmişdir.

Geniş istifadə olunan ağartı məhsullarından biri də qatıqdır. Qatıq əsasən yavanlıq və yağ əldə etmək məqsədi üçün işlədilir. Bundan başqa qatıqdan süzmə, ayran, körəməz, atlama hazırlanıb isti günlərdə sərinləşdirici içki kimi istifadə olunurdu.

Yağı isə adətən nehrə vasitəsilə alırdılar. Şamaxıda ağac və saxsı nehrələr daha çox yayılmışdı. Yüngül və etibarlı olduğuna görə, elat əhali tuluq nehrələrə üstünlük verirdi.

Duzlanmış təzə nehrə yağına «kərə yağı» deyilirdi. İsti xörəklər daha çox quyruq, inək və camış yağında bişirilirdi, kərə yağı isə əsasən yavanlığa sərf olunurdu.

Şirvan əhalisinin mətbəxində ət xörəkləri mühüm yer tutmuşdur. Əti uzun müddət saxlamaq üçün heyvanı payızda kəsir, iri-iri tikələrə doğrayıb öz yağında qovuraraq saxsı küpələrə doldururdular. Ətin tez xarab olmaması üçün qovurmaya soğan vurulmazdı.

Şirvan bölgəsində bütün Azərbaycan əhalisi üçün səciyyəvi olan müxtəlif növ kabablar (tikə, lülə, tavakabab, ciyər kababı), cığirtma, rizəküftə, müsənbə, çobanqovurması, səbziqovurma və s. kimi yeməklərdən geniş istifadə olunurdu.

Etnoqrafik və kulinariya araşdırmaları sübut edir ki, təkcə Azərbaycanda deyil, Qafqazda və bir sıra Şərqi ölkələrində ətdən hazırlanan yeməklərin ən qədimi kababdır. Məşhur fransız yazıçısı A.Düma bu barədə yazırdı: «kabab mənim səyahətim boyu rast gəldiyim ən ləzzətli yeməkdir. Onu Fransada məşhur olan yeməklərin siyahısına daxil etmək olar. Xüsusilə, ovçular üçün kabab ən əlverişli yeməkdir» (24, 93).

Kabab bişirmək üçün altı aydan bir ilədək olan erkək heyvanın qabırğa, döş və ya bud ətindən istifadə olunur. Daha dadlı və yumşaq olsun deyə, kabab əti bişirilməzdən əvvəl

basdırma edilir. Bu məqsədlə əti doğrandıqdan sonra (30-40 qramlıq tikələr şəklində) dərin bir qaba yığır, üstünə duz, istiot, doğranmış soğan üzüm sirkəsi töküb qarışdırır və 5-6 saat müddətində soyuq yerdə saxlayır, bundan sonra şişə çəkib bişirirlər. Quzu əti yumşaq olduğundan, onu basdırma etmədən də bişirmək mümkündür. Kabab süfrəyə adətən sumaq, yaxud narşərabla verilir.

Tikə kababı şişə çəkərkən bəzən bir ət və bir quyruq, yaxud da quyruq əvəzinə yağlı tikə çəkirlər. Yay fəslində kababın yanında şişə çəkilmiş təzə pomidor və içinə quyruq doldurularaq eyni qaydada bişirilən badımcan da verilir.

Kababın digər növü lülə-kabab, yaxud döymə-kabab adlanır. Bu məqsədlə adətən yumşaq mal ətindən istifadə olunur. Lakin ətin tərkibinə qoyun quyruğu, soğan vurub qiymələyir (ət maşınından keçirirlər) və ədviyyat səpirlər. Bir saata qədər soyuq yerdə saxladıqdan sonra isə həmin əti müəyyən olunmuş ölçüdə və formada şişə çəkib bişirirlər.

Ümumiyyətlə, kababın ruma (cavan) heyvanın ətindən bişirilməsi məsləhət görülür. Kababı sütül vəziyyətdə, yəni tam bişib qurumamış közün üstündən götürmək lazımdır, belə kabab daha dadlı olur. Bu, «kabab qanlı, igid canlı» kimi atalar sözlərində də əksini tapmışdır.

Şam kababını hazırlamaq üçün qoyun ətini qiymələyir, ona soğan, ədviyyat qatır və yastı xırda küftələr hazırlayırlar. Sonra həmin küftələri yağda pörtüb qızadırlar. Bişərkən üstünə yağda qovurulmuş soğan tökürlər. Müəyyən qədər dəmdə qaldıqdan sonra isə süfrəyə verilir. Adətən şam kababı yeyilərkən zövqdən asılı olaraq qatıqdan da istifadə edilir.

Tas kababı bir növ qazan kababına oxşayır. Belə kababı bişirmək üçün əti qazana bir lay ət və bir lay soğan ardıcılığı ilə yığırlar. Ətə müxtəlif ədviyyat da vurulur. Bundan sonra qazanın ağzı bağlanır və bişmək üçün vam odun üstünə qoyulur.

Çilov kababı adlanan yemək sədri düyüsündən bişirilir. Düyü süzüləndən sonra plov kimi dəmə qoyulur. Çilov-kababa ancaq kərə yağı vurulur. Kababı isə qoyunun qabırğaarası ətindən bişirirlər. Bunun üçün kabablıq əti hazırlayıb soğanla qarışdırırlar. Çilov hazır olanda isə əti şişə çəkib bişirirlər. Belə kabab həm döymə, həm də tikə ətdən bişirilə bilər. Bəzən kababa pomidor kababı da əlavə edilir. Çilov kababı soğanla yeyilir. Yeyərkən ona

sumaq da əlavə olunur.

Şamaxıda qara ciyərdən, ağ ətdən (qoyun xayası), hətta ət məşinində çəkilmiş kartofdan da kabablar bişirilir.

Müasir milli mətbəximizdə kabablar daha çox qonaqlar üçün bişirilir və bu mənada mərasim və bayram xörəkləri sırasına aid edilir. Qurban bayramında əksər ailələr qurban kəsilmiş heyvanın ətindən kabab bişirirlər. Bu ənənənin mənşəyini İsmayıl qurbanı və həmin ibtidai çağlarda kababın daha çox yayılmış ət xörəyi olması ilə bağlamaq olar.

Hazırda Şamaxı əhalisinin mətbəxində çox rast gəlinən xörəklərdən biri də pitidir. Piti adətən qoyunun döş ətindən hazırlanır. Ənənəvi olaraq, piti məxsusi saxsı dopularda bişirilir. Etnoqrafik sorğulardan məlum olur ki, belə qablarda bişirilən piti çox dadlı olur. Bu, bir tərəfdən xörəkbişirmə vasitəsi kimi saxsı qabların keyfiyyətli, digər tərəfdən də xörəyin tədricən, vamla qaynamaq xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, saxsı qablar gec qızır və gec də soyuyur. Onun məsamələri xörəyin suyunu tədricən xaricə verir ki, bu da onun daha ləzzətli olmasına səbəb olur.

Qeyd edilməlidir ki, yeməxanalarda da piti dopularda bişirilir. Dopular bir adamlıq yemək üçün nəzərdə tutulur. Bu qablar yarım litr su tuta bilən təkqulp, yuvarlaq gövdəlidir. Ağzı dairəvi, silindirikdir. Arxeoloji tədqiqatlar bu biçimli qabların Şamaxı ərazisində antik dövrdən məlum olması qənaətinə gəlmişdir.

Ailə üzvlərinin sayından asılı olaraq, piti metal qablarda da hazırlanır. Onun tərkibinə noxud, kartof, yay vaxtı pomidor, qışda isə bir neçə alça və albuxara qatırlar. Bölgədə piti həm gündəlik, həm də qonaq-qara yeməyi sayılır.

Şamaxı mətbəxinin ən geniş yayılmış ət xörəyi növlərindən biri də küftədir. Küftə döyülmüş mal ətindən hazırlanır. Yumşaq olsun deyə, çiy ət kütləsinin tərkibinə ləpə və ya qabığı soyulmuş, əzilib pürç halına salınmış noxud da qatırlar. Əlavə olaraq küftə ətinə kəvər, keşniş, süyüd və s. göyərtilər də vurulur. Küftə qızardılmış soğan əlavə edilmiş qaynar suda bişirilir. Daha ləzzətli olması üçün küftənin tərkibinə alça qurusu və yaxud qoz ləpəsi vurulur. Yeyilərkən üzərinə sumaq, həmçinin xırda doğranmış keşniş səpilir.

Rizəküftə Şamaxı bölgəsi üçün səciyyəvi olan xörəklərdən sayılır. Bu yemək növü adətən qoyun ətindən hazırlanır. Qoyun

cəmdəyinin arxa hissəsindən, yaxud kürək tərəfindən kəsilmiş əti sümükdən ayırırlar. Sonra həmin ət soğanla birlikdə qiymələnir (ət maşınından keçirilir) və ədviyyat qatılıb qarışdırılır. Bir müddət soyuq yerdə saxlandıqdan sonra döyülmüş ət küftə şəklinə (təqribən 20-30 qramlıq ölçüdə) salınaraq qovrulur. Tez bişsin deyə, küftələr bir buğum suda qaynadılır. Sonra ətin suyuna qızardılmış soğan, yaxud tomat püresi və istəkdən asılı olaraq müəyyən qədər limon şirəsi əlavə olunur.

Şamaxıya etnoqrafik səfərimiz zamanı burada zəküftə (balaca küftə) adlı yemək növünün də geniş yayıldığıнын şahidi olduq.

Bölgədə geniş yayılmış ət yeməklərindən biri də çobanqovurması olmuşdur. Bu ət xörəyi ilk əvvəllər elat əhali arasında intişar tapmışdı. Onu hazırlamaq üçün qoyun ətini nisbətən iri tikələrə bölür və quyruq parçaları əlavə edib qarışdırırdılar. İçərisinə alça turşusu, ədviyyat, həmçinin bir qədər də ət suyu töküüb öz buğunda bişirirdilər.

Qoyun ətindən hazırlanan bozartma da bölgə üçün səciyyəvi ət xörəklərindən sayılır. Xörəyin hazırlanma üsulu sadədir. Bu məqsədlə qoyun əti tikə halında doğranır, tərkibinə ədviyyat, soğan vurulur, azca ət suyu əlavə edilir və ağzı bağlı qabda – buğda bişirilir.

Ətlə bişirilən xörəklərdən biri də pencərli qoyun ətidir. Bu xörəyi bişirmək üçün müəyyən qədər buğda götürüb 3-4 saat ərzində isti suda saxlayır, bişirilmiş qoyun ətini sümükdən ayırırlar. Bundan sonra bişirilmiş düyünü, qaynar suda pörtlədilmiş pencəri və yağda qovurulmuş soğanı buğda şiləsinə qatıb azca dəmləyirlər. Beləliklə, xörək hazır olur.

Qoyun ətindən hazırlanan mütəncəm bişirilərkən əti tikələyib bir-iki buğum yağda qovurandan sonra, üstünə doğranmış quru soğan, ədviyyat, ət suyu, həmçinin yarıbışmış lobyə, dilimlənmiş balqabaq, bir qədər də şəkər tozu əlavə edirlər.

Qəlyə də ət xörəklərindən sayılır. Bu yemək bişirilərkən erkək quzu və ya toyuq ətini doğrayıb qazana tökür və pörtürlər. Ətin kəfini alır, ona şabalıd, albuxara və yaxud zoğal axtası, qovurulmuş soğan, kışmış və qaysı qurusu da qatılır. Qəlyənin yağı çox olmalıdır. Yağ əlavə etdikdən sonra onu dəmə qoyur və ağzını kipi örtürlər. Xörəyin qoxusu uzaqdan hiss olunduqda, artıq bışmış hesab edilir. Bu zaman qazanın ağzını açmadan ocaqdan götürür,

soyuyandan sonra süfrəyə verirlər.

Ət yeməklərindən biri də büryandır. Şamaxıda bu yeməyin iki növü məlumdur. Birinci növ büryanı bişirərkən əti tavanın (yaxud qazanın) içinə doğrayıb tökür və tərkibinə ədviyyat vururlar. Müəyyən müddətdən sonra yemək bişmiş hesab edilir.

Büryanın ikinci növünü bişirmək üçün, erkək quzunun dərisini soyur və ətini doğrayıb dərinin içərisinə doldururlar. Ətə duz, istiot və soğan vurulur. Dərinin deşiklərini hər tərəfdən bağlayır və tonqal közünün üstünə qoyurlar. Daha sonra üstünü közlə örtürlər. Bir neçə saatdan sonra quzunun yunu yanır və yalnız dərisi qalır. Bir tərəfdən odun, digər tərəfdən yunun hərarəti dərinin içərisindəki əti tam bişirir. Sonra dəri oddan kənar edilir və bir qədər belə saxlanır. Soyuduqdan sonra dərinə bıçaqla kəsib büryan olmuş əti çıxarırlar. Beləliklə də, yemək hazır olur.

Bu yeməklərdən əlavə Şamaxıda sac içi, firrama (toyuğu bütöv şəkildə təndirdə qızardırlar) və s. bu kimi ət yeməkləri də geniş yayılmışdır.

Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Şirvan mətbəxinin də şah xörəyi plov hesab olunur. Şərqsünas alim İ.P.Berezin plovu Şərq mətbəxinin klassik xörəyi hesab etmişdir. (79, 14) Etnoqrafik sorğular göstərir ki, Şamaxının yaşlı qadınları bu gün də ənənəvi Azərbaycan plov və çilovlarının demək olar hamısını bişirə bilirlər. Plov və çilovlar süfrəyə adətən aşıqara ilə verilir.

Şamaxının yaşlı sakinləri ilə söhbətlər zamanı vaxtilə bu bölgədə plov və çilovların 52 növünün mövcud olduğu bildirildi. Onların da hər biri bişirilmə qaydasına, tərkibinə və dadına görə fərqlənmişdir. Belə ki, balıq çilovunu bişirərkən düyünü qaynadıb süzür, kütüm, xəşəm və ziyad balığını bişirir və sümüklərini təmizləyirlər. Balıq ətini xırda tikələr formasında düyüyə qatıb dəmə qoyurlar. Bəzən belə yeməyin üstünə ərinmiş yağ da əlavə edirlər.

Balıq çilov hazırlanarkən bəzən qurudulmuş balıqdan da istifadə edirlər. Onu isti suya salıb şorunu alır, sonra təzə balıq formasında istifadə edirlər. Balıq çilovunun üzərinə zəfəran və əzilmiş mixək vururlar.

Şamaxı mətbəxinin ləziz xörəklərindən biri də turşulu-döşəmli plovdur. A.Düma Şamaxıda rastlaşdığı bu yemək növü barədə yazır: «Xörəklərin ən əlası – yanında nardança və yağ olan beçə ətindən bişirilmiş turşulu-döşəmli plov idi» (26, 88).

Bölgədə yayılmış plov növlərindən biri də süyüd-plov olmuşdur (Şamaxının bəzi kəndlərində ona zibilli-plov da deyirlər). Düyünü süzərkən narın doğranmış şüyüdü və ayrıca bişirilmiş paxlanı ona qatıb dəmə qoyurlar. Şüyüdplovu adətən xuruşsuz yeyirlər. Lakin bəzən xuruş əvəzi plovun üstünə yumurta qayğanağı qoyulur və xörəyin yanında ayrı verilir.

Döymə-döşəmə plovu bişirmək üçün ədviyyat vurulmuş döymə əti ət suyunda bir-iki buğum qaynadır, bir qədər meyvə qurusu ilə badam içini yağda qızardırırlar. Süzölmüş düyü dəmə qoyularkən həmin xuruşlar (döymə-döşəmə) bir-birinə qatılaraq bir hissəsi düyü ilə qarışdırılır. Plov çəkilərkən yerdə qalan digər hissə də ayrıca süfrəyə verilir.

Çığırtma plovu hazırlamaq üçün toyuğu bişirib, üstünə yumurta vurur və plovun yanında aşqarası kimi süfrəyə verilir.

Bölgədə yayılmış plovlardan biri də balıq plovudur. Aşqarası kimi hazırlanan balıqların növü və bişirilmə qaydası müxtəlif olur. Bu məqsədlə həm quru (xəşəm, kütüm), həm də təzə balıqdan (qızıl balıq, nərə) istifadə edilir. Balıqplovda xörəyin yayında təzə balıq, südlü plovda isə quru balıq verilir.

Bölgədə turşuqovurma plov, müsəmbəplov, parçadöşəmali plov, yarma plov, lobyacılov plovu, şəşəndaz plov, qırqırplov, şirinplov və s. plovlar da hazırlanır.

Ədəbiyyat və çöl-etnoqrafik materialları göstərir ki, Şamaxı əhalisinin mətbəxində müxtəlif ev və ov quşlarının ətindən hazırlanan xörəklər də özünəməxsus yer tutmuşdur. Gündəlik və pəhriz yeməklərində toyuq ətindən bu gün də geniş şəkildə istifadə olunur.

A.Dümanın və digər səyyahların məlumatlarından aydın olur ki, yerli əhalinin məişətində quş ovu bir tərəfdən əyləncə vasitəsi, digər tərəfdən ailənin ətə olan tələbatının qismən ödənilməsi üsulu olmuşdur. Turac, kəklik, qırqovul, çöl qazı kimi vəhşi quşların ətindən qonaq-qara xörəkləri də hazırlanırdı. Su quşlarından isə daha çox ördək və qaşqaldaq ətindən istifadə olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, şərq yeməkləri həmişə ədviyyatla bişirilmişdir. Başqa sözlə desək milli Azərbaycan yeməklərini ədviyyatsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu günün özündə də yeməklərin əksəriyyəti hil, mixək, zəfəran, sarıkök, istiot, zəncəfil, darçın, nanə, sumaq və s. bu kimi ədviyyat vurulmaqla bişirilir.

Bölgə əhalisinin mərasim yeməklərinin hazırlanma və süfrəyə verilmə qaydalarında müəyyən müxtəliflik nəzərə çarpır və bu zaman qədim ənənələrə uyğun müəyyən qaydalara əməl olunur. Məsələn, Novruz bayramında həm keçmişdə, həm də indi plov bişirilir. Novruz süfrəsinə acı və turş yeməklər qoyulmaz. Sorğular zamanı məlum oldu ki, bu məhdudiyət ilk növbədə insanların yeni ilin şirin və uğurlu olması ilə bağlı arzularından irəli gəlmişdir.

Bundan əlavə, Novruz günlərində yuxarıda qeyd olunan qənnadı məmulatları, habelə Şamaxı mütəkkəsi, bamiyə, badı, fəsəli, badambura və s. bişirilir. Bunlardan sırf Şamaxı qənnadı məmulatı olan mütəkkənin bişirilmə üsulu belədir: bişmənin südlə yoğurulan acıtmasız xəmirini kündələyib yayandan sonra yağlayır, müəyyən ölçüdə doğrayır və içinə ərik püresi qoyub mütəkkə formasında büküb bişirirlər.

Külçə də mərasim çörəyi sayılır. Külçə yağlı, şirin xəmindən bişirilir və adətən yas mərasimi üçün nəzərdə tutulur. Yas mərasimində həmçinin halva bişirmək adəti də geniş yayılmış və həmin adətə bu gün də əməl olunmaqdadır.

Qurban bayramında qoyun ətinin kababını bişirirlər. Orucluq günlərində isə adətən firni, tərək, halva, nazik, yuxa, südlü sıyıq kimi yeməklər hazırlanır.

Şamaxı ailələrinin gündəlik yemək çeşidini tərəvəzsiz təsəvvür etmək olmaz. Günorta və axşam yeməkləri arasında tərəvəz və müxtəlif bostan məhsullarından demək olar ki, ilin bütün fəsillərində istifadə olunur. Bunlardan pomidor, xiyar, badımcən, soğan, yemiş, qarpız, balqabaq, kartof, kök, turp, çuğundur, kələm və s. qeyd etmək olar. Yabancı bitkilərdən əvəlik, unnuca, pərpətöyün və s. ayrı-ayrı yemək növlərinin hazırlanmasında geniş istifadə olunur.

Şirvan bölgəsi əhalisinin süfrəsində meyvələr həmişə önəmli yer tutmuşdur. Hər yerdə olduğu kimi, Şamaxıda da meyvə süfrəyə ilin müvafiq fəslinə görə verilir. Bunlar əsasən Şamaxı bağlarında yetişdirilən alma, armud, heyva, ərik, şaftalı, gavalı, zoğal, gilə, albalı, üzüm, tut kimi meyvələr və meşə giləmeyvələri (çiyələk, moruq, qarağat və s.) idi. Son dövrdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və iqtisadi inteqrasiya proseslərinin nəticəsi kimi, yerli fəslə meyvələrlə yanaşı, gətirilmə meyvələrdən, banan, ananas, kivi və s. geniş istifadə olunur və belə meyvələri ilin bütün fəsillərində əldə etmək mümkündür. Ayrı-

ayrı meyvələrdən hazırlanmış mürəbbələr, riçallar, şirələr, doşablar da Şamaxı əhalisi arasında geniş yayılmışdır.

Şamaxıda yabanı meyvələrdən, xüsusilə alça, gavalı, zoğal və digər turş meyvələrdən lavaşana hazırlamaq təcrübəsi çox geniş yayılmışdı. Həmin təcrübə bu gün də davam etdirilir. Lavaşana hazırlamaq üçün meyvəni qazana töküb bişənə qədər qaynadırlar. Bişəndən sonra çiyidini və qabığı ayırmaq üçün aşızəndən süzülür. Sonra onu düz taxta, yaxud da hamar daşın üstünə sərib günün altında qurudurlar. Lavaşana həm ədviyyat, həm də xalq təbabətində məlhəm kimi geniş istifadə (boğaz ağrıları zamanı) olunur.

Azərbaycanlı mentalitetinə uyğun, digər ev işləri ilə bərabər, yemək hazırlamaqla da əsasən qadınlar məşğul olur. Lakin evin kişisi, həmçinin ailənin yetkinlik yaşına çatmış oğlan uşaqları maşında ət çəkmək, ətin doğranmasında və s. evin qadınına köməklik göstərirlər.

2.3.3. Yemək öynəsi. Yemək öynəsi də bir sıra maraqlı xüsusiyyətləri ilə seçilir. Apardığımız şifahi sorğulardan məlum oldu ki, bölgə əhalisi adətən gün ərzində üç dəfə yemək yeyir. İş rejimindən asılı olaraq bir çox ailələr obaşdan yeməyinə səhər 7-8 radələrində başlayırlar. Səhər yeməyi zamanı əsasən çörək, yavanlıq kimi isə pendir, qismən yağ, həmçinin çaydan istifadə olunur. Nahar yeməyi daha çox ağartı məhsulları ilə (qatıq, süd, doğramac və s.) yola verilir. İsti xörəklər imkanlı ailələrdə hazırlanır.

Hazırda ailələrin əksəriyyəti səhər yeməyini saat 8-9, günorta yeməyini 12-14, şam yeməyini isə 18-20 arasında qəbul edir. Səhər və şam yeməyini ailə üzvləri əsasən bir yerdə yeyirlər və bu, artıq bir ənənə şəklini almışdır.

Şam yeməyində əsasən isti xörəklər yeyilir. Keçmişdə yeməklərin çeşidi fəsilə uyğun tez-tez dəyişirdi. Məsələn, payız vaxtı ət bol olduğundan ət xörəklərinə daha çox yer verilirdi. Qış zamanı və qismən də yazda xəmir xörəkləri üstünlük təşkil edirdi. Yay fəslində isə mədəni və yabanı bitkilərdən, həmçinin ağartı tərkibli yeməklərdən istifadə olunurdu.

Yeməklərin əksər növləri əllə yeyilərdi və bu adətə yaşlı sakinlər tərəfindən bu gün də əməl edilməkdədir. Lakin Şamaxı əhalisinin bugünkü yemək mədəniyyətində çəngəl-bıçaqla yemək qaydası artıq bir ənənə şəklini almışdır.

Keçmişdə yemək prosesi adətən xalça, palaz, kilim və ya keçə salınmış döşəmə üzərində həyata keçirilirdi. Burada süfrə salınır və ailə üzvləri bardaş quraraq otururdular. Süfrənin baş tərəfində ailə başçısı, ətrafında isə ailə üzvləri əyləşirdi.

Göründüyü kimi, son illər Şamaxı sakinlərinin maddi mədəniyyətinin müxtəlif sahələrində olduğu kimi, qidalanma rejimində və yeməklə bağlı ənənələrdə də nəzərəçarpaq dəyişikliklər müşahidə olunmaqdadır.

2.3.4. İçkilər. Bütün xalqlarda olduğu kimi, azərbaycanlıların da özünəməxsus milli içkiləri olmuş və zaman-zaman gündəlik tələbatda və mərasim günlərində onlardan istifadə edilmişdir. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində əhali tərəfindən istifadə olunan içkilərdə ciddi fərq olmamışdır. İçkilər xassələrinə görə soyuq, isti və alkaqollu növlərə bölünür. Ən sadə içki növü bulaq suyu olmuşdur. Şamaxı bölgəsində əhalinin bulaq suyundan daha çox istifadə etməsi əksər yaşayış məntəqələrinin bulaqların ətrafında yerləşməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Bulaq olmayan yaşayış məntəqələrində çay suyundan istifadə edilmişdir.

Etnoqrafik araşdırmalardan məlum olur ki, bölgədə ehsan məqsədilə də bulaqlar inşa olmuşdur. Belə bulaqlara «xeyrat bulağı» deyilirdi. Suyu qadın və qızlar səhəng, yaxud da güyümlə daşıyır, iri küplərdə saxlayırdılar. Çay suyunu təmizləməkdən ötrü xüsusi «çay daşı»ndan istifadə olunurdu. İndi də bəzi aran kəndlərində bu üsuldan istifadə edilməkdədir.

Bölgədə geniş yayılmış içkilərdən biri də çaydır. Çayı kömür samovarlarında və mis çaydanlarda qaynadırdılar. Kömürlə qaynadılan çay daha ləzzətli hesab olunurdu. Samovar və mis çaydanlar əsasən Lahic ustaları tərəfindən hazırlanırdı. XIX əsrdə Şamaxının varlı ailələrində Tuladan gətirilmə samovarlardan da istifadə edilmişdir.

Çay dəm çaynikində dəmlənirdi. Quru çaydan başqa kəklikotu, itburnu, çayotu, razyana, zəncəfil, hil, mixək, darçın kimi ətirli bitkilər və ədviyyatdan da çay dəmlənirdi. Bu çaylar daha çox müalicəvi səciyyə daşıyırdı. Çayı şəkərlə bərabər, doşab, bal və müxtəlif meyvələrdən hazırlanmış mürəbbələrlə içirdilər.

Şirvan bölgəsində məşhur içkilərdən biri də səhləb olmuşdur. Səhləb içkisi eyni adlı bitkinin kökündən hazırlanırdı. Bu məqsədlə bitkinin kökü həvəngdəstədə döyülüb narın şəkilə salınır, daha sonra üstünə su əlavə edib qaynadılırdı. Həmin məhlulun üzərinə

bəzən şəkər də əlavə olunurdu. Səhləb adətən isti-isti içilirdi. Buna görə də onu məxsusi səhləb samovarında hazırlayırdılar. Daha çox müalicə məqsədilə istifadə olunan səhləb içkisi soyuqdaymə və boğaz ağrıları üçün faydalı hesab edilirdi.

Şamaxı əhalisinin geniş istifadə etdiyi içkilərin bir çoxu süd məhsullarından hazırlanmışdır. Südü qaynadılmış halda, isti-isti, həm də soyuq şəkildə içirdilər. Bundan əlavə, bir sıra xəstəliklərin müalicə vasitəsi kimi də süd çox faydalı içki hesab edilmişdir.

Ayran, körəməz, atlama kimi sərinləşdirici içkilər xüsusilə yay fəslində – çöl-təsərrüfat işləri zamanı daha çox qəbul olunurdu. Ayranı qatıq və süzmədən hazırlayırlar. Ayranı çox vaxt saxsı, yaxud da mis qablarda saxlayırlar. Atlama sərinləşdirici içkisi də qatıqdan hazırlanır.

Şirvan bölgəsində bəzi ənənəvi içkilər müalicə, iştahəgətirici və həzmi sürətləndirmək məqsədilə istifadə olunurdu. Bunların arasında iskəncəbi, şərbət, bədmüşk və araqnanəni xüsusi qeyd etmək olar. Şərbət adətən ziyafət məclislərində verilir. Bu içki həm sərinləşdirici, həm gümrəhləşdirici, də iştahəgətirici xüsusiyyətlərə malikdir.

Vaxtilə bölgədə şərbətin bir neçə növü olmuşdur. Onlardan heyva şərbəti, əzgil suyu şərbəti, üzüm şirəsi şərbəti, şumupərvərdə şərbəti, ovşala, doşab şərbəti, qəndab və s. qeyd etmək olar. Ümumiyyətlə şərbət şəkər, bal, meyvə şirəsi və qaxdan (yaxud, xırda doğranmış limon kəsikləri) hazırlanırdı. Yuxarıda qeyd olunan çay, şərbət, ayran kimi içki növləri şamaxılıların süfrəsində indi də işlənməkdədir.

İskəncəbi, bədmüşk, araqnanə içkiləri də müalicəvi xüsusiyyətli olub, çox vaxt kişilər tərəfindən hazırlanır və daha çox ziyafət məclislərində istifadə olunurdu.

Şamaxı əhalisinin süfrəsində alkoqollu içkilərdən, habelə kvas, qəhvə və kakaodan istifadə olunmamışdır. Bu içkilər şamaxılıların mətbəx mədəniyyətinə sovet hakimiyyəti illərində daxil olmuş və bu gün bəzi məclislərdə onlara daha çox yer verilir.

2.3.5. Qablar. Ənənəvi yemək və içkilərdən bəhs edərkən bəzi məişət əşyaları və mətbəx ləvazimatları barədə məlumat vermək də yerinə düşərdi. Ərzaq məhsullarının saxlanması və hazırlanmasında, həmçinin süfrəyə verilməsində məişət qabları və mətbəx ləvazimatları xüsusi rol oynayır.

Etnoqrafik və arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, tarixən

mətbəx əşyaları və ləvazimatları əsasən ağac, saxsı, metal, dəri və toxunma materiallarından hazırlanmış, ayrı-ayrı dövrlərdə bu və ya digəri üstün mövqeyə malik olmuşdur.

Taxıl məhsullarının istehsalı və istifadəsində xəlbir, şadara, ələk, təknə, tabaq (ağac məmulatı) kimi əşyalar əsas yer tuturdu. XIX əsrə aid mənbələrdən məlum olur ki, Şamaxıda ələkçilik ayrıca bir peşə növü kimi mövcud olmuş və onunla kustar sənətkarlar məşğul olmuşlar. Təknə, tabaq, həmçinin yaymakeş, çömçə, qaşiq, şor çanağı hazırlamaq dülgərlərin peşəsi idi. Başqa sözlə, bu peşə sahəsi də əmtəə səciiyyəsi daşıyırdı (69, 177).

Əhalinin məişətində toxunma və hörmə qablar, müxtəlif məişət əşyaları da mühüm yer tuturdu. Onların sırasına hər ailədə hazırlanan xurcun, çuval, səbət, kəndi və s. daxil idi.

XIX əsrdə, hətta XX əsrin ortalarına kimi maldar, elat əhali motal, eymə, tuluq kimi dəri əşyalardan (98, 186-189) da istifadə edirdi.

Çörəkbişirmə vasitələrindən olan dəmir saclar yerli dəmirçilər tərəfindən düzəldilirdi. Süd məhsullarının saxlanması əsasən saxsı qablardan istifadə olunurdu. Saxsı qablar dulus kürələrində bişirilirdi. Məişətdə daha çox işlədilan saxsı qablardan goduş, qalqa, bərni, bəddi, xeyrə, dopu, nehrə, bardaq, küp və s. qeyd etmək olar.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən saxsı qabları tədricən mis qablar əvəzləməyə başlayır. Bu qabların əsas istehsal mərkəzi Lahıc qəsəbəsi idi. (95) Mis qablar təkcə Şamaxı bölgəsi üçün xarakterik olmayıb, bütövlükdə azərbaycanlıların məişətində mühüm yer tutmuşdur. Rus müəllifi A.S.Piralov yazırdı ki, «azərbaycanlılar həmişə malik olduqları mis qabların çoxluğu ilə öyünmüşlər. Mis qabların azlığı isə bir növ yoxsulluq nişanəsi sayılmışdır» (118, 98-99).

Hazırlanma üsuluna görə mis qablar «çarxı» və «qaratapdaq» olurdu (45). «Çarxı» qablar daha dəyərli hesab edilirdi. Belə qablar adətən naxışlanırdı. Xörək bişirmək üçün istifadə olunan qabların ancaq yuxarı hissələri naxışlanardı (6, 168).

Ev təsərrüfatında və mətbəxdə istifadə olunan müxtəlif təyinatlı mis qablar əsasən aşağıdakılardan ibarət idi: abgərdən, parç (birəlli, tayqulp), dolça, aftafa (obriq, lüləyən), satıl, ləyən, səhəng, güyüm, piyalə, yəhər camı, sərnici, qablama, badya, tiyan,

müxtəlif qazanlar, sapılca, kəfkir, aşsüzən, çömçə, sərpuş, sini, məcməyi, kasa, nimçə, boşqab, cam, şərbət qabı, rüşül qabı, gül qabı, çiriş qabı, ədviyyat qabı, qənddan, güləbdan, çıraq, manqal, şiş, maşa, xəkəndaz və s. (şək.17). Mis qablar vaxtaşırı qalaylanır və bu işlə xüsusi peşə sahibləri olan qalayçılar məşğul olurdu. Onlar ev-ev, qapı-qapı gəzib xidmət göstərirdilər.

Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, bəzi ənənəvi qab-qacaqlar bugünədək yerli əhalinin məişətində qalmaqdadır. Məsələn, plovu yenə də mis qazanda bişirir, çayı mis samovarda qaynadırlar. Kənd yerlərində hazırlanan nehrə yağı, motalda tutulan pendir əldən-ələ gəzir, sacda bişirilən çörək isə o qədər dadlı olur ki, yavanlıqsız da yeyilir.

Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Şamaxı əhalisinin məişətində müasir mətbəx əşyalarından da geniş istifadə olunur. Hələ sovet dövründən başlayaraq gəlin köçən qızın cehizinə xaricdə istehsal olunmuş müxtəlif çeşidli qab-qacaqların, o cümlədən yemək süfrəsi dəstlərinin qoşulması bir ənənə şəklini almışdır. Gəlin köçərkən ona mətbəx mebelinin də cehiz olaraq hədiyyə edilməsi təsadüfi deyil. Ümumiyyətlə, keçmişdə olduğu kimi, indi də mətbəx zənginliy, məişət əşyalarının çoxluğu və müasirliyi sosial-iqtisadi vəziyyətin, həmçinin ailənin maddi durumunun əsas göstəricilərindən biri sayılır.

Şirvan əhalisinin, o cümlədən şamaxılıların ənənəvi yemək və içkilərinin bir çoxu nəinki ümumazərbaycan, hətta ümumqafqaz səciyyəli olub, Qafqaz xalqları arasında çoxəsrlik iqtisadi, mədəni və təsərrüfat əlaqələrinin, intensiv inteqrasiya proseslərinin mövcudluğundan xəbər verir.

2.4. Xalq nəqliyyatı vasitələri və yollar

Maddi mədəniyyətin mühüm sahələrindən birini də nəqliyyat və yollar təşkil edir. Maddi mədəniyyətin bu sahəsi ibtidai icma quruluşundan günümüzə qədər uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Hətta tarixin müəyyən bir dövründə insanın özü ən qədim nəqliyyat vasitəsi olmuşdur (15, 150-151).

Ənənəvi nəqliyyat vasitələrinin tədqiqi xalqın təsərrüfat həyatının, ölkənin ayrı-ayrı bölgələri arasındakı, həmçinin digər ölkə və xalqlarla mədəni-ticarət əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın xalq nəqliyyat vasitələri orta əsrlərə aid tarixi

mənbələrdə, səyyahların məlumatlarında, həmçinin yazılı ədəbiyyatda kifayət qədər əksini tapmışdır. Moskvalı tacir F.A.Kotovun Şirvan zonasının ticarət yolları və nəqliyyat vasitələri haqqında məlumatları da diqqət çəkir (120, 105).

Xalq nəqliyyat vasitələrinin etnoqrafik tədqiqi Azərbaycan alimlərinin – Q.T.Qaraqaşlının, T.Ə.Bünyadovun, A.N.Mustafayevin, H.Ə.Həvilovun, T.M.Kərimovun və başqalarının əsərlərində də tədqiq olunmuşdur (15; 47; 104).

Zaman-zaman Azərbaycan ərazisinin relyefindən və təsərrüfat fəaliyyətinin növündən asılı olaraq insanlar minik, qoşqu və yükdaşıma nəqliyyatı vasitəsi kimi at, öküz və kəldən istifadə etmişlər. Belə ki, atdan həm minik, həm yükdaşıma vasitəsi kimi, nisbətən sonralar isə həm də hərbi məqsədlər üçün istifadə etmişlər. Təsədüf deyil ki, tədqiqatçı-alimlərin bir çoxu Azərbaycanı atın ilkin əhəlləşdirildiyi zonalar sırasına aid edirlər (15, 14).

Atdan minik vasitəsi kimi istifadə olunarkən yəhər vurulurdu. Yəhər hazırlamaqla sərračlar məşğul olurdular. Sərračlıq bir sənət sahəsi kimi Azərbaycanda orta əsrlər zamanından mövcuddur. XIX əsrin 80-ci illəri üçün Şirvan bölgəsinin Mərzə kəndində üç, İvanovkada isə bir sərrač var idi (51, 127).

Atı qoşqu heyvanı kimi arabalara da qoşurdular. Qədim arabaların təkərləri iri və ağır olurdu. Sonradan onları təkmilləşdirmək məqsədilə təkərlərin həcmi və bununla da onun çəkisini azaltmışlar (104, 16).

XIX əsrdə, Azərbaycanda o cümlədən Şamaxıda, ikitəkərli və dördtekərli at arabaları çox geniş yayılmışdı. Bu da öz növbəsində bütün bölgələrdə atçılığın inkişafına təkan vermişdi. Tədqiqatçıların yazdığına görə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakı, Şamaxı, Quba, Şuşa və Lənkəran qəzalarında olan atların sayı 140.867–dən artıq olmuşdur (129, 82-196).

Şamaxı bölgəsində məşhur Qarabağ və Dilboz cinsli atlara bərabər tutulan Şirvan atları üstünlük təşkil edirdi. Bu atlar sürətinə və yaxşı yükötürmə qabiliyyətinə malik olduğundan, hərbcilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir və rus süvari ordusunun formalaşdırılmasında geniş istifadə olunurdu.

Bundan əlavə, Şamaxıda çox rahat yerləşə malik Quba cinsli atlar da mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Yüklərin atlarla daşınması ilə çarvadarlar məşğul olurdular.

Şirvan bölgəsində bu adamlar həm də yabıçı adlanırdı. Ədəbiyyat və çöl-etnoqrafik materialları göstərir ki, bu peşə Azərbaycanın bütün qəzalarında geniş yayılmışdı (104, 24).

Orta əsrlər dövründə, xüsusilə də XIV əsrdən etibarən Azərbaycanın Şərq ölkələri, Rusiya, Türkiyə, İtaliya və digər Avropa dövlətləri ilə iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, həmçinin ən mühüm ticarət yollarının Azərbaycandan keçməsi ilə əlaqədar atla bərabər, dəvə, qatır, ulaq və s. yük heyvanlarına tələbatı da artmışdı. XIV əsrdə Azərbaycanda olmuş ingilis taciri A.Cenkinsonun bu barədə məlumatları çox maraqlıdır. O, buradan hər dəfə 400-500 at yükü həcmində ipək daşındığını qeyd edir (120, 135).

XVII əsrdə Azərbaycana gəlmiş hollandiyalı Y.Streys yazmışdır ki, Drbəndlə Şamaxı arasında hərəkət edən karvanların tərkibində 1800 qədər at, çoxlu sayda dəvə, qatır və digər yük heyvanları var idi. (120, 135) Məşhur rus sərkərdəsi A.V.Suvorov isə qeyd edirdi ki: «Şamaxı xanı bir dəfəyə dörd minlik süvari və dəvələr üzərində 30 atıcı silahdan ibarət korpus çıxarmağa qadirdir (95, 373).

Qədim dövrlərdən etibarən ötən əsrin ortalarına kimi yükdaşıma və minik vasitəsi öküz və kəl olmuşdur. Qobustan qayaları üzərində öküz və kəl şəkillərini tədqiq edən görkəmli tədqiqatçı İ.M.Cəfərzadə onların insanların məişət və təsərrüfat həyatı ilə bağlılığını qeyd etməklə bərabər, müqəddəs heyvanlar sırasına aid olduğunu yazmışdır (91, 164-172).

Təkərli arabaların hərəkət edə bilmədiyi torpaq yollarda öküz və kəldən istifadəni Şamaxıda olmuş XVII əsr rus taciri F.A.Kotov da təsdiqləyir. Onun yazdığına görə: «Arabaların hərəkət edə bilmədiyi Niyazabaddan Şamaxıya gedən yolda yükləri atlar, dəvələr, öküz və kəllər vasitəsilə daşıyırdılar» (120, 222).

Ayrı-ayrı heyvanlara qoşulan təkərsiz (sürütmə) və təkərli arabaların kəşfi nəqliyyatın inkişafında mühüm mərhələ oldu. Bu hadisə təxminən e.ə. IV-I minilliklərə aiddir. Arxeoloji materiallara əsaslanan tədqiqatçı- alimlər təkərli nəqliyyat vasitələrinin istifadə tarixinin isə Cənubi Qafqazda Avropadan daha əvvəl, e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid olduğunu qeyd edirlər (104, 16).

Quruluşuna görə təkərli arabalar ikitəkərli və dördtəkərli olmaqla iki növə ayrılır (şək.18). Arxeoloji materiallar hələ qədim

tunc dövründə Azərbaycanın ərazisində hər iki növ arabadan istifadə olunduğunu sübut etmişdir (104, 16).

Şamaxıda etnoqrafik ədəbiyyatda qara araba adı ilə məşhur olan Qafqaz arabaları, həmçinin Şirvan bölgəsi üçün xarakterik sayılan yük yeri balaca, təkərləri isə nisbətən iri Şirvan arabaları geniş yayılmışdı (şək.19).

Atlara qoşulan və təsərrüfatda mühüm əhəmiyyətə malik ikitəkərli arabaların Şirvanda iki: boyunduruqlu və yedəkli növü məlum idi (104, 134). Dördtəkərli arabalar isə vaxtilə Şirvana köçürülmüş rus kəndliləri arasında geniş yayılmışdı.

Yükdaşmada nəqliyyat vasitəsi kimi geniş istifadə olunan heyvanlardan biri də dəvə idi. Dəvə dözümlülüyünə, yükötürmə qabiliyyətinə görə digər heyvanlardan üstün sayılırdı. Xüsusilə uzaq səfərlər zamanı dəvənin rolu əvəzsiz idi.

XIX əsrin ortalarına aid məlumatlarda 1845-ci ildən 1858-ci ilədək Azərbaycanın Bakı, Quba, Şamaxı, Nuxa, Lənkəran, Ağdam və Salyan qəzalarında dəvələrin ümumi sayının 4.637-dən, 11.542-yə çatdığı qeyd olunurdu (129, 87).

Azərbaycanda əsasən birhörgüclü və ikihörgüclü dəvələr yetişdirilirdi. Birhörgüclü dəvələr daha tez əhilləşdirildiyindən əksər bölgələrdə belə dəvələrə üstünlük verilirdi.

N.A.Abelov Şirvan əhalisinin təsərrüfat həyatından bəhs edərkən Ərəbqədim, Ərəbşahverdi, Ərəbşalbaş, Ərəbcəbirli, Mərzəli, Mərzandiqə, Qaracüzlü və başqa kəndlərdə dəvələrin başlıca rol oynadığını qeyd etmişdir. Tuluqlara doldurulan Bakı nefti məhz dəvələr vasitəsilə Şamaxıya daşınmışdır (63, 190).

XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəlləri üçün Azərbaycanda sürütmə nəqliyyat vasitələri olan kirşələrdən (xizəklərdən) də cəniş istifadə olunurdu. Kirşələr adətən kələ və ya öküzə qoşulurdu (104, 132). Şamaxının, Qubanın, Qusarın və İsmayılının dağlıq hissələrində kirşə hətta XX əsrin 60-cı illərinə qədər ən əlverişli nəqliyyat növü hesab edilirdi (129, 42).

Azərbaycanda, o cümlədən Şamaxıda sərnişin daşınması məqsədi ilə nəqliyyat vasitəsi kimi əsasən şaraban, tarantaş, kolyaska, dilican və faytonlardan istifadə olunurdu (şək.20). XIX əsrin sonlarından başlayaraq onlardan daha çox Bakı-Salyan-Lənkəran, Bakı-Quba, Bakı-Şamaxı istiqamətlərində istifadə olunurdu (104, 59).

Şəhər əhalisinin iqtisadi həyatında at daşqaları deyilən

nəqliyyat vasitəsi də mühüm rol oynayırdı. Bazara satlıq mal çıxarmaq, dükan, karxana və emalatxanalara xammal gətirmək, bazar və karvansaralardan evə «alınma» mal gətirmək, inşaat işlərində daşqadan geniş istifadə edilirdi.

Daşqanı qoşmaq və idarə etmək üçün qoşqu qaltağı, xamut, dişlə, qaltaq qayıqları, uzun cilovlu yüyən, şallaq və s.-dən istifadə olunurdu (51, 140).

Nəqliyyat vasitələrinin inkişafı yolların vəziyyəti ilə sıx bağlı olmuşdur. Şamaxının əlverişli coğrafi mövqeyi hələ qədim dövrlərdən burada həm yerli, həm də beynəlxalq əhəmiyyətli yolların inkişafını şərtləndirmişdir. Bunun nəticəsində XVIII əsrdə Şamaxı ölkənin ən böyük ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Orta əsrlərdə ticarətin inkişafı, Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi nəticəsində yaranan karvan yolları məhz Şamaxıdan keçirdi.

Tarixdə «Xan yolu» adı ilə məşhur olan şərq karvan yolu Şamaxıdan keçməklə Zərgəran-Vəlibinə-Topçu-Vəndam-Şəkiddən, Qafqaz dağlarının ətəklərindən və Dəryal dərəsindən keçməklə Qara dəniz sahillərinə çıxırdı. Şamaxını Rusiya ilə birləşdirən şimal karvan yolu isə Dərbənddən keçməklə Həştərxanın Xəzər sahillərinə çatırdı. Bundan əlavə Şamaxıdan Cavad-Xudafərin körpüsü-İran istiqamətində də karvan yolu məşhur idi.

Bu gün bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Şamaxının da nəqliyyat və yol mənzərəsi tamamilə dəyişmişdir. Şamaxı şəhərinin özündə, onun kəndlərində ən müasir sərnişin və yük avtomobillərindən istifadə olunur. Şəhərdaxili və rayon mərkəzini digər yaşayış məntəqələri ilə birləşdirən yollar asfaltlaşdırılmış, ən müasir texniki vasitələrlə təmin olunmuşdur. Ölkə rəhbərliyinin «Regionların sosial-iqtisadi inkişafı» dövlət proqramı çərçivəsində bu istiqamətdə işlər günü-gündən yeni vüsət alır. Şamaxıda etnoqrafik səfərdə olarkən biz də həmin işlərin canlı şahidi olduq. Ümumiyyətlə, XX əsrin ikinci yarısından etibarən Şamaxı şəhəri digər iqtisadi sahələrdə olduğu kimi, nəqliyyat sektorunun inkişafına və yol-tikinti-abadlıq işlərinə görə Azərbaycanın ən inkişaf etmiş rayonlarından birinə çevrilmişdir.

III FƏSİL

AİLƏ VƏ AİLƏ MƏİŞƏTİ

3.1. Ailənin quruluşu və ailədaxili münasibətlər

Ailə və ailə məişətinin hərtərəfli öyrənilməsinin nəinki nəzəri, həm də mühüm praktik əhəmiyyəti vardır. İctimai hadisə olmaq etibarilə ailə cəmiyyətin inkişafı prosesində təşəkkül tapmış və formalaşmışdır. Ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinə, ictimai-iqtisadi formasiyalara uyğun olaraq ailənin funksiyalarında, strukturunda da yeni keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Bu, ictimai qanunauyğunluq olmaq etibarilə hazırkı mərhələdə də öz aktuallığını qoruyb saxlamaqdadır.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bütün sahələrdə olduğu kimi, azərbaycanlıların ailə məişətində də dəyişikliklər baş verdi, nikahda evlənənlərin hüquq bərabərliyi yarandı, bu isə təkəbinliliyi əsas nikah formasına çevirdi, nikahın şəriət yolu ilə kəsilməsinin etibarsız elan edilməsilə azyaşlı qızların ərə verilməsi, qızların zorla qaçırılması, çoxarvadlılıq və siğə nikah adətləri məişətdən çıxmağa başladı, çadranın və savadsızlığın ləğv edilməsi əsas şərt oldu və bu qadının ictimai həyata cəlb olunması ilə möhkəmləndi. (40, 338)

1991-ci ildən Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra ölkənin hər yerində olduğu kimi, Şamaxıda da ailə və ailə məişətində mütərəqqi dəyişikliklər baş verdi və həmin dəyişikliklər bütövlükdə ailədaxili münasibətləri, ailə məişətini, ailənin mədəni həyatını və s. istiqamətləri əhatə etdi.

Ədəbiyyat və çöl-etnoqrafik materialları göstərir ki, hələ XX əsrin 20-ci illərində bir təsərrüfat vahidi kimi Şamaxıda böyük ailələrə az da olsa təsadüf olunmuşdur. Böyük ailə universal tarixi bir hadisədir. Onun mövcud olması istehsal münasibətlərinin inkişaf dərəcəsi və cəmiyyətin quruluşu ilə əlaqədar olmuşdur (47, 7).

Böyük ailələr tarixi ədəbiyyatda qəbilə ailəsi, bölünməyən, mürəkkəb, birləşmiş ailə, qarışıq, toplu ailə, ailə icması, ev icması kimi müxtəlif adlarla məlumdur. XIX əsr mənbələrində verilən məlumatlara görə, Şirvan əyalətində vahid təsərrüfatı olan böyük ailələr var idi. Həmin dövrə aid başqa bir mənbədə isə Göyçay

qəzasının Ximran kəndində 639 nəfəri birləşdirən 33 ailənin yaşadığı qeyd olunur. Göründüyü kimi, hər bir ailəyə 19 nəfər düşür və bu da böyük ailənin mövcudluğunu sübut edir (47, 6).

Etnoqrafik və tarixi materialların təhlili göstərir ki, böyük patriarxal ailələrin XX əsrin əvvəllərinə qədər qorunub saxlanması bir sıra mühüm amillərlə şərtlənmişdir. Həmin amillərin arasında natural təsərrüfatın varlığını, çar hökumətinin vergi siyasətini, qapalı həyat tərzini, istehsal münasibətlərinin aşağı səviyyədə olmasını, torpaqdan icmalqla istifadə qaydalarını və s. göstərmək olar.

Böyük ailələr əsasən iki yolla – böyük ailələrin nisbətən azsaylı böyük ailələrə parçalanması və kiçik monoqam ailələrin böyük ailələrə çevrilməsi nəticəsində yaranırdı. Lakin müxtəlif yolla yaranmasına baxmayaraq, böyük ailələrin iqtisadi əsasını kollektiv istehsal və mənimsəmə təşkil edirdi (47, 7).

Böyük ailələr və xüsusilə onlardan ayrılmış kiçik ailələr mərhələlər üzrə patronimik prinsiplər əsasında formalaşırdı.

Şamaxı və xüsusilə onun ətraf kəndlərində 15-20 nəfəri birləşdirən, 3 nəslə əhatə edən böyük ailələr mövcud olmuşdur. Belə ailələr valideynləri, oğulları, qızları və nəvə-nəticələri əhatə edirdi. Yaş və cinsi mənsubiyyətlərindən asılı olaraq ailə üzvləri arasında əmək bölgüsü aparılırdı. Kişilər adətən əkinçilik və maldarlıq, qadınlar isə ev təsərrüfatı ilə məşğul olurdular. Ailənin mülkiyyəti (torpaq sahələri, mal-qara və s.) və əmlakı nəsildən-nəsilə keçirdi. Mübahisəli məsələlər adi hüquq normaları və şəriət əsasında həll olunurdu.

Patriarxal icma quruluşu üçün səciyyəvi olan böyük ailələrin Azərbaycanda tənəzzülə uğraması XIX əsrin sonlarından başlayaraq kapitalist münasibətlərinin inkişafı, əmtəə istehsalı və xüsusi mülkiyyət meyillərinin güclənməsi ilə bağlı idi.

Hazırda Şamaxıda ailənin əsas forması ər-arvad və onların uşaqlarından ibarət kiçik – nuklear ailələrdir. Sayca isə ailələrin əksəriyyətini iki nəsilli ailələr təşkil edir. Üç nəsilli ailələr ata-ana, oğul və onun uşaqlarından ibarət olur. Bəzi hallarda, daha doğrusu, müstəqil yaşayış sahəsi olmayanda, müvəqqəti olaraq iki evli oğulun valideynlərlə bir mənildə yaşamasına da təsadüf olunur. Belə hallarda çox vaxt oğullardan biri müstəqil təsərrüfat vahidi kimi qalır. Etnoqrafik tədqiqatlar zamanı tərəfimizdən Şamaxıda dörd nəsilli 12 ailə qeydə alınmışdır.

Böyük ailələr Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində yerli şəraitə uyğun müxtəlif adlarla (külfət, bir çətən, böyük ailə, güclü ailə, bərəkətli ailə, ağır külfət, kələ külfət, yola xızon və s.) adlandırılırdı. Böyük ailələrin yerli adları da mövcud olmuşdur və Şamaxıda ona qada və ya lələ deyilirdi (3, 8).

Sorğulardan məlum olur ki, müasir dövrdə ailə quran gənclər valideynlərindən ayrı yaşamağa daha çox meyl edirlər. Bunun səbəbləri isə ilk növbədə sosial-iqtisadi amillərlə bağlıdır.

Say etibarilə 3-4 uşaqlı ailələr nisbi çoxluq təşkil edir. Sonrakı yerlərdə iki, bir saylı uşaqlı ailələr gedir. Ailələrdə uşaqların sayının getdikcə azalması isə ilk növbədə qadınların ictimai əməyə daha çox qatılması və artıq qeyd olunduğu kimi, sosial-iqtisadi amillərlə bağlıdır.

2003-cü ildə Şamaxıda cəmi 79 nəfər uşaqsız ailə qeydə alınmış və həmin ailələrin evlilik müddəti 3-16 il arasında olmuşdur. Uşaqsız ailələrdə övladlığa uşaq götürülməsi hallarına isə demək olar ki, təsadüf edilməmişdir. Bu, ailələrin özləri tərəfindən, həm də ictimai fikirdə rəğbətlə qarşılınmışdır. Hətta bu barədə maraqlı bir atalar sözü də məlumdur: «Yad balasından ocaq yandıran olmaz».

Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, bir-üç saylı uşaqlı ailələrə daha çox ziyalılar arasında təsadüf olunur. Belə ailələrdə beşdən yuxarı uşaqlara çox nadir hallarda rast gəlinir.

Ailənin strukturu və say tərkibi tədqiq edilərkən, ailədaxili münasibətlər də diqqətdən kənar qala bilməz. Xatırladaq ki, ailədə ər-arvad, ailə başçısı məsələsinin və valideyn-uşaq münasibətlərinin əsasını tarixən əmlak, xüsusi mülkiyyət və bundan doğan hüquqi münasibətlər, həmçinin ailədaxili münasibətlərdə dəyişikliyə daha az məruz qalmış dünyabaxışı təşkil etmişdir. Qeyd olunan şərtlərin ailədaxili münasibətlərə birbaşa təsirini həmin sahələrin klassik tədqiqatçıları vaxtilə öz əsərlərində hərtərəfli şərh etmişlər.

Məlum olduğu kimi, keçmişdə Azərbaycanda heç bir məhdudiyət qoyulmadan ailənin başçısı kişi sayılmışdır. Bütün təsərrüfat və ailənin mülkiyyəti ona tabe olmuşdur. Bununla belə, oğul evləndirilməsi, qız köçürülməsi və s. bu kimi mühüm ailə tədbirlərində hökmən qadının, ailənin digər üzvlərinin, həmçinin yaxın qohum-əqrəbanın məsləhətləri nəzərə alınmışdır.

Ailədaxili münasibətlər çərçivəsində bir sıra davranış

formaları, milli etiket nümunələri və xüsusilə yaşınma adəti yaranıb formalaşmışdır ki, onların da bir çoxu hətta son dövrlərə qədər gəlib çıxmışdır. Bu cəhətdən Şamaxı da istisnaqlıq təşkil etmir. Məsələn, kişi öz arvadını çox vaxt adı ilə deyil, «ay qız», «ay arvad» və s. ifadələrlə çağırırdı. Xüsusilə kənar adamların yanında kişi arvadının adını çəkməz, ona sadəcə «uşaqların anası», «əhli-əyal», «arvad-uşaq» və s. adlarla müraciət edərdi. Çünki tarixən formalaşmış adət-ənənəyə görə, arvadın, qızın adını yad adamın yanında çəkmək qəbahət sayılırdı. Kənar adamların, o cümlədən ərin kişi qohumlarının yanında qadının üzünü örtməsi, yeni yaşınması da bu qəbildəndir.

Aparılan etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, hazırda Şamaxıda kişinin ailəyə başçılığı əsasən təcrübə və ənənəyə uyğun, böyüyə hörmət ruhunda qurulmaqdadır. Bununla belə, kişilərin üstün mövqeyi qalmaqda davam edir. Məsələn, bölgədə aparılan sorğular zamanı ailələrin təqribən 90%-də ailənin başçısı kişi, 7-8%-də həm kişi, həm də qadın, 2-3%-də isə qadınların olduğu müəyyən edilmişdir. Lakin əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq bu hal, patriarxal münasibətlərin, iqtisadi amillərin göstəricisi olmayıb, qarşılıqlı hörmət və milli adətlərimizin qanunauyğun yekunu kimi ortaya çıxır. Yəni, müasir Azərbaycan ailəsində qadın hüquqsuzluğundan danışmaq sadəcə mümkün deyil.

Hazırda bir çox ailələrin büdcəsi demək olar ki, evin qadınının sərəncamındadır; kişi ilə bərabər o, həmin büdcədən istədiyi kimi ailənin məsrəflərinə xərcləyir. Bu isə ailədə qadının rolunun və nüfuzunun artdığını sübut edən əsas göstəricilərdən biridir. Ailəyə aid olan bütün məsələlərdə evin xanımı ilə hökmən məsləhətləşir, ailənin bütün məxariclərində onun rəyi nəzərə alınır.

İndi Şamaxıda bütün ailələrdə ər və arvad bir-birinə adları ilə müraciət edir, bu heç də keçmişdəki kimi kişinin ləyaqətini «alçaldan» hal kimi qələmə verilmir.

Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, hələ də ev işlərinin əsas ağırlığı, o cümlədən uşaqların tərbiyəsi, ev təsərrüfatının idarə olunması və s. qadınların üzərinə düşür. Bir çox hallarda kişilər bu və ya digər işi «qadın işi» hesab edərək onları görməkdən boyun qaçırlar. Bununla belə, bir çox ailələrdə, xüsusən də ziyalı ailələrində ər, o cümlədən ailənin oğlan uşaqları ev işlərində və uşaqların tərbiyəsində evin qadınına kömək edirlər.

Ümumiyyətlə, Şamaxıda ailədaxili münasibətlərin əsasını

səmimiyyət, qarşılıqlı anlaşma və mehribanlıq təşkil edir. Valideynlər övladlarına qız, yaxud oğlan, böyük və ya kiçik olmasından asılı olmayaraq eyni səmimi valideyn münasibəti göstərirlər. Müstəqil ailə həyatı quran övladlarla valideynlər arasında səmimi qarşılıqlı hörmət prinsipləri hökm sürür. Ailə həyatı quran oğul lazım gəldikdə valideynlərinə bu və ya digər formada yardım göstərir, tez-tez onlara baş çəkir və qayğıları ilə maraqlanır.

Keçmişdə qız ərə getdikdən sonra, ailəsi və valideynləri ilə əlaqəsi kəsilir, yaxud da zəifləyirdi. Hazırda Şamaxıda bu cəhətlər də aradan çıxmışdır. Gəlin köçmüş qız, onun əri və uşaqları valideynlərlə tez-tez əlaqə saxlayır.

Qudalar arasındakı münasibətlərdə də keyfiyyət dəyişiklikləri müşahidə olunur. Həmin münasibətlərin əsasını mehribanlıq təşkil edir. Qudalar bir-birinə adətən adları ilə müraciət edirlər. Etnoqrafik sorğular göstərir ki, sonradan qohum olmuş ailələrin bir-birlərinin məclislərində, mərasimlərdə iştirakı zəruri sayılır. Bayram günlərində onlar bir-birininə baş çəkir və bayramlaşırlar.

Keçmiş ailə-məişət adətlərinə görə, kürəkən toy gününə qədər nəinki qızla görüşə bilməzdi, hətta qızın valideynləri ilə görüşdən də çəkinirdi (Qeyd etmək lazımdır ki, indi də Şamaxıda belə hallara təsadüf olunur). Lakin hazırda həmin adətlər aradan qalxmışdır. Oğlanlar və qızlar istədikləri vaxt biri-birilə görüşürlər. Ümumiyyətlə, müasir dövrdə mühafizəkar qohumluq əlaqələrinin müəyyən mənada zəifləməsi və yeni mənə və mahiyyət kəsb etməsi müşahidə olunmaqdadır.

Keçmişdə əmlak hüququ ailədaxili və qohumluq münasibətlərini tənzimləyən əsas göstərici idi. Burada xüsusi çərçivəyə salınmış müəyyən adətlər və şəriət qaydaları həlledici rol oynayırdı. Həmin adətlərə görə, ailə üzvlərinin hamısı bərabər əmlak hüququna malik deyildilər. Oğlan uşaqlarına, xüsusilə də böyük oğula varislik prinsipinə əsasən daha çox əmlak payı çatırdı (47, 9).

Müasir iqtisadi şəraitdə isə ailə üzvlərinin əmlak hüquqları adətlərlə bərabər, yeni qanunvericilik əsasında nizama salınır. Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, valideynlər oğul evləndirərkən və qız köçürərkən onlara zəruri olan məişət əşyalarını cehiz şəklində hədiyyə edir. Yeni ailə quran gənclərə onların yaxın

qohumları, dostları və iş yoldaşları tərəfindən maddi yardım göstərilməsi halları da müşahidə olunmaqdadır.

Ailənin bütün əmlakı ailə üzvlərinin mülkiyyəti hesab edilir. Kişi vəfat etdikdə həmin əmlak üzərində mülkiyyət hüququ digər ailə üzvlərinə - mərhumun uşaqlarına, digər hallarda arvadına çatır. Bütün bunlar qanunvericilik aktlarına və Azərbaycan Respublikasının yeni «Ailə məəcəlləsi»nin müvafiq müddəalarına uyğun həyata keçirilir. Elə bu səbəbdən də ailə əmlakının bölgüsü zamanı mübahisələr nadir hallarda baş verir (47, 9).

Bundan əlavə, qadınlara münasibətin kökündən dəyişməsi və «ailə başçısı» statusunun tamamilə yeni məna və məzmun kəsb etməsi ailənin formalaşmasında və demoqrafik göstəricilərin inkişafında ən mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir.

3.2. Qadınların ictimai fəallığı

Müasir dövrdə qadınların ailədə və cəmiyyətdə ictimai fəallığı durmadan artır. Onlar sosial-iqtisadi həyatda və təsərrüfat quruculuğu sahəsində yaxından iştirak edirlər. Təkcə onu demək kifayətdir ki, bu gün Şamaxı qadınlarının təqribən 32 faizi müxtəlif ictimai işlərdə və dövlət qulluğu sahələrində çalışır.

Qadınlar uşaqların təlim-tərbiyəsində, yeni nəslin həyata hazırlanmasında da ciddi fəallıq nümayiş etdirirlər. Ana və uşaqların mühafizəsi respublika tibbi xidmətinin diqqət mərkəzində durur. Təsədüf deyil ki, bu gün orta məktəblərdə, ayrı-ayrı mədəni maarif və tərbiyə müəssisələrində çalışanların əksəriyyəti qadınlardan ibarətdir.

Ana və uşaqların mühafizəsi Azərbaycan hökumətinin ciddi nəzarətindədir. Lakin bu sahədə müəyyən çətinliklər də mövcuddur. Belə ki, rayonda etnoqrafik səfərdə olarkən rayon üzrə doğum çarpayılarının azlıq təşkil etdiyinin şahidi olduq. Rayon mərkəzi xəstəxanasının əsaslı təmirə ehtiyacı vardır. Rayonda sanitariya maarifini genişləndirməyə böyük ehtiyac duyulur.

Son illər rayon əhalisinin içməli suya olan tələbatını ödəmək məqsədilə su kəmərlərinin həcmi genişləndirilmişdir. Ətraf yaşayış məntəqələrində 67 yeni məişət obyektı, 174 mağaza binası tikilmiş, rayonun mərkəzində 3 kimyəvi təmizləmə sexi açılmışdır. Şəhərdə 600-dən artıq evə yeni telefon xətti çəkilmişdir. Mirikənd, Quşçu,

Çarhan kəndlərində təzə avtomat-telefon stansiyaları quraşdırılmışdır. Çarhan, Məlikçoban, Göylər, Mirikənd, Cabanı, Həmyə kəndlərinə qaz çəkilmişdir. Bütün bunlar isə qadınların əmək, mənzil və məişət şəraitini xeyli yaxşılaşdırmışdır. Lakin Azərbaycanın hər yerində rast gəlinən məişət xarakterli problemlərə Şamaxıda da rast gəlmək mümkündür. Belə ki, rayonda yolların abadlaşdırılması və küçələrin işıqlandırılması sahəsində, şəhərin təmiz saxlanması, içməli sudan düzgün istifadə və s. məsələlərdə mövcud olan problemlər hələ də tam həll edilməmişdir.

3.3. Toy

Azərbaycan xalqının qədim ailə-məişət ənənələrindən biri də toy mərasimidir. Çox qədim tarixə malik olan toy adətləri xalqımızın məişətinin ən mühüm və ayrılmaz tərkib hissəsidir. «... Azərbaycan toyu öz dolğun məzmunu, toyun gedışində icra edilən bir sıra ənənəvi xalq adətlərinin və qədim ayınlərin müxtəlifliyi ilə çox zəngin və diqqətəlayiqdir» (41, 110-111).

Təsadüfə deyil ki, bu gün Azərbaycanın hər yerində toy mərasimləri adət-ənənələrimizin ən mühafizəkar qollarından biri kimi tariximizin yaddaqalan məqamlarını özündə birləşdirir. Ötən əsrin ikinci yarısından etibarən toy mərasimlərində də çox mühüm keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermiş, müasir həyat tərzinə uyğun yeni çalarlar yaratmışdır. Keçmişdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan toyu da bir neçə mərhələdən – qızbəyənmə, söz kəsdi, elçilik, qız evinə şirni gətirilməsi, nişan, paltarkəsdi, xınayaxma, kəbin kəsilməsi, toy və toydan sonrakı mərhələdən ibarətdir. Buna baxmayaraq qeyd olunan adət və mərasimlərin hər biri yerli şəraitdən irəli gələn lokal xüsusiyyətləri ilə seçilir ki, bu da Azərbaycan toylarını daha rəngarəng və maraqlı edir.

Hazırda Şamaxıda ənənəvi toy mərasimləri ilə yanaşı, banket-məclis adlanan yeni toy ənənələri geniş yayılmışdır. Belə mərasimlər adətən səadət və nikah saraylarında, şadlıq evlərində və restoranlarda keçirilir. Yeni ailə həyatı quran gənclərin toy günündə park və bağlarda ağac əkmək, yaxud müharibə qəhrəmanlarının şərafinə ucaldılmış xatirə abidələrini ziyarət etmək, orada video görüntüləri və xatirə şəkli çəkdirmək kimi yaddaqalan adətlər getdikcə az qala bir adət halını almışdır.

Məlumdur ki, keçmişdə Azərbaycanda oğlan üçün qız seçmək məsələsini onun ata-anası və onların yaxın qohumları həll edirdilər. Lakin etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, indi əksər hallarda oğlan qızı özü bəyənir və bu barədə anasına, bacısına, yaxud da yaxın qohumlarından birinə məlumat verir. Daha sonra oğlanın bu arzusu evin qadını tərəfindən ataya çatdırılır.

Validənlər ailənin digər üzvləri, sonra isə yaxın qohumlarla bu barədə məsləhətləşir və onların bu işə münasibətini öyrəndikdən sonra qərar qəbul edirlər. Bundan sonra oğlan evi elçiliyə hazırlaşır, elçiliyə getmənin günü və iştirak edəcək adamlar müəyyən edilir. Qız evinə gedəcək bir-iki kişi və bir o qədər də qadın nəzərdə tutulur. Onların sırasına oğlanın əmisi, dayısı, yeznəsi, həmçinin xalası, bibisi və digər yaxın qohumları daxil edilir.

Qabaqcadan xəbərdarlıq edilən qız evi də müəyyən hazırlıq işləri görür, bir neçə yaxın qohum evə dəvət olunur. Qız evinə gələn qonaqlar yerləşdirildikdən sonra elçilər öz məqsədlərini açıqlayırlar. Adətə görə qız evi oğlanın adamlarına bu haqda fikirləşib cavab vermək üçün bir neçə gün vaxt istəyir. Həmin müddət başa çatdıqdan sonra oğlan evinin bir adamı «hə», «yox» cavabını öyrənmək üçün yenidən təşrif buyurur. Qız evinin razılığı alındığı təqdirdə iki-üç gün sonra «hə» mərasimi keçirilir. Həmin mərasimdə hər iki tərəfdən bir neçə kişi və qadın qohumları iştirak edir. Şirniyyat süfrəsi açılır. Bu, həmin mərasimin ən səciyyəvi cəhəti sayılır. Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar qızın «hə»si alınarkən barmağına üzük də taxılır. Bununla da birinci mərhələ bitmiş olur.

Bundan sonra «nişan» mərhələsi başlanır. Nişana hər iki tərəfdən 15-20 nəfər adam dəvət edilir. Dəvət olunan qadınlar özləri ilə xonça gətirirlər. Xonçaların sayı ailənin arzusuna müvafiq olaraq bəzən hətta 30-35-ə çatır və adətən bura gəlin güzgüsü, nişan üzüyü, tort, pal-paltar, şirniyyat xonçaları və s. daxil edilir.

Ənənəyə görə, qız evinə günortadan sonra gedilir. Onu da qeyd etmək ki, son zamanlar nişan mərasimlərinin də təntənəli və şən keçməsi üçün musiqiçilər və videoçəkiliş dəvət olunur.

Nişan mərasimində oğlan tərəfinin gətirdiyi nişan üzüyü bir-bir qonaqlara nümayiş etdirilir. Hamı «mübarək olsun» deyib, gənclərə xoşbəxtlik arzu edir və oğlanın yaxın qohumlarından biri üzüyü qızın barmağına taxır. Bundan sonra süfrə açılır və

qonaqlara yemək verilir. Bəzən elə buradaca gənclərin toyunun günü müəyyən olunur. Beləliklə də nişan taxmaq mərhələsi başa çatır.

Toy öncəsi görülən mühüm tədbirlərdən biri də hər iki ailənin yaxın qohumlarının və qadınların iştirakı ilə qız evində təşkil edilən «parçakəsmə» mərasimidir. Oğlanın anası, bacıları, həmçinin yaxın qohum və qonşular nişanlı qız üçün alınmış parça, paltar, müxtəlif bəzək və zinət əşyaları, həmçinin şirniyyat xonçaları ilə qız evinə gedirlər. Mərasimdə adətən qurulacaq yeni ailənin həyatı tələbatı ilə bağlı işlərdən, bu sahədə görüləcək tədbirlərdən söhbət aparılır, hədiyyələr nümayiş etdirilir. Aparılan etnoqrafik sorğular göstərir ki, gətirilən hədiyyələrin dəyəri orta hesabla 500-600 manat təşkil edir.

Oğlan toyu ərəfəsində nişanlılar nikah bağlayırlar. Ənənəyə uyğun həmin gün onlar xatirə şəkli çəkdirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda nikah mərasimləri Şəhər Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktlarının Qeydiyyatı (VVAQ) şöbəsində keçirilir və burada bəylə gəlinin yaxın qohum və dostları iştirak edirlər. Onlar gənclərə ailə səadəti arzulayır və dəyərli məsləhətlər verirlər.

Sovet dövründən fərqli olaraq Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyinə qovuşduqdan, bu kontekstdə milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış başlandıqdan sonra Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Şamaxıda da dövlət nikah qeydiyyatından sonra gənclər üçün dini nikah kəsilir. Bu mərasim ya məsciddə baş tutur, ya da səlahiyyətli dini şəxs tərəfindən (axund, molla) şahidlərin iştirakı ilə evdə təşkil olunur.

Oğlan evinə köçürülməzdən bir gün əvvəl ənənəyə uyğun olaraq gəlinin başına və əl-ayağına xına yaxılır. «Xınayaxdı» və ya «xınayaxma» adlanan bu mərasim keçmiş ənənələrə uyğun yengə və dərnə tərəfindən icra olunur.

Məlumdur ki, şəhər şəraitində toy mərasimini keçirmək üçün ən əlverişli yer nikah evləri, şadlıq sarayları və restoranlardır. Bu mənada son zamanlar Şamaxıda da əksər toylar qeyd olunan yerlərdə keçirilir. Lakin rayonun əksər kəndlərində istər kişi, istərsə də qadın toyları hələ də mağarlarda təşkil olunur. Bu məqsədlə həyətlərdə, küçə-məhəllələrdə mağarlar qurulur.

Toy banket-məclis qaydası ilə keçirilən zaman məclisə masabəyi seçilir. Mağarda keçirilən toyu idarə etməkdən ötrü isə «xan» təyin olunur. Bu vəzifəyə belə işlərdə səriştəsi olan adamlar

seçilirdi.

Gəlin oğlan - ər evinə yaxın qohumların müşayiəti ilə aparılır. O, oğlan evinə daxil olarkən oğlanın anası onun başı üstündə bütöv bir çörəyi iki yerə bölür (keçmişdə bu çörəyi fəqir-füqərəyə verər, yaxud da çilləyə düşməmək üçün övladı olmayan qadına göndərərdilər ki, onun da uşağı olsun. Bu niyyətlə həmin qadın göndərilən çörəkdən yeməli idi), qohumlar onun üstünə gül, konfet, noğul, buğda, düyü və s. şirniyyatlar səpirlər. Bütün bunlar bərəkət, sevinc simvolu olmaqla, təzə gəlinə xoşqədəmli, ayağı ruzili olmaq arzusunu əks etdirir.

Keçmişdə gəlin ər evinə toya bir neçə saat qalmış gətirilərdi. Adətən cehiz də gəlinlə bir yerdə aparılırdı. Lakin son zamanlar cehiz oğlan evinə toydan bir, yaxud bir neçə gün əvvəl göndərilir. Müasir dövrdə gəlinin cehizinin təqribi siyahısı belədir: dolab, servant, taxta çarpayı (dəst), stol, 6 ədəd stul, divan, ən azı iki ədəd kreslo, paltaryuyan maşın, soyuducu, xalça, mətbəx mebeli və s.

Şadlıq evlərində keçirilən toylarda gəlinlə bəy toya eyni vaxtda gəlir və toy başa çatanacan yanaşı əyləşirlər.

Bəyin sağdış və soldışı qohumlardan (biri hökmən qohumlardan olmalıdır) və ya onun dostlarının arasından seçilir. Adətə görə, sağdış təcrübəli, başqa sözlə, evli olmalıdır. O, bəyə zifaf gecəsinin bütün qaydalarını öyrətməli və müvafiq məsləhətlər verməlidir.

Uzaq keçmişdən qalma bir adətə görə, bəy zifaf otağına daxil olarkən ilk növbədə gəlinin ayağını tapdalamalıdır. Guya bununla o, gələcək ailə həyatında öz hegemonluğunun əsasını qoymuş olur.

Qeyd edək ki, bu gün ailə-nikah münasibətlərinin əsasını səmimi məhəbbət və qarşılıqlı hörmət təşkil edir. Başqa sözlə, əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq gənclər öz sevdikləri, bəyəndikləri ilə ailə həyatı qururlar. Aparılan etnoqrafik və etno-statistik tədqiqatlar göstərir ki, müasir ailə-nikah münasibətlərində mütərəqqi adət-ənənələri yaşatmaq şərtilə, yeni müsbət yeniliklər də baş verməkdədir. Bu dəyişikliklər nikahagirmə yaş həddinin müəyyənəşdirilməsində, yeni ailə qurmuş gənclərə dövlət səviyyəsində müxtəlif formada yardım göstərilməsində, toyların ildönümlərinin (yubiley tarixlərinin) təntənəli şəkildə qeyd edilməsində və s. özünü göstərir.

Hazırda gənclər-həm oğlanlar, həm də qızlar daha çox 20-25 yaş arasında ailə qururlar. Aparılan sosioloji sorğular bunun

səbəbinin daha çox ali təhsil almaq, iş tapmaq, ev-əşik sahibi olmaq və s. sosial məsələlərlə bağlı olduğunu göstərir. Bundan başqa, sivilizasiya meyarlarının dəyişməsi nikaha daxil olma yaşının da getdikcə yüksəlməsinə təsir edən əsas faktorlardan hesab olunur.

Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, gənclərin nikah yaş fərqi təxminən 1-5 il arasındadır. Aşağıdakı cədvəldə isə son illər Şamaxıda (şəhər üzrə) bağlanan nikahların sayı göstərilir (Cədvəl Şamaxı şəhər VVAQ şöbəsinin 2002-ci ilə Aid materialları əsasında hazırlanmışdır):

İllər	Nikah bağlanıb
1993	295
1994	345
1995	378
1996	401
1997	414
1998	471
1999	507
2000	528
2001	564
2002	591

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik illərində bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Şamaxıda da qarışıq nikahların sayı xeyli azalmışdır. Bunun bir səbəbi əgər milli mentalitet məsələlədirsə, digər bir səbəbi də iri sənaye şəhərlərinə nisbətən bölgələrdə keçmiş ailə-məişət münasibətlərinin nisbi mühafizəkarlığıdır.

Məlumdur ki, nikah ailə qurmaq istəyən kişi və qadının könüllü ittifaqidir. Lakin bu könüllülük ər və ya arvadın bağlanmış nikahı lazım gələndə pozmasını da istisna etmir. Nikahı pozmaq azadlığı ailə hüququnun qanunvericilikdə təsbit edilmiş əsas prinsiplərindən biridir. Həmin prinsiplər isə həm ər in, həm də arvadın mənafeyini nəzərə alır.

Son dövrlərdə qəbul olunmuş qanunvericilik aktları isə Azərbaycan ailəsinin dağılma səbəblərini aradan qaldırmağı nəzərdə tutmaqla yanaşı, onun daha da təkmilləşdirilməsinə və mənəvi-tərbiyəvi funksiyalarının gücləndirilməsinə yönəldilmişdir. Lakin etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, ailənin möhkəmliyi üçün

görülən müxtəlif hüquqi və profilaktik tədbirlərə baxmayaraq kənd yerlərinə nisbətən şəhərlərdə bağlanmış nikahların pozulması hallarına daha çox təsadüf olunur. Bu cəhətdən tədqiqat obyektini seçilmiş Şamaxı şəhəri də istisna olaraq təşkil etmir.

Boşanmanın səbəblərinə gəlincə isə, qeyd etmək lazımdır ki, burada nikaha daxil olanların ictimai mənsəbiyyəti, sosial-iqtisadi problemlər, mənəvi-psixoloji hazırlıq və s. kimi amillər az rol oynamır. Şamaxıda apardığımız sorğulardan aydın olmuşdur ki, boşanma halları daha çox 23-29 yaşları arasındakı dövrdə baş verir. Bu da çox güman ki, gənc ailələrin qarşılaşdıqları müxtəlif xarakterli problemləri dəf etmək üçün psixoloji cəhətdən hazırlıqlı olmamaları ilə əlaqədardır. Odur ki, bu istiqamətdə dövlətin və müvafiq qurumların gənc ailələrə qayğı və diqqəti artırması olduqca vacib məsələdir. Əks halda bu vəziyyət Azərbaycanda demografik proseslərin müsbət istiqamətli inkişafına xələl gətirə bilər.

3.4. Uşaqların tərbiyəsi

Ailə məişətinin xüsusiyyətlərindən danışarkən uşaqların tərbiyə məsələləri diqqətdən kənar qala bilməz. Azərbaycanda uşaqların tərbiyəsində yüzilliklər boyu formalaşmış xalq adətlərinin və qaydaların məcmusu olan xalq pedaqogikası mühüm rol oynamışdır. Həmin pedaqogikanın əsas tərkib hissələri uşaqlarda doğruluq, əməksevərlik, ata-anaya və yaşlılara hörmət və halal qazanla dolanmaq sifətləri idi. Ata-ana bu sifətlərin qaydaya çevrilməsinə çalışırdı (40, 291).

Oğlan uşaqlarının tərbiyə məsələsində onlara kiçik yaşlarından etibarən qorxmazlıq və cəsəət elementlərinin aşılınması mühüm yer tuturdu. Ana uşağa təlqin edirdi ki, göydə Allahdan sonra yerdə onun böyüyü atadır. Ata evə girdikdə ana ilə bərabər bütün uşaqlar ayağa durmalı idi. Müəyyən müddət evdən aralı düşmüş ata evə gəldikdə uşaqlar tək-tək onun əlini tutub öpürdülər (40, 292). Bundan əlavə, qonağa və qonşulara hörmət məsələləri də ailə tərbiyəsində əsas prinsiplərindən sayılırdı.

Uşaqların fiziki yetişkənliyində, inkişaf etməsində idman xarakterli müxtəlif uşaq oyunları, həmçinin əqli oyunlar da mühüm yer tuturdu. Qızların tərbiyəsi ilə əsasən ana məşğul olurdu. Ana bir növ onu gələcək ailə həyatına hazırlayır, ər evində

özünü aparma qaydalarını öyrədirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, uşaqların tərbiyə məsələləri təkcə onun valideynlərinin məsuliyyəti ilə bitmirdi. Bu işdə məhəllənin bütün böyükləri, ağsaqqalları da iştirak edirdi. Xüsusilə oğlan uşaqları bir növ bütün nəsilə mənsub uşaqlar sayılırdı və ona görə də nəslin onun tərbiyəsinə marağı vardı. Ənənəvi adətləri uşaqlara aşılamaq bütün ağsaqqalların borcu idi (40, 295).

Müasir dövrdə isə uşaqların ailədə xalq pedaqogikası tərbiyəsi ilə bərabər dövlət uşaq müəssisələrinin də rolu xeyli artmışdır. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində deyilir: «Hər bir uşaq ailədə yaşamaq və tərbiyə almaq, öz valideynlərini tanımaq və onların qayğısından istifadə etmək, uşağın maraqlarına zidd olan hallar istisna olmaqla, onlarla birgə yaşamaq hüququna malikdir (8, 49, 49, 2). ...Uşaq öz valideynləri tərəfindən tərbiyə olunmaq, öz maraqlarının təmin olunması, hərtərəfli inkişafı, onun ləyaqətinə hörmət olunması hüququna malikdir» (8, 49, 49, 3).

İnkişaf etmiş cəmiyyətdə insanların məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması həm də uşaqların ictimai tərbiyəsindən, dövlətin məsələyə gündəlik qayğısından xeyli dərəcədə asılıdır. Odur ki, Azərbaycanda uşaqların fiziki və mənəvi cəhətdən inkişafına qayğı göstərilir.

Məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələrində uşaqlar normal yemək və istirahətlə təmin edilir, onların tərbiyəsi ilə xüsusi təhsilə malik tərbiyəçilər məşğul olurlar. Uşaq və hamilə qadınların demək olar heç bir tibbi yardım görmədiyi ötən əsrin 20-ci illərindən fərqli olaraq indi Azərbaycanda yüzlərlə ali savadlı həkim, tibb işçisi, uşaq tərbiyəçiləri uşaqların fiziki cəhətdən sağlam, mənəvi cəhətdən isə kamil yetişməsində öz əməklərini əsirgəmirlər.

Bu cəhətdən ötən onilliklər ərzində Şamaxıda da ailədə uşaqlara münasibət və onların tərbiyəsindəki metodlar kökündən dəyişilmişdir. Keçmişdə ailədə qız doğularkən ata-ana və qohumlar az sevinər, evdə bir növ qanıqaralıq, narazılıq əhval-ruhiyyəsi yaranardı. Xüsusilə ailələrdə doğulan ilk övlad qız olanda, yaxud da dalbadal bir neçə qız doğulanda, bu narazılıq daha güclü olar və bunun günahını qadında görürdilər. Oğlanın doğulması isə əksinə, ailədə sevincə və şadlığa səbəb olardı. Çünki əsrlər boyu formalaşmış bir adətə görə, oğlan nəslin, soyun

davamçısı, ata ocağını yandıran varis hesab edilirdi. Xalq arasında «bir kor oğlan yeddi sağlam qızdan yaxşıdır» məsəlinin yaranması da heç şübhəsiz bu adətin nəticəsi olaraq yaranmışdır. Belə bir vəziyyət də öz növbəsində həm ailədə, həm də qohumlar arasında evin qadınına münasibəti müəyyən edərdi.

Keçmişdə oğlanlara görkəmli dini şəxsiyyətlərin (məsələn, Əli, Həsən, Hüseyn və s.), nağıl və folklor qəhrəmanlarının adlarını, qızlara isə Fatimə, Zəhra, Züleyxa, Zərnigar və s. kimi adlar verilərdi. Ailədə dalbadal qız uşaqları doğulardisa, o zaman sonuncu uşağa Bəsti, Kifayət, Yetər, Qızqayıt, Qızıyetər və s. kimi adlar verilərdi. Etnoqrafik səfərlər zamanı Şamaxı şəhərində 60 yaşdan yuxarı beş nəfər Yetər, dörd nəfər Qızqayıt, dörd nəfər Bəsti, üç nəfər Kifayət adlı qadına təsadüf olunmuşdur. Ayrı-ayrı ailələrdə uşaqların tərbiyəsi də müxtəlif üsullarla aparılırdı.

Hazırda isə bu tipli münasibətlər xeyli zəifləmiş, bir çox hallarda isə həтта aradan qalxmışdır. İndi qız, yaxud oğlan doğulmasından asılı olmayaraq, uşağın dünyaya gəlişi ailəyə sonsuz sevinc bəxş edir. Oğlan və qızlara qoyulan adlarda da fərqlər və müasir adlara meyillilik nəzərə çarpır. İndi oğlanlar arasında aşağıdakı adlara: Bəxtiyar, İlham, Vüqar, İlqar, Mahir, Şahin, Elçin, Valeh, Aydın, Elşən, qızlar arasında isə, Sevinc, Arzu, Mələhət, Zəmfira, İlhamə, Nəzakət və s. daha çox rast gəlinir. Bir çox hallarda bəzi ailələrdə həтта digər xalqlara məxsus adların qoyulması halları da müşahidə olunur.

Validənlər uşaqlarına cinsindən, yaşından və yaxud evdə kənar adamların olub-olmamasından asılı olmayaraq adları ilə müraciət edirlər. Halbuki keçmişdə xüsusilə qız uşaqlarını adları ilə çağırmazdılar. Evə qonaq gələrkən uşaqlar çox zaman onların üzünə çıxmaz, bir növ gizlənərdilər. Bu psixoloji amil də aradan qalxmış və evdə kişi, yaxud qadın qonağın olmasından asılı olmayaraq, uşaqlar onlarla salamlayıp, əksər hallarda həтта bir yerdə süfrə arxasında də əyləşirlər.

Keçmişdə olduğu kimi, indi də uşaqların tərbiyəsinin əsas ağırlığı qadınların üzərinə düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, bugünkü Şamaxıda elə ailələrə rast gəlmək olur ki, kişilər uşaqların tərbiyəsi ilə çox az, yaxud da demək olar heç məşğul olmurlar. Bununla belə, təkcə ailə üzvlərinin və qohumların yanında deyil, evdə kənar adamlar olanda belə, əksər atalar kiçik yaşlı uşaqlara qulluq etməkdən çəkinmirlər. Kiçik yaşlı uşaqları uşaq tərbiyə ocaqlarına,

məktəblərə, xəstəxanalara, o cümlədən gəzintiyyə aparən kişilərə də olunur.

Qeyd olunduğu kimi, uşaqların tərbiyəsində dövlət ailələrə yaxından kömək edir. Bu sahədə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin, xüsusilə də uşaq bağçaları və körpələr evinin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Sovet hakimiyyəti illərində bu istiqamətdə də Şamaxıda çox ciddi irəliləyişlərə nail olunmuşdu. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra isə, uşaq bağçaları və körpələr evinin maddi-texniki bazasının yenidən qurulması üçün xüsusi dövlət proqramının həyata keçirilməsinə başlanmışdır. Bu işdə isə Heydər Əliyev Fondu və Respublika Təhsil Nazirliyinin əməyi xüsusi qeyd olunmalıdır.

Hazırda Şamaxıda fəaliyyət göstərən uşaq bağçaları və körpələr evləri haqqında aşağıdakı cədvəldə məlumat verilir (Məlumat 2003-cü ildə Şamaxı rayon Təhsil Şöbəindən götürülmüşdür):

Uşaq bağçaları və körpələr evi	Müəllimlərin sayı			Kontingentin miqdarı
	Cəmi	Ali təh.	Orta təh.	
1№-li	16	2	14	145
2№-li	14	2	11	140
3№-li	7	1	4	50
4№-li	6	1	4	50
5№-li	9	1	8	70
6№-li	21	4	14	155

Bununla belə Şamaxının özündə və ətraf yaşayış məntəqələrində uşaq bağçaları və körpələr evlərinə hələ də böyük ehtiyac vardır. Özü də bu, təkcə Şamaxı deyil, həm də respublikanın əksər bölgələri üçün xarakterik olan problemlərdəndir. Eyni zamanda o da sevindirici haldır ki, son illər bu sahədə də mühüm işlər görülməkdədir. Hökumət Təhsil nazirliyi və Heydər Əliyev Fondu ilə birlikdə rayonlarımızda məktəbəqədər müəssisələrin və məktəblərin yenidən qurulması, həmçinin yenilərinin inşası istiqamətində xüsusi proqram həyata keçirir. Bu baxımdan son illər Şamaxıda da xeyli işlər görülmüşdür.

3.5. Dəfn mərasimi

Bəşər cəmiyyəti yaranandan onun ən müqəddəs əməllərindən biri vəfat edən insanın hörmətlə dəfn edilməsi olmuşdur. Mərhumu dəfn etmək, xalq arasında deyildiyi kimi, son mənzilə yola salmaq təkcə onun yaxınları üçün deyil, bütün el-oba, qonum-qonşu və dost-taşılar üçün həmişə müqəddəs borc sayılmışdır. Təsadüfə deyil ki, bu münasibətlə zaman-zaman müxtəlif dəfn adətləri və mərasimləri yaranıb formalaşmış və onların da bir çoxu günümüzdə gəlib çatmışdır.

Azərbaycanda islam dini bərqərar olunduqdan sonra, onun rolu və təsiri məişətimizin bütün digər sahələrində olduğu kimi, dəfn adətlərində də görünməyə başladı. Bu gün istisnasız olaraq Azərbaycanın hər yerində mərhumu məhz İslam və şəriətin hökmlərinə uyğun, molla və ya axundun bilavasitə iştirakı və müşayiətilə dəfn edirlər. Dəfn mərasimi zamanı icra olunan qaydalar və gözlənilən tabular digər ailə –məişət adətlərindən mühafizəkarlıq baxımından daha çox fərqlənir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, ateist təbliğatının tüğyan etdiyi sovet dönəmində müsəlmanların islam qaydalarına uyğun dəfn edilməsinə, dəfn mərasimində molla və digər din xadimlərinin iştirakına heç bir maneçilik törədilmirdi.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, son bir neçə onillik ərzində bütün digər sahələrdə olduğu kimi, dəfn mərasimlərində də nəzərəcarpacaq yeniliklər müşahidə olunmaqdadır. Mərhumun ailəsinə qəzet vasitəsilə başsağlığı vermək, çalışdığı idarə və müəssisədə şəklini asmaq haqqında nekroloq yazmaq və s. məhz belə yeniliklərdəndir.

İndi Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Şamaxıda da ölmüş şəxs üçün il ərzində bir neçə dəfə – üçündə, yeddisində, qırxında və ilində ehsan vermək adətinə əməl olunmaqdadır. Bundan başqa cümə günlərində də ehsan verilir, yasin oxunur və mollanın iştirakı ilə qəbir üstünə gedib mərhumun xatirəsini yad edirlər.

Dəfnlə bağlı mərasimlərdə, habelə cümə axşamlarında başsağlığına gəlmiş qonaqlara adətən ənənəvi milli yeməklər – aş, bozbaş, halva, külçə, şərbət, son zamanlar isə hətta üzüm, qarpız, limon, ayran və s. yemək və içkilər də verilir.

Mərhumun ən yaxın adamları matəm əlaməti olaraq qırx gün ərzində üzünü qırxmır, saqqal saxlayırlar. Bu müddət ərzində

toylara getmək, şadlıq məclislərində iştirak etmək, hətta radio və televiziya da musiqiyə qulaq asmaq qəbahət, mərhumun ruhuna hörmətsizlik sayılır.

Azərbaycanda dəfnlə bağlı formalaşmış nəcib əməllərdən biri də əzizini itirmiş adamın dərdinə şərik olmaq, ona maddi və mənəvi cəhətdən kömək göstərmək, qonaq-qaranın qəbul edilib yola salınmasında yaxından iştirak etməkdir. Bu baxımdan Şamaxıda da çox nəcib adət-ənənələr yaranıb formalaşmışdır. Məsələn, vəfat etmiş şəxsin ailəsinə təkə yaxın qohumları deyil, həmçinin qonşular və iş yoldaşları da maddi yardım göstərirlər. Bir çox hallarda ayrı-ayrı adamlar cümə axşamlarında, yaxud da digər əlamətdar günlərdə veriləcək ehsanın xərcini öz üzərinə götürürlər. Qonşular ərzaq, qab-qacaq və xalça-palazla da öz köməklərini əsirgəmir, cavanlar könüllü olaraq qonaqlara müxtəlif formada xidmət göstərirlər. Ev şəraitində qonaqları qəbul etməyə imkanı olmayanlar, həyətdə mağar qururlar. Bəzən Bakıdan və qonşu rayonlardan mollalar, axundlar, dərvişlər dəvət olunur, məclislərdə dini söhbətlər edilir, Quran oxunur, mərhumun yaxşı əməlləri xatırlanaraq ruhuna dualar söylənir.

IV FƏSİL

MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT

4.1. Bayramlar

Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərindən biri də əsrlərin dərin qatlarından süzülüb gələn bayram və mərasimlərdir. Qədim xalq bayram və mərasimləri insanların əmək fəaliyyəti, təbiət hadisələrinə münasibəti, həmçinin ibtidai etiqad və inamları ilə bağlı yaranmışdır. Belə ki, insanlar qədim zamanlardan başlayaraq əkinçilik, maldarlıq, ovçuluq, həmçinin müxtəlif peşə-sənət məşguliyyətilə əlaqədar müəyyən günləri xüsusi olaraq qeyd etmiş və müxtəlif mərasim, ayin, ovsun və oyunlar icra etmişlər.

Azərbaycanda, eləcə də Şamaxıda təntənəli şəkildə qeyd olunan belə bayramlardan biri Novruz bayramıdır. Tarixi minillərlə ölçülən bu bayram haqqında H.Abdullayev yazır: «Novruz bayramı əslində yaz bayramı olmuşdur... öz gəlişi ilə geniş kütlələri, birinci növbədə əkinçiləri və maldarları sevindirmişdir» (74-75; 49; 46; 42; 61; 68).

«Novruzun zərdüştlük, müsəlman mədəniyyəti qaynaqları ilə bağlılığı istər orta əsr, və sonrakı dövrün tədqiqatçılarını düşündürmüşdür. Bu məsələlərlə əlaqədar müxtəlif dövrlərdə tarixçilər, salnaməçilər, mədəniyyətşünaslar, etnoqraflar əski mənbələri araşdırmış, bəzən bir-birini təsdiqləyən, bəzən də təkzib edən faktları aşkarlamışlar (55, 3).

Novruz sözün əsil mənasında ümumxalq bayramıdır. Bu bayramda körpə uşaqdan nurani qocaya kimi hamı eyni sevinc və fərəhlə, arzu və istəklə iştirak edir. Bu isə Novruzun xəlqiliyindən, dünyəviliyindən irəli gəlir. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi məşhur «İskəndərnamə» poemasında Novruzunu belə vəsf etmişdir:

Novruz ilə səddə bayramlarında,
Ayinlər yenidən olurdu bərpa.
Ər üzü görməmiş gəlinlər-qızlar,
Evindən sevinclə dışarı çıxar:
Əllər al hənalı, üzlər bəzəkli. (32, 162)

Bu misralardan Novruzun köklərinin dha qədimlərə gedib çıxdığı və hələ eramızdan xeyli əvvəl qeyd olunduğu da məlum

olur.

Zərdüştilər içərisində yaz bayramının daha geniş qeyd olunmasının bir səbəbi kimi də məhz həmin gündən etibarən guya xeyir allahı Ahuramazdanın, şər allahı Əhrimən üzərində qələbə əldə etməsi bildirilir. Yaz fəslinin gəlməsi, gecə ilə gündüzün tənləşməsi, gündüzlərin tədricən uzanması, Ahuramazdanın timsalı olan işığın, günəşin zülmətə, qaranlığa – Əhrimənə üstün gəlməsi kimi səciyyələndirilirdi. Bu baxımdan da zərdüştlüyün hakim olduğu oğuz Azərbaycan ellərində yaz mərasim bayramı sevilmiş və ona böyük diqqət, əhəmiyyət verilmişdir (150, 105).

Qeyd etmək lazımdır ki, bahar bayramı ilə əlaqədar ilk yazılı məlumat e.ə. 505-ci ilə aiddir (39, 172). Bəzi müəlliflər Taxte-Cəmşid sarayının təsvirlərindən söhbət açarkən Apadana otağının məhəccərləri üzərindəki naxışları və şəkilləri baharçəşn bayramı ilə əlaqədar tabe xalqların nümayəndələrinin saraya bayram hədiyyələri gətirildiyini güman edirlər. Çünki, adətən həmin otaq bahar bayramı münasibətilə bəzədilərdi (23, 102).

Orta əsr müəllifi İbn əl-Bəlxı, Ömər Xəyyam «Novruznamə» əsərində, Təbəri «Tarixə-Təbəri» əsərində, Ə.Biruni («Asar əl-Baqiyyə» əsərində) və b. müəlliflər bu bayramı məhz Cəmşidin adı ilə əlaqələndirirlər. Özü də maraqlıdır ki, Cəmşid Azərbaycanda olarkən taxta çıxıb başına tac qoyur və xalq da həmin günü o vaxtdan bayram etməyə başlayır (23, 99-101).

Rus şərqşünas alimi K.A.İnostrantsev özünün «Sasani etüdləri» (1908-ci il) adlı əsərində bahar bayramını İran şahlarının (Kəyumərs və ya Cəmşid) taxta çıxması günləri ilə əlaqələndirmişdir. Bu cür məlumatlara dahi fars şairi Firdovsinin «Şahnamə»sində də təsadüf olunur (41, 46-47).

Əslində isə Novruz artıq qeyd olunduğu kimi, insanların təbiət hadisələri haqqında təsəvvürləri və təsərrüfat məşğuliyyəti ilə bağlı bayramdır.

Sovet hakimiyyəti illərində xalqımızın mənəvi irsi ciddi təzyiq və təqiblərə məruz qalmış, bir sıra adət-ənənələrimiz, mərasim və bayramlarımız yasaq edilmiş, ibadətgahlarımız və qədim inanc yerlərimiz dağıdılıb məhv edilmişdir. Hətta Novruz kimi xəlqi, dünyəvi bir bayrama da qadağalar qoyulmuş, ona ateizm damğası vurmağa səy göstərmişlər.

Çox vaxt belə bir fikir ciddi-cəhdlə irəli sürülmüşdü ki, guya Novruz bayramı imam Əlinin xəlifə elan olunması ilə əlaqədar

meydana gəlmişdir. (71) Doğrudur, ayrı-ayrı dövrlərdə din xadimləri tərəfindən belə cəhdlər olmuşdur. Lakin çox güman ki, bu, xalqın imam Əliyə olan hörmət və məhəbbətindən irəli gəlmişdir. Məsələnin ateistlər tərəfindən hallandırılmasında məqsəd isə xalqın dini dünyagörüşü və milli bayramlarımız üzərinə kölgə salmaq, onu unutturmaq istəyi olmuşdur.

Milli mədəniyyətimizin kamil bilicilərindən olan T.Bayraməlibəyov 1913-cü ildə yazdığı məqaləsində Novruzun islam dini ilə heç bir əlaqəsi olmadığını qeyd etmişdir: «Bahar bayramı olan Novruz atəşpərəstliyin banisi Zərdüştün adı ilə bağlıdır» (56, 35-36). A.O.Makovelski isə yazırdı ki, Zərdüşt sədaqələr və qurbanlar vermək əvəzinə, məhsul bolluğu uğrunda nəğmələr qoşmağı vacib hesab edirdi (56, 35-36).

Bu barədə tanınmış yazıçı və peşəkar müəllim Abdulla Şaiqin fikirləri də diqqəti cəlb edir. O, Novruz bayramını ulu babalarımızın qədim adət-ənənələri ilə əlaqələndirərək yazırdı: «Novruz bayramı azərbaycanlıların hələ islamıyyətdən xeyli əvvəl qeyd etdikləri bayram olmuşdur. Hələ dahi Nizami Gəncəvi özünün «İskəndərnamə» poemasında Novruz bayramı günü İskəndəri qonaq edən Nüşabənin tonqal qaladığını, süfrəyə hər çeşiddə yeməklər qoyulduğunu qeyd edirdi. Lakin əsrlər keçdikcə ruhanilər və hakim təbəqənin nümayəndələri bu bayrama başqa rəng verməyə, onu dövlətlərin zövqünə xidmət edən bir bayrama çevirməyə çalışmışlar. Bununla belə, Novruz bayramı xalqın fərəhlə keçirdiyi bir bayram olmuş, hər kəs onu öz imkanı daxilində xoş keçirməyə çalışırdı».

İsveçrə şərqşünası A.Mets «Müsəlman intibahı» kitabında yazır: «Müsəlman ruhaniləri nə qədər çalışdırsa da, Novruz bayramını nə qadağan etməyə, nə də ona dini don geyindirməyə müvəffəq olmadılar. Xalq kütlələri Novruz bayramının qeyri-dini, azad xarakterini qoruyub saxladılar» (23, 101).

Akademik M.Arifin fikrincə, «öz kökləri ilə qədim Azərbaycanda Novruz adətlərinin xalq içərisində uzun zamandan bəri davam etməsinin səbəbi hər şeydən əvvəl onun təsərrüfatla, xalqın əmək və təsərrüfat məişəti ilə bağlı olmasıdır... Qədim Azərbaycanda yeni il də baharın ilk günündən başlayırdı. Mart ayına müvafiq olan Fərvərdin ayının birinci gününə Novruz (Yeni il) deyirdilər ki, bu da baharın ilk günü idi... (28, 3-4).

Görkəmli folklorşünas M.H.Təhmasib Novruz haqqında

yazır: «İslamiyyət uzun müddət bu bayramı unutdurmağa çalışmış, müvəffəq ola bilməyəcəyini başa düşdükdən sonra onu öz tarixi ilə əlaqələndirməyə, hətta dördüncü xəlifənin xilafətə keçməsi ilə bağlamağa cəhd etmişdir. Lakin bunun sonradan düşünüülüb ortaya atıldığı şübhəsizdir. Əvvələn, müsəlman bayramları qəməri təqvimini ilə başqa-başqa fəsillərdə icra edildiyi halda, Novruz sabit bir şəkildə ancaq və ancaq yazın birinci günü qarşılır (62).

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan fikirlərdən aydın olur ki, Novruzun hər hansı dinlə əlaqəsindən danışmaq tamamilə yanlış fikirdir və bu ümumxalq bayramının tarixi köklərini hələ heç bir rəsmi dinin mövcud olmadığı, insanların təbiəti və təbiət hadisələrini dərk etməyə başladığı daha uzaq keçmişdə axtarmaq lazımdır.

Qışın bitməsi, yazın gəlməsi münasibətilə keçirilən Novruz adətləri və bayramı xalqımızın ən əziz günləri sayılır. Çünki yaz fəslı həyatdır, canlıdır, canverəndir o yalnız insanlara deyil, bütövlükdə təbiətə - bitkilərə, heyvanlara və digər canlılara həyat verir. Bu cəhət də öz növbəsində Novruz bayramının tarixən daha geniş yayılmasını şərtləndirmişdir.

İnsanlar Novruz şərəfinə müxtəlif məzmunlu mərasimlər təşkil etmiş, rəngarəng rəqslər, mahnılar, nəğmələr ifa etmiş, təzə il etiqladlarına bel bağlamış, onların müqəddəsliyinə inanmış, səməni göyärtmiş, yumurta rəngləmiş, ləziz xörəklər və bişmələr hazırlamış, ev və ev müxəlləfatı sahmana salınmışdır. Bayram günü hamı təzə paltar geyinir, küsülüləri barışdırmağa və köhnə inciklikləri yaddan çıxarmağa çalışmışlar.

Novruz mərasimi ilaxır çərşənbələrin qarşılanmasından başlayır. Azərbaycanda ilaxır çərşənbələrinin hər bir bölgə üçün spesifik, yerli şəraitdən irəli gələn xüsusiyyətləri mövcud olmuşdur. İnformatorların məlumatlarından aydın olur ki, tarixən Şamaxıda da ilaxır çərşənbələri böyük təntənə ilə keçirilmiş, uşaqdan böyüyə kimi hamı bayram şərəfinə təşkil olunan mərasimi tədbirlərində böyük həvəs və maraqla iştirak etmişdi.

«Hər bir çərşənbə təbiətin bir ünsürü ilə əlaqələndirilmiş və beləliklə, əcdadlarımızın əski təsəvvürlərində ilaxır çərşənbələr, yaxud ilin axır çərşənbələri müqəddəsləşdirilmişdir.

Əski inamlara görə, bu çərşənbələrin hər birində təbiətin dörd ünsüründən biri (od, su, hava, torpaq) «dirilmiş», bədii təfəkkürdə insan cildində təsəvvür edilən hər bir çərşənbə ilə bağlı

xalq böyük şənlik və mərasimlər düzəltdi (55, 4).

Milli yaddaşda «ilaxır çərşənbələr», yaxud «cəmlələr» kimi yaşayan bu çərşənbələrin hər biri haqqında el arasında bir-birindən rəngarəng ayin, etiqad, inanc, mif, əfsanə və rəvayətlər yaranmış, ibtidai bədii təfəkkürün nümunələri kimi onlar – ilaxır çərşənbələr xalqın şifahi yaddaşında əbədlilik yaşamışdır (55, 4).

İlaxır çərşənbələrdə keçirilən mərasimlərdə insanların birgəyaşayışı və xoşbəxtliyi üçün son dərəcə zəruri olan dünyagörüşü formalaşdı. Onların başlıca məzmunu insanın xoşbəxt yaşayışı üçün vacib olan həyat nemətlərinə qayğı və məhəbbət, insanı şər işlərdən uzaqlaşdırmaq, xeyirə, yaxşılığa çağırmaqdan ibarət olmuşdur. Erkən etiqadlar insanı bir çox zərərli adət və niyyətlərdən – oğurluqdan, riyakarlıqdan, təkəbbüddən, başqasının varidatına göz dikməkdən çəkirdirmiş, onu halal zəhmətə çağırmış, əməyə və torpağa dərin məhəbbət aşılamışdır.

Bölgələr üzrə qeyd olunan çərşənbələrin hər birinin özünün lokal adları da olmuşdur. Məsələn, Şamaxıda çərşənbələrin biri «xəbərci çərşənbə» adlanırdı. Məlum bir rəvayətə görə, «xəbərci çərşənbə» bayramın gəlişinin muştuluğunu verir, qara soyuğun sürgün olunduğunu bildirir. «Külə çərşənbə» adlanan başqa bir çərşənbədə adətən toyuqların qanadlarını, qoyunların yununu qırxdılar. Bu adət adamların əməklə bağlılığını ölümlərin qəbirlərini ziyarət edirdilər.

Axır çərşənbə günü isə axşam saatlarında ot - küləş toplayıb yandırır və üstündən atılaraq şənlik edir, tonqalın üstündən atılarkən oxuyurdular:

Atıl-matıl çərşənbə,
Ayna təkin baxtım açıl, çərşənbə.

Ağrım-uğrum tökülsün,
Oda düşüb kül olsun.
Yansın alov saçılısın,
Mənim baxtım açılısın. (10, 31)

və yaxud,

Ağrılığım-uğurluğum odlara,
Mənlə hoppanmayan yadlara,
Ağrılığım od olsun,
Odda yanan yad olsun.

Od üstən atdanaq, hər cəfaya qatdanaq.
Ağırlığım-uğurluğum odlara,

Mənlə hoppanmayan yadlara. (55, 55)

Bayram axşamının səhəri tezdən durub mal-qaranın üzünə su səpərdilər.

Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Şamaxıda da axır çərşənbə həm keçmişdə, həm də indi, xüsusilə Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra çox təmtəraqlı və rəngarəng keçirilir. Bu zaman isə sovet dönəmində qadağan edilmiş, həyata keçirilməsi mümkün olmayan müxtəlif mərasim, xalqın ibtidai inam və etiqadlarını ifadə edən adət-ənənələrə riayət olunur. Məsələn, bayram günü nəinki adamlar axır çərşənbə odunun üstündən atılır, həmçinin qoyunları da bu odun üstündən keçirməyə səy göstərirlər ki, sağlam və gümrah olsun.

«Şal sallamaq» («baca-baca»), «qaba döydü» adətləri də özünəməxsus cəhətləri ilə seçilirdi. «Qaba döydü» adəti zamanı axşam saatlarında yeniyetmə və gənc oğlanlar kasa, yaxud digər bir qab götürür, qaşıqla həmin qabı taqıldadırdılar. Bu zaman ev yiyəsi üzünü göstərməmək şərtilə həmin qaba bayram payı (meyvə, şirniyyat və s.) qoyır və bundan sonra tərəflər qarşılıqlı surətdə bir-birlərini bayram münasibətilə təbrik edirdilər.

«Şal sallamaq» adətinə görə Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Şamaxıda da cavan oğlanlar örpək, kələğayı, bel şalı götürüb qohum-qardaş, yaxud da, gözaltı elədikləri qızların qapısına gedər, evin damından, bacasından, pəncərəsindən onu içəri sallayardılar. Ev yiyəsi də şalın ucuna bayram payı, həmçinin geyim növləri bağlayıb geri qaytarardı.

Novruz ərəfəsində və bayram günlərində həyata keçirilən ayinlərdən günəşi çağırılmasına həsr edilən «Qodu-qodu», «Kosa-Kosa» kimi mərasim oyunları Şamaxıda da geniş yayılmışdı. Bu ayinlər zamanı isə aşağıdakı nəğmələr ifa olunurdu:

Qodu-qodunu gördünmü?
Qoduya salam verdinmi?
Qodu burdan ötəndə
Qırmızı günü gördünmü?
Yağ verin yağlamağa,
Bal verin ballamağa,
Qodu gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa....(10, 24)

Qədim zamanlardan günəş Azərbaycan soyları arasında canlı varlıq hesab edilmiş, onun istisinə, gücünə və həyatverici qabiliyyətinə etiqad göstərilmişdir. Bu cəhətdən aşağıdakı folklor nümunəsi xarakterikdir:

Gün çıx, çıx, çıx,
Kəhər atı min çıx,
Oğlun qayadan uçdu,
Qızın təndirə düşdü,
Keçəl qızı qoy evdə,
Saçlı qızı götür qaç.
Gün getdi su içməyə,
Qırmızı don biçməyə.
Gün özün yetirəcək,
Qarı tez götürəcək,
Keçəl qızı aparacaq,
Saçlı qızı gətirəcək. (10, 23)

Xatırladaq ki, qədim xalq inamlarında «keçəl qız» qış fəslinin, «saçlı qız» isə yazın prototipi kimi qələmə verilir.

Günəşin çağırılmasına həsr edilmiş «Qodu-qodu» mərasimi zamanı isə yoğun ağac və yaxud, çömçə götürüb bəzəyir, ev-ev gəzib ona pay istəyirdilər. Bəzən də oğlan uşağına kürkü tərs geyindirir üzünə isə maska salırdılar. Sonra yeniyetmə oğlanlar onu evbəev gəzdirib oxuyurdular:

Qodu gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa...

Yaxud da:

Qodu-qodunu gördünmü?
Qoduya salam verdinmi?
Qodu bundan keçəndə
Qırmızı Günü gördünmü?
Qoduya qaymaq gərək,
Qayalara yaymaq gərək.
Qodu Gün çıxarmasa,
Gözlərin oymaq gərək! (10, 24)

Göründüyü kimi, burada Qodu günəş rəmzi kimi çıxış edir və ona görə də hazırlanan gəlincik-müqəvvaya qırmızı rəngli paltar geyindirilirdi.

Onu da qeyd edək ki, Qodu Azərbaycan folklorunda günəşi çağırmaq və yağışı kəsmək funksiyasını daşımışdır. Çünki, günəş

həm istilik mənbəyi, həm də yağışın, nəmişliyin azalmasının səbəbidir. Görkəmli yazıçı Y.V.Çəmənşəminlinin qənaətinə görə, Qodu günəşin oxşarı, prototipi olaraq hazırlanırdı. Belə ki, qədim insanların təsəvvürlərinə görə, günəş rəmzi olaraq qadın kimi anlaşılır (5, 44).

Tədqiqatçı M.Adilov hesab edir ki, «Huda», «Huday», «Quda», «Qudu», «Qodu» qədim türk xalqlarında göy Allahının (günəşin) adıdır. Atəşpərəstlər günəşə, onun rəmzi olan Qoduya etiqad bəsləyirdilər. Bu mənada qədim zamanlardan «qodu gəzdirmək» günəşə etiqad rəmzlərindən sayılmışdır.

Bölgədə Novruz bayramı ilə əlaqədar keçirilən mərasimlərdən biri də məşhur «Kosa-Kosa» məzhəkəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, «Kosa-Kosa» mərasimi haqqında indiyə qədər bir çox müəlliflər - A.Dadaşzadə, Ə.Sultanlı, C.Cəfərov, M.Təhmasib, M.Seyidov, A.Nəbiyev, B.Abdulla və başqaları geniş tədqiqatlar aparmışlar. Təqdirəlayiqdir ki, bu mərasim məzhəkə-tamaşası bu gün də özfəaliyyət kollektivlərinin repertuarında özünə möhkəm yer tutmuşdur. İlin axır çərşənbəsində keçirilən «Kosa-Kosa» mərasimi demək olar ki, Azərbaycanın bütün bölgələri üçün səciyyəvidir.

«Kosa-Kosa» mərasimi bir növ qışla yazın mübarizəsini, nəticə etibarilə isə qışın məğlubiyyətini və yazın qələbəsini təcəssüm edir. Bu mərasimdə qışın timsalı kosa, yazın timsalı isə keçidir. Keçi təbiətin oyadıcısı, yaşıllıq rəmzi sayılır. Bu gün də Şamaxıdakı bədii özfəaliyyət kollektivləri Novruz bayramı ərəfəsində «Kosa-kosa» məzhəkə-tamaşasını müvəffəqiyyətlə ifa edirlər. Bu məzhəkə-tamaşa zamanı oxunan nəğmələrin sözləri isə Azərbaycanın bütün bölgələri üçün xarakterikdir:

Ay Kos-Kosa gəlmisən,
Gəlmisən meydana sən.
Almayınca payını,
Çəkilmə bir yana sən.
Beş yumurta payındı,
Olmaya aldanasan.

Mənim Kosam oynayır,
Gör necə dingildəyir.
Qulaq asanların da,
Qulağı zingildəyir... (55, 45)

Şamaxı şəhərində və şəhəratrafi yerlərdə Novruz bayramından əvvəl qeyd edilən mərasimlərdən biri də «Xıdır Nəbi» («Xızır İlyas») olmuşdur. İlin ən soyuq, sərt çağı olan kiçik çillənin birinci ionicünü «Xıdır Nəbi» adlanırdı. Bu ionicünlüklə əlaqədar bir atalar sözləri də vardı: «Xıdır girdi, qış girdi, Xıdır çıxdı, qış çıxdı».

Xıdır Nəbi və onunla bağlı olan mərasim də məhz yazın tez gəlməsi arzusu ilə yaranan mifoloji-etiqad törənidir. Ulularımız Xızırndan od, istilik istəmiş və belə güman etmişlər ki, bununla yaz tez daxil olur:

Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,
Bitdi çiçək, oldu yaz.
Mən Xıdırın quluyam,
Boz atının çuluyam
Xıdır getdi hayıman,
Bir qulança dayınan.
Dayı palçığa batdı,
Xıdır yanında yatdı.
Xıdır, Xıdır, Xıdır İlyas,
Bitdi çiçək, oldu yaz....(10, 30)

İlin həmin çətin vaxtlarında həmişə Xıdırın boz atın üstündə hazır olması dilənmişdi. Qədim folklor nümunələrində bu mərasimə hörmət, etiqad bəslənildiyi açıq-aydın özünü bürüzə verir:

Mən Xıdırın nəyiyəm,
Boz atının çuluyam.
Xızıra Xıdır deyərlər,
Yoluna çıra qoyarlar,
Xıdırı saymayanın,
Gözlərini oyarlar. (10, 30)

Novruz ərəfəsində icra edilən qədim ənənələrdən biri də «səməni» göyertməkdir. Görkəmli alim Ə.Mirəhmədovun fikrincə, səməni göyertmək adəti də Novruz mərasimi ilə əlaqədar yaranmışdır (46, 80).

Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlılar arasında səməni göyertmək adəti haqqında antik və orta əsr müəllifləri məlumatlar vermişlər (41, 52; 23, 115). Bu adətin ilk növbədə yazın gəlişini sürətləndirmək etiqadı və həmçinin ilin məhsuldarlığını təmin etmək məqsədilə yarandığı güman olunur. Bu gün Azərbaycanın

hər yerində olduğu kimi, Şamaxıda da bayrama bir həftə, on gün qalmış boşqablarda buğda göyərdilir və bayram günlərində süfrələr bəzədilir.

Azərbaycanın bir sıra bölgələrində səməni halvası bişirmək də geniş yayılmışdır. Bu məqsədlə səməni cücərməyə başlayanda üstü basdırılır və kökləri artandan sonra suyunu sıxıb çəkirlər. Səməni suyuna müəyyən qədər un, ədviyyat əlavə edib uzun müddət qaynadırlar. Hazır olandan sonra isə ondan qohum-qonşuya da pay göndərilir.

Qeyd edək ki, səməni halvası bişirmək adəti də bir növ insanların qışı qorxutmaq istəyindən və yaz həsrətindən irəli gələn mifik təsəvvürlərlə bağlı olmuşdur:

Səməni, saxla məni,
İldə göyərdərəm səni.
Səməni al məni,
Hər yazda yada sal məni,

Səməni sazana gəlmişəm,
Uzana-uzana gəlmişəm.
Sən gələndə yaz olur,
Yaz olur, avaz olur,
Səndən mən can istərəm,
Canıma qan istərəm.
Səməni, ay səməni,
Göyərdərəm mən səni. (55, 55)

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Novruz bayramının keçirilməsinə ən azı bir ay qalmış ona hazırlıq işləri görülürdü. Bu məqsədlə ev-çəşik sahmana salınır, ağardılır, qab-qacaq silinib təmizlənilir, evin xalça-kilimi, palaz-paltarı havaya, günə verilir. Bundan əlavə, hamı təzə paltar geyinməyə çalışırdı. Bir fransız səyyahı Səfəvilər dövründən yazarkən göstərirdi ki, Azərbaycanda hər kəs öz imkanına görə təzə paltar alıb geyinirdi ki, buna görə bəzən Novruzu təzə paltar bayramı da adlandırırdılar (23, 111). Qadınlar və qızlar başlarına, əllərinə və ayaqlarına xına qoyurdular.

İltəhvil süfrəsinin bolluğuna və bəzədilməsinə xüsusi fikir verilirdi. Adətə görə, süfrəyə acı, turş dadlı qidalar qoyulmurdu. Bu, insanların yeni illə bağlı xoş arzularını ifadə edirdi. Məcməyilər, sinilər, boşqablar müxtəlif meyvə və meyvə qurusu ilə

doldurulur, yumurta boyadılır, şam yandırılır, plov bişirilirdi. Ənənəyə görə, bayram axşamı ailənin bütün üzvləri süfrə başında olmalı idilər. Qədim inanclara görə, bayram axşamı ailə üzvlərinin hamısı bir yerdə olmasa illər uzununu ayrı düşə bilərdilər.

Vaxtilə ilin təhvil zamanı toplardan atəş açılar, şeypur və təbil səsləndirilərdi. «Novruz topu»nun atılması yazın girdiyini xəbər verirdi.

Bayram günlərində «qoz-qoz», «baca-baca», «pula-pula», «kosa və gəlin», «qurşaqatma», «cızıq turnası», «aşıq-aşıq» kimi müxtəlif oyun və əyləncələr icra edilirdi. Bu adət-ənənələrin böyük əksəriyyəti indinin özündə də qalmaqdadır.

Beləliklə, Novruz bayramı xalqımızın ailə məişəti və təsərrüfat həyatı təbiət və təbiət hadisələri ilə bağlı qədim mifoloji-fəlsəfi dünyagörüşünün məhsulu kimi ortaya çıxır. Bu bayramın ayrı-ayrı elementlərinin zaman-zaman transformasiyaya və dəyişikliklərə məruz qalmasına baxmayaraq, xalqımızın milli-mənəvi irsi və onun çoxəsrlik tarixinin mühüm tərkib hissəsi kimi indinin özündə də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

4.2. Qonaqpərvərlik

Xalqımızın mentalitetinin əsas ünsürlərindən biri minillər boyu formalaşan qonaqpərvərlik adətidir. Belə ki, xalqımız qonağa qarşı həmişə diqqətli və qayğıkeş olmuşdur. Ən gözəl bəzədilmiş otaq «qonaq otağı» adlanmış, ən zəngin süfrə qonaq üçün açılmış, ən ləziz xörəklər qonaq üçün bişirilmişdir. Bu barədə xalqımızın gözəl bir məsəli də var: «Qonaq gəlməyən evdə xeyir-bərəkət olmaz». Şamaxıda olmuş fransız yazıçısı və səyyahı A.Dümanın yol qeydlərində də rast gəlinir. O yazırdı: «Bizim üçün qonaq evi hazırlanmış, buxarıda yaxşı ocaq qalamışdılar. Evdə şam və çiraqlar yanır, xalı-xalça otağı bəzəyirdi. Şərəfimizə yaxşı stol açmışdılar» (24, 80).

Orta əsrlərdə Azərbaycanda olmuş bir sıra səyyahlar xalqımızın yüksək qonaqpərvərlik adətlərindən bəhs etmiş və bu adəti yüksək qiymətləndirmişlər. (120) 1684-cü ildə Azərbaycanda olmuş alman alimi Kempfer Binə kənd camaatı tərəfindən qarşılınması haqda belə yazırdı: «Axşam düşəndə biz Binə camaatının qonaqpərvərliyinin şahidi olduq. Onlar bizi çirklən karvansarada gecələməyə qoymadılar. Kənd əhalisi bizi

mehribanlıqla qarşılayıb, xalqlarla bəzədilmiş mənzilə apardılar. Biz içəri daxil olan kimi, kənd əhalisi bizimlə salamlamaq üçün tökülüb gəldi. Gələnlər özləri ilə üzüm, alma, nar və digər yemək şeyləri gətirdilər. Gecədən xeyli keçənə qədər əhali bizimlə söhbət etdi, musiqi çalındı, xorla mahnı oxundu, kollektiv rəqs etdilər və s.» (42, 56).

Bu nəcib ənənə bütün Şamaxı üçün də xarakterik olmuş və bu gün də davam etməkdədir. «Xoş gəlmisən» sözü ilə qarşılanan qonaq üçün süfrəyə ilk növbədə çay gətirilir. Çayı «ehtiyat» saxlanan ən yaxşı çaydanda dəmləyirlər. Çay ilə bərabər süfrəyə müxtəlif şirniyyatlar (kənd, konfet, müxtəlif mürəbbələr, peçenye və başqa qənnadı məhsulları) verilir. Çay içilən müddətdə qonağa münasib xörəklər hazırlanır.

Qonaqpərvərlik adətinə görə, qonaqdan nə yeyəcəyi, nə vaxt gedəcəyi soruşulmazdı. Onun üçün Azərbaycan mətbəxinin ən ləziz yeməkləri – plov, dolma, kabab, dovğa, piti və sair hazırlanırdı. Xörək yemək üçün masanın üstünə təzə süfrə salınır və bəzədilir. Qonağın gecələməsinə də xüsusi qayğı göstərilir və onun istirahəti üçün hər şərait yaradılırdı.

Ümumiyyətlə, qonaqpərvərliklə əlaqədar xalqımızın ən yaxşı adətləri bu günkü Şamaxıda tam mühafizə olunmuşdur.

4.3. Dini etiqadlar

Bu gün Azərbaycanda islam adət-ənənələri ilə yanaşı, uzaq keçmişin bir çox inam və əqidələri də yaşamaqda davam edir. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi məişət münasibətlərinin nisbi müstəqilliyi, ailə şəraitinin müəyyən mənada qapalı, mühafizəkar xarakter daşması və müasir dövrdə digər həyat sahələrinə nisbətən onun ləng ictimailəşdirilməsidir. Həmin adətlərdən biri də sünnətdir. Şəriət qaydalarına əsasən, əsil müsəlman hökmən sünnət olmalıdır.

Lakin bu fikrə münasibət kimi, nəzərə almaq lazımdır ki, sünnət mərasimi mənşə etibarilə müsəlman mərasimi deyildir və Quranda onun barəsində heç nə deyilmir. Çünki, bu mərasim islam dini meydana gəlməmişdən əsrlərlə əvvəl məlum olmuş və ona hələ eramızdan əvvəl qədim Misirdə rast gəlinmişdir. Bu barədə qədim yunan tarixçisi Herodot yazmışdır ki, sünnət mərasimini çox qədim zamanlardan misirlilər kolxlar və efioplar icra etmişlər.

Şərqsünas alimlərin bir çoxu bunu təsdiqləyir. A.Millerin fikrincə «ərəblərdə sünnət Məhəmməddən xeyli əvvəl həyata keçirilmişdir. İslam dini isə bu mərasimi yalnız qüvvədə saxlamışdır» (114, 226).

Digər tərəfdən, sünnətin müsəlmanlarla bərabər, yəhudilər arasında da yayılması yuxarıdakı fikri təsdiqləyir.

Sovet alimi Q.İ.Snesarev isə hesab edir ki, islamiyətdə sünnət mərasimi «bir növ xristianlarda xaç suyuna çəkmək mərasimi kimi yeni şəxsin dini icmaya daxil edilməsinin rəmzi hesab edilmişdir».

Sünnət mərasimini şəriətin sonradan qanuniləşdirdiyini belə bir fakt da sübut edir ki, mərasim müxtəlif yerlərdə müxtəlif qaydalarla yerinə yetirilir. Bu mərasimdən keçirilməli olan oğlanların dəqiq yaşı da təyin edilməmişdir. Oğlanlar yeddi günlüyündən on beş yaşınadək olan müddətdə sünnət oluna bilər.

Məlum olduğu kimi, orta əsrlər dövründə ərəb hökmranlığının süqutundan sonra müsəlman dünyasında türk tayfalarının nüfuzu və qüdrəti xeyli artmışdır. İslamın qatı müdafiəçisi olan bir çox türk sultanları və əmirləri əsas diqqəti dini mərasimlərə ciddi riayət olunmasına cəlb edirdilər. Sünnət mərasimi də islam hüquqsünashığı ilə sıx əlaqələndirilir, rəsmi qaydada və təntənəli şəraitdə icra edilirdi.

Məşhur ərəb tarixçisi Təqieddin Əhməd əl-Məkrizi (1364-1442) özünün «Qahirə məhəllələri və abidələri barəsində öyüd-nəsihət kitabı»nda Misir hakimi sultan Bəybarsın haqqında yazır ki, «O, 1264-cı ilin iyulunda Qahirədə oğlunun sünnət edilməsi münasibətilə təmtəraqlı bir mərasim təşkil etmişdi. Sultanın oğlu ilə birlikdə bütün əmirlərin və döyüşçülərin uşaqları, onlardan da əlavə daha 1645 oğlan sünnət edilmişdi.

Hazırda Şamaxıda da bütün azərbaycanlı ailələri məktəbə gedənə qədər oğlan uşaqlarını sünnət etdirirlər. Maraqlıdır ki, vaxtilə bütün dini ayın və mərasimlərə müharibə elan etmiş sovet hakimiyyəti nədənsə sünnətə qarşı heç bir tədbir görməmiş, onun əleyhinə heç bir kampaniya aparmamışdır. Başqa sözlə, sovet hakimiyyəti illərində də hamı, hətta özlərini dinin düşməni, ateist elan etmiş insanlar da uşaqlarını sünnət etdirirdilər.

Xatırladaq ki, keçmişdə bu peşə ilə xüsusi adamlar (əksər hallarda dəlçilər) məşğul olardı; çox vaxt isə ailələr kəndbəkənd gəzib uşaqlarını həmin işlə məşğul olan «ləzgi» deyilən ara həkimlərinə sünnət etdirirdilər. Sünnət olunmuş uşaqlar bir həftəyə

qədər müddətdə yaraya mane olmasın deyə, həm də qəbul olunmuş qaydalara uyğun, ayağın üzündən bel nahiyəsinə qədər örtməklə, bellərinə qırmızı rəngli parçadan sarğı (fitə) sarıyırlar. Uşağı sünnət olunan ailəyə gözaydınlığı olaraq qohum-qonşular tərəfindən hədiyyələr bağışlanırdı.

Hazırda isə uşaqları daha çox ixtisaslı həkimlər sünnət edirlər. Bu mərasim xalqın məişətinə «kiçik toy» adı ilə daxil olmuş və əksər ailələr tərəfindən musiqiçilərin iştirakı ilə təmtəraqla qeyd olunur.

Şamaxı əhalisinin məişətində islamaqədərki inamların izləri bu günəcən yaşamaqdadır. Dua yazdırmaq, fala baxdırmaq, müxtəlif pirlərə və ziyarətgahlara inam, yüngül əl, ağır ayaq, bədnəzər, ulduzlara inam, xoşbəxt gün, bəzi əşyaların (gözmuncuğu, nal və s.) fətişləşdirilməsi, yuxu görmək və s. bu qəbildəndir.

Qorxmuş, yaxud böyük sarsıntı keçirmiş adama, saç, cəftə, paslı qıfıl, mıx suyu içirdir, yaxud çıldağ edirlər. Bəzən xəbərsiz, qəfildən yaxınlıqdakı şüşə qabı bərkdən yerə çırpıb sındırmaqla xəstəni diksindirir və bu üsulla guya onu sağaltmış olurlar (10, 268).

Təsadüfən yerə duz dağıldıqda onun üstünə şirin bir şey, məsələn, qənd və s. atırlar. Qədim inamlara görə, duzun dağılması dava-dalaşa, insanlar arasında gözlənilməz mübahisələrə səbəb ola bilər.

Qədim etiqadlara görə, adam gözə - nəzərə gələ bilər. Nəzərə gəlmiş adam özünü pis hiss edir, başı ağrıyır və halsızlaşır. Yaranmış vəziyyətin aradan götürülməsi üçün müxtəlif amulet və talismanlardan - gözmuncuğudan, üzərlik otundan, dualardan, digər mümkün vasitələrdən istifadə olunur. Nəzərə gələn adamın başı ətrafında ovucun içində bir qədər duz olmaqla «bədnəzərin gözüne torpaq» deyərək üç, yaxud yeddi dəfə dolandırır, sonra ocağa atırlar. Bununla da guya bədnəzərin nəzəri həmin adamdan çəkilib gedir (10, 269).

Hazırda bəzi ailələrdə ritual xarakterli yasaqlara təsadüf olunur. Şamaxı əhalisi arasında apardığımız sorğular zamanı məlum oldu ki, bəzi dindar ailələrdə yeni doğulmuş uşağı qırx gün kənar adama göstərmirlər, «çilləyə düşmək»dən qoruyurlar. Yaxud da, «uşaq basılmasını» deyərək onu evə gələn qonağın başı üzərindən keçirirlər (10, 269).

Şamaxıda qədim inamları həmçinin islam etiqaqları ilə bağı çoxlu sayda ziyarətqahlar və pirlər də mövcuddur. İnsanlar arzu və niyyətlərinin reallaşması üçün həmin ziyarətqahlara gedir, dualar edir, qurbanlar kəsirlər.

Belə pirlər arasında «Pirsaat piri» (Mir Səyid piri), «Uzun yol piri»in, «Emin Məhəmməd piri», «Pirküleyiş piri», «Yeddi künbəz piri», «Pir dirəyi» piri, «Buğurt piri», «Qara Sofi piri», (ona «Yel piri» də deyirlər), «Ağdaş piri», «Şeyx Eyyub piri», «Dədəgünəş piri» və s. daha məşhurdur. Bu ziyarətqah və inanc yerlərinin tarixi müxtəlif əfsanə və rəvayətlərlə bağlıdır (şək. 21).

Şamaxıda etnoqrafik səfərdə olarkən yaşlı sakinlərdən biri məşhur «Dədəgünəş» ziyarətqahı ilə bağlı belə bir rəvayət nəql etdi: «Məlhəm kəndində şair İbrahim Əli Nəccar Xaqaninin doğma əmisi, Kafiyəddin Ömər İbn Osman adlı bir filosof, astronom, riyaziyyatçı və kimyaçı yaşayırmış. O, həmçinin Xaqaninin himayəçisi və tərbiyəçisi olub.

Kafiyəddin Ömər İbn Osman ölərkən onu özünün iqamətqahı önündə, gün düşən bir yamacda dəfn edirlər. Ömər İbn Osman sağlığında bütün ətraf kənd və qəsəbələrin əhalisini müalicə etdiyindən, həm də bu zaman günəş şüasının müalicəsinə üstünlük verdiyindən və onu təbliğ etdiyindən, xalq onun dəfn olunduğu yerə «Dədəgünəş», yəni «günəşin atası» adını verir.

Bu görkəmli və xeyirxah şəxsiyyətə inam o qədər böyük olur ki, insanlar şəfa tapmaq məqsədilə indi özündə də onun məzarını ziyarətə gəlirlər».

Məşhur «Pirsaat piri», «Şeyx Eyyub piri», «Qara Sofi piri» və başqa ziyarətqahlarla bağlı bu cür maraqlı əfsanə və rəvayətlər məlumdur.

Oruc luq mərasimi islam dininin 5 şəriətindən biridir. Oruc tutmaq da namaz və zəkat verməklə birlikdə müsəlmançılığın ən vacib elementlərindən hesab olunur. Qurani-Kərimin «Bəqərə» surəsinin 183-185-ci ayələrində oruc luq haqqında deyilir: «Ey iman gətirənlər! Oruc sizdən əvvəlki nəsillər üçün vacib olduğu kimi, sizin üçün də vacib buyuruldu. Bu müəyyən günlərdir... O kəslər ki, xəstə və ya səfərdə olarlar, onlar oruc luqlarını yesinlər, oruc luqdan sonra qəza edərlər». Çünki oruc tutmaqda ola bilər ki, insan bəzi çətinliklərlə üzləşə bilsin. Allah-Təala bununla bəndəsini bağışlayır (150, 7).

Hicri təqvimə üzrə ilin doqquzuncu ayı olan ramazan

orucluq ayı sayılır. 623-cü ildən etibarən zəruri ayın elan edilən orucluq ilk mömin xəlifələr tərəfindən geniş təbliğ edilirdi. Həmin dövrdən etibarən orucluq islamın yayıldığı bütün ərazilərdə yaşayan müsəlmanlar tərəfindən icra olunmağa başlamışdır (105, 221).

Orucluqla əlaqədar bəzi məsələlərin şərhinə keçməzdən əvvəl qeyd edək ki, sovet hakimiyyəti illərində islam dininə qarşı həyata keçirilən təqiblərlə bağlı orucluq ayinini ancaq yaşlı adamlar, gizli şəraitdə icra edirdilər. Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra hər kəs öz istəyi ilə oruc tuta bilir və onun mərasimi cəhətlərinə əməl edir.

Orucun vacib və müstəhəb vaxtı və formaları vardır. Ramazan ayında 30 gün ərzində tutulan oruc vacib sayılır və onun gündəlik vaxtı müəyyən edilir. Quranda göstərilir: «Sübh çağı ağ sapı qara sapdan seçə bilənə qədər yeyin və için, sonra gecəyədək oruc saxlayın» (2, 183).

Ramazan ayında buraxılmış günlərin əvəzinə oruc tutmaq, rəhmətə şəriət qaydalarına əsasən vacibdir.

Oruc tutan şəxs gün ərzində qidalanmamalı, öz daxilinə tüstü, su, dərman qəbul etməməlidir. İslama görə, oruc tutmaq müsəlmanın Allaha cismani, yəni özünə əziyyət vermək yolu ilə ibadət etməsi deməkdir. Oruc saxlamaqla əlaqədar olan məhrumiyyətlər yüksək humanist məqsədlər güdür.

Orucluq haqqında Quranda bir sıra başqa göstərişlər də vardır. Onların birində deyilir ki, öz andını pozanlar oruc tutmaq yolu ilə bəraət qazanırlar, yəni günahkarlar bağışlanırlar (4, 91).

İslam alimlərinin fikrincə, müqəddəs Qurani-Kərim hicri tarixinin Ramazan ayında nazil olmuşdur. Bu münasibətlə müsəlmanlar həmin ayda Allahın rızasını qazanmaq üçün oruc tutmalı və ona həsr olunmuş xüsusi ibadətlər keçirməklə ona itaət etməlidirlər.

Sünni təriqətinin tərəfdarları Quranın Ramazan ayının «Qədr gecəsi» adlanan 27-cü günün axşamı nazil olduğunu güman edir və həmin hadisəni məclislərdə aramsız ibadətlərlə qeyd edirlər. Şiyələrin fikrincə isə Quran, Məhəmmədə peyğəmbərlik verildəndən (610-cu ildə) keçən 23 il ərzində (Məhəmməd peyğəmbərin vəfat etdiyi 632-ci ilədək) Ramazan ayının «əhya» adlanan 17-ci, 19-cu və 21-ci günləri Allahın elçi mələyi Cəbrayıl tərəfindən yerə endirilmişdir (145, 311-312).

İlahiyyatçıların fikrincə, Ramazan ayında icra olunan ibadətlər və tutulan orucur müsəlmanları cənnətin lap qapısı ağzına gətirib çıxarır. Şiə müsəlmanları isə hesab edirlər ki, əhya günlərində tutulan oruc və icra olunan namazlar min ayıbadətində bərabərdir. Deyilənə görə, xəlifə Ömər ibn Xəttab buyurubmuş ki, əgər namaz müsəlmanı Allahın dərgahına gedən yolun yarısına qədər aparırsa, oruc tutmaq fərzinə əməl etmək onu Allahın iqamətəgahının astanasına çatdırır (139, 2).

Orucluğun, onun keçirildiyi Ramazan ayının müqəddəsliyi Quranın aşağıdakı kəlamları ilə ifadə olunur: «Ramazan ayı o aydır ki, onda insanlara rəhbərlik, bu rəhbərliyi izah etmək və yaxşını pisdən seçmək üçün sizə Quran nazil edilmişdir (2, 82), oruc tutmaq tövsiyə edilmişdir (2, 79).

İslam dinində təkcə Ramazan ayında deyil, başqa günlərdə də könüllü oruc tutmaq adəti vardır. Belə ki, hər həftənin birinci və dördüncü günü, Məhəmməd peyğəmbərin mövludu və peyğəmbərliyə başladığı günlərdə, yaxud hicri təqviminin yeddinci ayı olan Rəcəb ayında hər bir müsəlman oruc tuta bilər. Lakin indi Şamaxıda buna nadir hallarda rast gəlinir.

Ramazan ayı orucluq ayı sayılmaqla yanaşı, Quranın öyrənilməsi və təbliğinin xeyli güclənməsi ilə də səciyyələnir. Bu ayın ilk günlərindən başlayaraq dini əhval-ruhiyyənin yüksəlməsi, ibadətlərin artması ilə yanaşı məclislərdə səriştəli ruhanilərin başçılığı ilə təşkil olunmuş dindar qrupların da «müqabilə» adlanan və Quran oxumaq bacarığını artıran məşğələlər keçirilir.

Ramazan ayının axırncı günü dindarlar orucluq bayramını təntənə ilə qeyd edirlər. Həmin gün bayram namazları qılınır, kasıb-kusublara və ehtiyacı olanlara fitrə-sədəqə paylanır. Bayram axşamında zəngin bəzədilmiş süfrə açılır. Süfrəyə müxtəlif növ şirniyyatlar qoyulur və plov bişirilir. Nişanlı qızlar üçün bayram plovu göndərilir. Bayram günlərində insanlar qəbiristanlığı da ziyarət edir və dünyadan köçmüş yaxınlarının, doğmalarının xatirəsini yad edirlər.

Müasir islam ruhaniləri orucluğun faydalı məziyyətlərini şərh edərkən müsəlmanların Allah qarşısında hüquqca bərabərliyindən söhbət açır, ümumiyyətlə, islamın bərabərlik tərəfdarı olduğunu varlı ilə yoxsul orucluqda bir-birindən heç nə ilə fərqlənmədiyini söyləyirlər.

Ramazan ayının ən böyük fəzilətlərindən biri ondadır ki,

varlılar oruc tutarkən açıqdən əziyyət çəkən yoxsulların halını başa düşür, onlara qarşı rəhmdil olurlar. Ruhanilər təlqin edirlər ki, orucluq insanları bir-birinə yaxınlaşdırır, dost edir, çünki bu dini ayın Ramazan ayı ərzində hər cür münafiqə və narazılığı sülh və bərişiq yolu ilə həll etməyi nəzərdə tutur.

Ruhanilər Qurani-Kərimin ikinci surəsinin 181-ci ayəsinə istinad edərək bildirirlər ki, Allah hamının vəziyyətini yüngülləşdirmək istəyir, xəstə olanları və uzaq yola çıxanları oruc tutub ac qalmaqdan azad edir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ölkəmiz müstəqillik qazanandan sonra digər sahələrdə olduğu kimi, vicdan azadlığı sahəsində də hər kəsin azad düşüncə tərzi qanunvericiliklə təmin olunmuşdur. Bu gün hər kəs vicdan azadlığının bütün imkanlarından, o cümlədən orucluq mərasiminin məziyyətlərindən faydalanmaq imkanına malikdir. Son illər yaşlılarla bərabər gənclərin də oruc tutmağa meyil göstərməsi də, heç şübhəsiz bunun nəticəsidir.

Dünya müsəlmanlarının, o cümlədən azərbaycanlıların geniş qeyd etdiyi ən müqəddəs dini bayramlardan biri də Qurban bayramıdır. Bu bayram müsəlman təqviminin on ikinci ayı olan Zilhiccənin onuncu günü, yaxud orucluq qurtarandan 70 gün sonra Məkkəyə həcc dövründə qeyd olunur. İslam qaydalarına görə, Həcc ziyarətinə gələnlər Məkkədəki Kəbə evinin ətrafını dolandıqdan, Mərvə və Səfa dağlarının ətəklərində olduqdan, Ərəfat vadisini ziyarət etdikdən, habelə digər Həcc qaydalarına əməl etdikdən (Mərvə və Səfa dağları arasında qaçır, bütü daşa basır, Məkkə imamının moizəsini dinləyir, Zəməm quyusunun müqəddəs suyundan içir və s.) sonra Həcc ziyarətinin onuncu günü qurbanlıq olaraq dəvə, öküz və qoyun kəsirlər.

Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, bəzi ərəb qəbilələri bu mərasimi hələ islam dini meydana gəlməmişdən əvvəl də qeyd etmişlər. İslam isə həmin mərasimə yeni məna verərək qoruyub saxlamış və daha da təkmilləşdirmişdir.

Ümumiyyətlə, Qurban bayramının mənşəyi haqqındakı rəvayətlərdə onu Kəbə evinin bərpası və İbrahim peyğəmbərin adı ilə bağlayırlar. Həmin rəvayətlərin birində deyilir ki, İbrahim öz səmimiyyət və sədaqətini Allaha göstərmək üçün oğlu İsmayılı Allahın adına qurban kəsmək istəyir. Bu zaman Allah İbrahimin sədaqətinə cavab kimi və İsmayılın sağ qalması xatirinə Cəbrayıl

vasitəsilə bir qoç varid edir. Məqsəd bundar ibarət olur ki, İbrahim öz oğlunun əvəzinə qoçu kəssin və qurban kəsmək bir ənənəyə, müqəddəs bir ayinə çevrilsin. Beləliklə, hazırda «İsmayıl peyğəmbərin qurbanı» adlanan Qurban ayini sonralar İslam dini tərəfindən də qəbul edilmiş və bu günəcən icra edilməkdədir.

İslam ənənələrinə görə, Məkkədə qurbanlıq üçün gətirilən dəvəni nizə ilə yaralayır, sonra isə onu parça-parça edirdilər. Bununla bağlı bəzi orta əsr müəlliflərinin qeydləri diqqəti cəlb edir. Məsələn, XVII əsrin 20-ci illərində Səfəvi dövlətində olmuş rus taciri F.Kotov Qurban bayramı ilə əlaqədar yazmışdır: «Qurban bayramı münasibətilə kəsiləcək dəvəni bir neçə gün ərzində küçə və bazarlarda gəzdirdilər. Bayram günü isə həmin dəvəni bəzəyir və şəhər meydanına gətirirdilər. Daha əvvəl isə bura çalğıcılar daxil olurdu. Dəvə izdihamla - öndə isfahanlılar, sonra isə təbrizlilər olmaqla gətirilirdi. Bu zaman «təbərrikdir» deyə, hər kəs dəvənin tükündən çəkərdi. Mərasimdə şah özü də iştirak edirdi. O, nizə ilə dəvəni yaralayandan sonra qəssablar onu kəsərdilər. Dəvənin başı meydanın ortasına gətirilərdi. Bundan sonra dəvənin başını ələ keçirmək üçün isfahanlılarla təbrizlilər arasında mərasimi qaydada mübarizə başlanırdı. Dəvənin başını ələ keçirən dəstə onu gətirib şaha təqdim edirdi və bunun müqabilənidə həmin dəstə mükafatlandırılırdı.

XVII əsrin sonlarında Qurban bayramının bilavasitə şahidi olmuş italyan səyyahı C.Karri yazmışdır: «Qurban bayramından bir neçə gün qabaq qurbanlıq dəvəni bəzəyib məhəllələri gəzdirərək çoxlu nəzir yığmışdılar». Bayram günü bazarlar bəzənir, hər yer çıraqban edilirdi. Hər yerdə şadlıq əhval-ruhiyyəsi hökm sürür, insanlar çalıb-oyayırdılar (88, 154).

Etnoqrafik materialların təhlili göstərir ki, tarixən Şamaxıda keçirilən Qurban bayramı ilə Azərbaycanın hər hansı bir bölgəsində keçirilən qurban mərasimi arasında demək olar ki, ələ bir fərq olmamışdır. Bunun başlıca səbəbi islam dinində mərasim və ayinlərin keçirilmə qaydasına həmişə və hər yerdə ciddi əməl olunmasına səy göstərilməsidir.

Sovet hakimiyyəti illərində digər dini mərasimlər kim, Qurban bayramına qarşı da ciddi mübarizə aparılmış, onu unutturmağa, xalqın yaddaşından silməyə çalışmışlar. Lakin bu, həmin hakimiyyətin ideoloqlarına müyəssər olmamışdır.

Qurban bayramı günlərində kəsilən heyvanın ətindən

qohum-qonşuya, xüsusilə imkansız ailələrə, bivarislərə, əlillərə və s. bu qəbildən olanlara mütləq şərt kimi pay gönədrilməsi humanist və olduqca vacib əməllərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Qurban bayramı günündə də mərhumların ruhları yad edilir, adamlar bir-birinin evinə qonaq gedir, nişanlı qızlar üçün hənalı-lentli, burma şeşə buynuzlu bayramlıq qoç göndərilir. Fikrimizcə, elə bu cəhətlərinə və əxlaqi keyfiyyətlərinə görə, Qurban bayramı xalqın həyat və məişətinə çox sıx şəkildə daxil ola bilmişdir. Son illər Qurban bayramının keçirilmə təntənəsi yeni vüsət almış və hamı imkan dairəsində bu bayramı qeyd etməyə səy göstərir.

4.4. Xalq təbabəti və səhiyyənin müasir vəziyyəti

Apardığımız araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, ötən əsrin 20-ci illərində Şamaxıda ixtisaslaşmış tibbi-səhiyyə ocağı olmamışdır. Keçmiş Şamaxının əyri-üyrü küçələrində yağış yağarkən palçıqdan, külək əsəndə isə tozdan yerimək olurdu. Çaylar daşarkən yaranan qobular, axmazlar əsil xəstəlik mənbəyinə çevrilmişdi. Ağcaqanad, miğmığa kimi kütləvi xəstəlik yayıcıları bulud kimi havanı bürüyürdü. Malyariya, yatalaq, traxoma və s. bu kimi xəstəliklərə qarşı heç bir profilaktik mübarizə tədbirləri görülmədiyindən əhali arasında sürətlə yayılırdı.

Keçici xəstəliklərdən əhali, xüsusilə də uşaqlar kütləvi surətdə tələf olurdular. Mənbələrin məlumatına görə, təkcə 1918-1919-cu illərdə baş verən çiçək və qızılca xəstəliklərindən hər gün onlarla uşaq ölmüşdür. Səhiyyə ocaqları olmadığından yerli əhali hər hansı bir xəstəliyin müalicəsi üçün ara həkimlərinə, türkəçarəçilərə müraciət etməli olurdu.

Sovet hakimiyyəti illərində bu sahədə də böyük irəliləyişlər əldə olundu. Şamaxıda sözün tam mənasında səhiyyə xidməti, səhiyyə mədəniyyəti yaradıldı. Onlarla xəstəxana, poliklinika, tibb ocaqları açıldı və onlar ixtisaslı həkim və kiçik tibb personalı ilə təmin edildi.

Ötən illər ərzində şəhərdə tibb müəssisələrinin maddi-texniki bazası da durmadan möhkəmlənmişdir. Hazırda isə şəhər əhalisinin ümumi səhiyyə və sanitariya mədəniyyətinin yüksəldilməsi sahəsində də bir sıra tədbirlər həyata keçirilir.

Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, bu gün şəhərin iri və orta

həcmli bütün müəssisələrində müasir səhiyyə tələblərinə cavab verən tibb məntəqələri fəaliyyət göstərir. Burada sakinlərə müvəqqəti tibbi yardımla yanaşı, ümumi və peşə xəstəliklərinə qarşı da ardıcıl mübarizə aparılır.

Məlumdur ki, elmi-texniki inqilab əsrində yaşadığımızı baxmayaraq, dünyanın bir çox xalqları hələ də xəstəliklərin müalicəsi zamanı müəyyən dərəcədə xalq təbabətindən, ənənəvi xalq müalicə üsullarından istifadə edirlər. Bu da hər şeydən əvvəl ənənə, habelə xalq təbabətinin əsrlər boyu topladığı çox zəngin və müsbət təcrübə ilə əlaqədardır.

Azərbaycanın əlverişli təbii-coğrafi mövqeyə malik olması, florasının zənginliyi qədim zamanlardan burada xalq təbabətinin inkişafına təkan vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud ali bitki növlərindən 4200 bizim respublikamızda yayılmışdır. Keçmiş sovet dövlət əzcaçılığın qəbul etdiyi 100-ə qədər dərman bitkisindən 64 faizi məhz Azərbaycanda bitir.

Bu baxımdan heç də təsadüfi deyil ki, xalqımızın məişətində ənənəvi təbabətin zəngin və faydalı ənənələri bu gün də yaşamaqda davam edir. Bunu müəllif tərəfindən Şamaxıda toplanan çöl-etnoqrafik materialları da təsdiq edir.

Hazırda yerli əhali bir sıra xəstəliklərin müalicəsində andız, açı qovaq, razyana, açı yovşan, boranı, kəndələş, dəvədabanı, zəfəran, keşniş, sumaq, xına və s. bu kimi dərman bitkilərindən istifadə edir.

Xalq təbabətində qara kəndələşin qurudulmuş çiçəklərini dəmləyib soyuqdəymədə tərlədici məlhəm kimi istifadə edirlər. Çox zaman onu nanə yarpağı ilə birlikdə dəmləyib çay kimi də içirlər.

Qara ciyər xəstəliyi olanlara acı qovaq dəmləyib içirirlər. Razyana bitkisindən soyuqdəymədə, mədə-bağırsaq xəstəliklərində istifadə olunur. Dəvədabanından vərəm xəstəliyi zamanı və soyuqdəymədə istifadə edilir. Yaşlı əhalinin fikrincə, zəfəran əsəb xəstəlikləri üçün ən faydalı dərmandır.

Xalq təbabətində heyva dəmlənmiş və bişirilmiş halda qanqusma və uşaqlıq qanaxmalarında faydalı hesab edilir. Xırda səpmə yaralar, ziyil və digər dəri xəstəliklərində tutdan istifadə olunur.

Qızılgül suyu (güləb) xalq təbabətində malyariyaya qarşı sürtmə məlhəm kimi çoxdan məlumdur. Bunu rayonun yaşlı sakinləri ilə apardığımız söhbətlər də təsdiqləyir. Bu faydalı

dərman bitkilərinin bir qismi yay fəslində ətraf yerlərdən toplanır, digər bir qismi isə qonşu kənd rayonları vasitəsilə əldə olunur. Soyuqdəymə zamanı xəstənin kürəyi keçə piyi ilə ovuşdurulur, qan alınır, küpə qoyulur və s. müalicə üsullarından istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilin bütün fəsilərində şəhərin mərkəzi bazarında bu və ya digər faydalı dərman bitkilərini (zəncəfil, sarıgül, andız, zəfəran, kəklikotu və s.) əldə etmək mümkündür.

Bunlarla yanaşı qeyd edilməlidir ki, xalq təbabətinin ayrı-ayrı sahələri getdikcə unudulur və onun yerini müasir səhiyyənin ən yeni nailiyyətlərinə əsaslanan, elmi cəhətdən əsaslandırılmış tibbi- müalicə üsulları tutur.

4.5. Asudə vaxtın təşkili

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, ölkəmizdə yaşayan hər bir vətəndaş asudə vaxtdan istədiyi kimi istifadə etmək hüququna malikdir. Bu hüquq yaşayış yerlərində istirahət üçün hər cür əlverişli şərait yaradılması, həmçinin asudə vaxtın digər rəasional vasitələrindən istifadə hüququ ilə təmin olunmuşdur. Lakin belə bir vəziyyət insanların ayrı-ayrı sosial kateqoriyaları arasında asudə vaxtın keçirilmə formalarının müxtəlifliyini heç də istisna etmir.

Məlum olduğu kimi, asudə vaxtın səmərəli keçirilməsi məqsədilə görülən tədbirlərin xarakter və məzmun zənginliyində indi də şəhərlə kənd arasında müəyyən fərqlər qalmaqdadır. Bu isə, hər şeydən əvvəl- şəhər iqtisadiyyatının özünəməxsusluğu, imkan genişliyi, şəhərin ictimai və mədəni həyatının daha qaynar olması ilə əlaqədardır.

Tədqiqat obyektini seçilmiş Şamaxı bölgəsinin əhalisi keçən əsrin ortalarına qədər əkinçilik və maldarlıqla məşğul olduğundan, onların öz asudə vaxtlarını keçirmələri də həmin təsərrüfat sahələri ilə əlaqədar müəyyən mənada mövsümi xarakter daşmışdır.

Yaxın keçmişə qədər əhalinin işdən kənar, asudə vaxtları qış fəslində daha çox olurdu. Uzun qış gecələrində həmyaş kişilər növbə ilə bir-birinin evlərinə yığışardılar. Burada onlar gördükləri, eşitdikləri yeniliklərdən, ilin məhsuldarlığından, havanın isti-soyuq keçməsindən, məişət və sosial problemlərdən, həmçinin digər mövzularda söhbət edər, tütün çəkər, bəzən də nağıla qulaq asardılar. Cavanlar isə boş vaxtlarını aşıq-aşıq, çilingağac, yumurta döyüsdürmək (Novruz bayramında), qurşaq tutmaq, ağac vurmaq, at çapmaq, it, qoç, xoruz döyüsdürmək kimi əyləncələrə sərf edirdilər.

Nisbətən imkanlı, varlı ailələrdə asudə vaxtın keçirilməsində özünəməxsus ənənələr mövcud idi. Bu cəhətdən A.Dümanın «Qafqaz səfəri» əsərində maraqlı qeydlərə təsadüf olunur. Müəllif Şamaxı varlılarından Mahmud bəyin musiqi-rəqs məclislərindən, onun mənzilinin dəbdəbəsiindən böyük heyranlıqla bəhs edərək göstərir ki, «təkcə Şirvanda deyil, bütün Qafqazda məşhur olan Şamaxı rəqqasələri haqqında bizə çox danışmışdılar. Knyaz Qundukov bizə demişdi: Şamaxı rəqqasələrinin oyununa tamaşa etməyi yaddan çıxarmayın! ...Şamaxıda rəqqasələrə baxmağı

unutmayın! Bu rəqqasələr xanlıqlar dövründən qalmadır. Onlar saray rəqqasələri olmuşdular» (24, 83).

«...Mahmud bəyin evi Dərbənddən Tiflisə qədər gördüyüm evlərin ən gözəli idi. O, Şərq memarlıq üslubunda tikilmiş qiyamət bir imarət idi. Ziyafət axşam saat səkkizə təyin olunmuşdu. Bir azdan sazəndələr məharətlərini göstərməyə başladı. Onlar milli musiqi alətlərində çalırdılar.

...Şərq rəqqasələri hər yerdə bir-birinə bənzəyir. Mən bu rəqsdələri Əlcəzairdə, Konstantinopolda, Tunisdə, Tripolidə və Şamaxıda görmüşəm (24, 85-88).

Şamaxıya son etnoqrafik səfərimiz zamanı rayon sakinləri Mahmud bəyin təşkil etdiyi ədəbi-musiqili məclislərə Azərbaycanın ən müxtəlif bölgələrindən – Şəkiddən, Qarabağdan, Bakıdan, Qubadan tanınmış şairlərin, musiqiçilərin və digər sənət sahiblərinin gəlməsi və iştirakı ilə bağlı çox maraqlı məlumatlar verdilər.

Asudə vaxtın keçirilməsi vasitələrindən biri də ov idi. Keçmişdə ov etmək varlılar üçün maraqlı əyləncə vasitələrindən biri hesab olunurdu. Bu, hətta hörmətli qonaqlardan ötrü də şərəfli bir əyləncə növü sayılırdı. A.Düma Şamaxıda olarkən Mahmud bəy öz adamları ilə onun üçün şahinlə, ov tulası və tazı ilə dovşan və qırqovul ovuna çıxmaq şəraiti yaratmışdı. Belə bir hörmət yazıçı tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdı (24, 94-96).

Ailənin bütün qayğılarının qadınların üzərinə düşməsi səbəbindən boş vaxtları az olurdu. Onlar asudə vaxtlarını çox zaman toxuculuq işinə sərf edir, əsasən xalı, palaz, cecim, xurcun, corab və s. toxuyurdular.

Ümumiyyətlə, keçmişdə Şamaxı əhalisinin asudə vaxtının keçirilməsində müəyyən ardıcılıq olmadığı kimi, əyləncələri də rəngarənglik etibarilə zəngin deyildi.

Sovet hakimiyyəti illərində zəhmətkeşlərin işdən kənar vaxtının həm həcmində, həm də xarakterində mühüm dəyişikliklər baş verdi. İş vaxtı və asudə vaxt ölkədə əmək qanunvericiliyinə əsaslanırdı. Dövlət insanların asudə vaxtının təşkilində ictimai istirahətin müxtəlif formalarından tutmuş (həmkarlar ittifaqı xətti ilə) fərdi qaydada səmərəli istirahət formalarına qədər müəyyən şərait yaradılmasını öz öhdəsinə götürmüşdü. Buna görə də insanlar asudə vaxtın keçirilməsinin bu və ya digər formasından imkan daxilində öz maraqları üçün istifadə edə bilmək imkanı

qazanmışdı (132, 31).

Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci dünya müharibəsinə qədər Şamaxı əhalisinin asudə vaxtının səmərəli təşkilində ciddi çatışmazlıqlar mövcud idi. Həmin dövrdə böyük tələbat olmasına baxmayaraq, kifayət qədər mədəni maarif ocaqları yox idi. Məsələn, 1923-cü ildə Azərbaycanda cəmi 91, o cümlədən kənd yerlərində 23 klub var idi (144, 37).

Müharibədən sonra, xüsusilə də ötən əsrin 60-80-ci illərində Şamaxıda maddi-məişət şəraitinin nisbətən yaxşılaşması və əhalinin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində sakinlərin asudə vaxtının keçirilməsində, onun rəngarəngliyində də mühüm dəyişikliklər baş verdi.

Şəhərdə aparılan anket sorğuları göstərir ki, hazırda əhalinin bir hissəsinin asudə vaxtı kino, teatr və konsertə baxmağa, mütaliyəyə, özfəaliyyətdə iştiraka və idmanın müxtəlif növləri ilə məşğul olmağa sərf olunur. Şəhərin əksər idarə, təşkilat və müəssisələrində bədii özfəaliyyət kollektivləri fəaliyyət göstərir. Sorğu və müsahibələrdən məlum olur ki, adamlar bədii özfəaliyyətlər, xüsusilə idarə və müəssisələrin özlərinin nəzdində olan bədii kollektivlərə daha həvəslə gəlirlər. Bu da başlıca olaraq vaxta qənaət etmək istəyi ilə əlaqədardır. Təsadüfə deyil ki, bu gün Şamaxıda fəaliyyət göstərən bədii özfəaliyyət kollektivlərinin əksər üzvlərini yerli idarə və müəssisələrin işçiləri təşkil edir.

İnsanların mədəni istirahətində, asudə vaxtın daha səmərəli keçirilməsində idman və bədən tərbiyəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu cəhətdən Şamaxı İdman, Gənclər və Turizm İdarəsinin fəaliyyəti təqdirəlayiqdir.

Son illər respublikamızda bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı ilə bağlı bir çox işlər görülmüşdür. İdmançılarımızın Avropa, dünya və Olimpiya oyunlarında iştirakı təmin edilmiş, respublikamızda bir sıra beynəlxalq yarışlar yüksək səviyyədə təşkil olunmuş və keçirilmişdir.

Milli Olimpiya Komitəsinin təşəbbüsü ilə Bakının Maştağa, Naxçıvan, Gəncə, Şəki, Quba, Masallı, Lənkəran şəhərlərində, o cümlədən Şamaxıda Olimpiya Kompleksləri, yeni-yeni idman qurğuları tikilib istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycan gənclərinin II Forumundan keçən dövr ərzində (1999-2002-ci illər) idmançılarımızın qazandıqları medalların ümumi sayı 674 olmuşdur. Onlardan 228 –i qızıl, 173-ü gümüş,

273-ü isə bürünc olmuşdur. Olimpiya idman növləri üzrə 190 medal qazanılmışdır ki, bu da sevindirici hal sayılmalıdır.

1999-cu ildə ölkəmizdə 50 idman növündən 496 idman yarışı keçirilmiş, həmin yarışlarda 235.000-ə yaxın idmançı iştirak etmişdir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində keçirilən 179 beynəlxalq yarışda Azərbaycanın 1200 nəfər idmançısı iştirak edərək, 166 medal, o cümlədən 50 Olimpiya idman növləri üzrə 15 qızıl, 14 gümüş və 21 bürünc medallara sahib olmuşlar. İdmançılarımız beynəlxalq miqyaslı yarışlarda layiqincə çıxış edərək Olimpiya oyunlarına 12 lisenziya qazanmışlar.

Azərbaycan idmançıları müxtəlif idman növləri üzrə 2000-ci və 2004-cü illər Yay Olimpiya Oyunlarına vəsiqə qazanaraq, uğurlu nəticələr əldə etmişlər.

Etnososioloji anketlərdə toplanan cavabların təhlili göstərir ki, yüksək ixtisaslı fəhlələr, mühəndis-texniki işçilər asudə vaxtlarının daha artıq hissəsini texniki ədəbiyyat oxumağa, texnika ilə məşğul olmağa, idman yarışlarında iştiraka, gəzintiyə çıxmağa sərf edirlər. Ziyalıların digər qrupları, o cümlədən, müəllimlər, həkimlər arasında isə bədii-siyasi, elmi-kütləvi ədəbiyyat oxumağa, xalq və klassik musiqiyə qulaq asmağa, gəzintiyə çıxmağa meyli müşahidə olunur.

Az ixtisaslı, yaxud da ixtisassız fəhlə və qulluqçular arasında asudə vaxtın əsas hissəsi uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olmağa, televiziya baxmağa, radioya qulaq asmağa, yardımçı təsərrüfatda işləməyə sərf olunur. Etnoqrafik sorğular göstərir ki, bu qəbildən olan adamlar arasında passiv istirahət daha geniş yayılmışdır.

Maraqlıdır ki, bədii ədəbiyyata olan meyil də bu qrup əhali içərisində güclüdür. Dövlət, özəl idarə və müəssisələri tez-tez respublikanın görkəmli yerlərinə kütləvi gəzintilər, turist səfərləri təşkil edir. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, indi də qadınların işdən kənar vaxtlarının əsas hissəsi ev işlərinə sərf olunur.

Ümumiyyətlə, ayrı-ayrı sosial qrupların iş spesifikasiyası, təhsil səviyyəsi, həmçinin ailə başçılarının sosial mənsubiyyəti də asudə vaxtın bu və ya başqa şəkildə təşkilinə, keçirilməsinə öz təsirini göstərir.

Son illər ölkəmizdə turizmin vəziyyəti təhlil olunaraq yeni turist marşrutlarının, turizm bazarlarının, mehmanxanaların tikilməsi, əhaliyə xidmət göstərən turizm bölmələrinin və

dərnəklərin inkişaf etdirilməsinin geniş proqramı irəli sürülmüşdür.

Dövlət idarəetmə strukturunu təkmilləşdirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 aprel 2001-ci il tarixli, 464 sayılı Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Xarici Turizm Şurası ləğv edilmiş, Azərbaycan Respublikasının Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi yaradılmışdır. Nazirliyin struktur vahidi olan Turizm Baş İdarəsi tərəfindən turizmin inkişafı sahəsində son illər çox mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Bununla belə, araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, son 4-5 ilədək turizm istirahətinin təşkili sahəsində Şamaxı ekskursiya və səyahətlər bürosunun işində ciddi nöqsanlara yol verilmişdir. Hazırda bu nöqsanların aradan qaldırılması və işin düzgün təşkili üçün konkret tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, ölkəmizin, bir sıra xarici ölkə şəhərlərinin turizm mərkəzləri ilə əlaqələr genişlənmiş, qarşılıqlı müqavilələr bağlanmışdır. İlin bütün fəsillərində yaxın və uzaq ölkələrin görkəmli yerlərinə qısa və uzun müddətə səyahətlər təşkil edilir.

Hər il yüzlərlə yerli və xarici vətəndaş Şamaxı torpağına, onun görməli yerlərinə, məşhur rəsədxanaya turizm səfərinə gəlir. Eyni zamanda rayon əhalisinin, məktəblilərin və gənclərin rayonun gəzməli və görməli yerlərinə ekskursiyaları təşkil edilir. Səyahətlərin əksəriyyəti vətəndaşların şəxsi ödənişi hesabına həyata keçirilir. Həmkarlar İttifaqı təşkilatları tərəfindən qismən ödənişli səyahətlər də təşkil edilir. Tələbə və məktəblilər isə istirahət, bayram və tətil günlərində ekskursiya və səyahət istirahətindən yararlanırlar.

Şamaxı zəhmətkeşlərinin asudə vaxtının təşkilində S.M.Əfəndiyev adına şəhər mədəniyyət və istirahət parkı mühüm işlər görür. Parkda yeməxana və çayxana fəaliyyət göstərir. Burada şənbə və bazar günləri klub və mədəniyyət evləri bədii öz fəaliyyət kollektivlərinin konsertləri təşkil edilir. Bazar günləri burada beynəlxalq mövzuda söhbətlər, mühazirələr keçirilir. Ayda bir dəfə ağısaqqal və ziyalılarla gənclərin görüşü təşkil olunur. Üç aydan bir kütləvi bayram gecələri («Saz-söz bayramı», «Sabir gecəsi» və s.) keçirilir.

Rayon sakinlərinin mədəni istirahətində A.M.Şərifzadə adına xalq teatri da yaxından iştirak edir. Son vaxtlar burada S.Dağlının «Bekarçılıq kontoru», A.Məmmədovun «Həmyerlilər»,

Anarın «Qaravəlli», İ.Səfərovun «Kişilərə inanmayın», N.Vəzirovun «Ev tərbiyəsinin bir şəkli» və s. bu kimi tamaşalar göstərilmişdir.

Şəhər mədəniyyət evində «İncə tellər» aşuqlar ansambli, «Nazilə» ailə rəqs ansambli, «Şirvan folkloru» xalq çalğı alətləri ansambli, «Pirqulu» instrumental ansambli, «Pərvanə» ailə ansambli, «Gülüstan» mahnı və rəqs ansambli, «Xəyal» instrumental ansambli, rəqs kollektivi, bilyard, nərd, domino, dama, tennis, şahmat bölmələri, foto dərnəyi, bədii təşviqat briqadası fəaliyyət göstərir.

Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, şamaxılıların asudə vaxtının bir hissəsi idman və bədən tərbiyəsinə sərf edilir. Son beş ildə rayonda nəhəng idman və hərbi vətənpərvərlik kompleksləri tikilib istifadəyə verilmiş, idman qurğularının sayı 100-dən 145-ə, mədəniyyət evlərinin sayı 10-dan 16-ya, kənd klublarının sayı 44-dən 54-ə, kənd kitabxanalarının sayı isə 68-dən 82-yə çatdırılmışdır. Əgər 1990-cı ildə klub müəssisələrində 82 nəfər işçi, o cümlədən cəmi 2 nəfər ali təhsilli mütəxəssis çalışırdısa, hazırda bu müəssisələrdə 117 nəfər işçi çalışır ki, onların da 24 nəfərinin ali ixtisas, 25 nəfərinin orta ixtisas təhsili vardır. Əvvəllər yalnız idmanın güləş növü ilə tanınan rayon indi basketbol, əl topu, ağırlıq qaldırma və yüngül atletika kimi idman yarışlarında respublikada qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Bədən tərbiyəsi və idmanı inkişaf etdirmək sahəsində respublika yarışlarında əldə etdiyi nailiyyətlərə görə rayon dəfələrlə mükafatlara, fəxri fərman və diplomlara layiq görülmüşdür (Məlumatlar Şamaxı rayon statistika idarəsindən götürülmüşdür).

Rayonun icra hakimiyyəti, həmkarlar ittifaqı, idman və təsərrüfat təşkilatları bədən tərbiyəsi və idmanın yerlərdə təşkili ilə daha yaxından və səriştəli şəkildə məşğul olmağa başlamışlar. Son illər fəaliyyətə başlayan rayon idman məktəbinin nailiyyətləri daha sevindiricidir. Bu məktəbin yetirmələri olan sərbəst güləşçilər, ağır və yüngül atletlər, stolüstü tennis ustaları bir qayda olaraq respublika yarışlarında müvəffəqiyyətlə çıxış edirlər. İdman yarışlarında qazandıqları uğurlara görə, məktəbin kollektivi indiyə qədər çoxsaylı diplom, kubok və Fəxri fərmanlara layiq görülmüşdür.

Hazırda Şamaxıda gənclər idmanın müxtəlif bölmələri üzrə həvəslə məşğul olurlar. Keçmiş SSRİ idman ustası Nadir

Məmmədov uzun illər bu idman məktəbinin məşqçisi işləmişdir.

Bununla yanaşı, bir sıra təsərrüfat, idarə və müəssisələrdə bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına, idman qurğularından səmərəli istifadə edilməsi və gənclərin idman müəssisələrinə geniş surətdə cəlb olunması məsələlərinə lazımi diqqət yetirilmir. Hər cür şərait və imkan olmasına baxmayaraq, kəndlərin bir çoxunda sadə idman meydançaları tikilməsi və idman qurğularının açılması qayğısına qalınmır. Bəzən yerli təşkilatlar idman işlərinin vəziyyətini təsadüfdən-təsadüfə, forma, rəsmiyyət xatirinə müzakirə edir və bu işin kütləviliyinə kömək edən konkret tədbirlər görmürlər.

Qeyd edilməlidir ki, Şamaxıda bir neçə uşaq-gənclər idman məktəbləri fəlaiyyət göstərir. Bu məktəblərdə 1000 nəfərdən çox yeniyetmə idmanın sərbəst güləş, sambo, cüdo, ağır atletika, stolüstü tennis bölmələrində məşğul olur. Lakin açıq etiraf etmək lazımdır ki, rayon idmanı üçün ehtiyat kadr hazırlamalı olan bu məktəblər onların qarşısına qoyulmuş vəzifələrin öhdəsindən hələ də tam gələ bilmirlər.

Rayonda müasir idman kompleksinin tikilib istifadəyə verilməsi idman işlərinin inkişafına güclü təkan vermişdir. Lakin mədəniyyət və idman tədbirlərinin genişləndirilməsi işində kompleks imkanlardan heç də tam səmərəli istifadə olunmur. Rayon stadionunda müntəzəm olaraq kütləvi mədəniyyət və idman tədbirlərinin, yarışların və məşqlərin keçirilməsinə kifayət qədər diqqət yetirilməsi vacibdir. Respublika gənclərinin III Forumunun materiallarında göstəriləndiyi kimi, mövcud idman qurğularının imkanlarından maksimum istifadə edilməsi gənclərin fiziki və mənəvi inkişafında qarşıda duran ən aktual məsələlərdən biridir.

Məlum olduğu kimi, qədim adət-ənənə və mərasimlərin mövcudluğu dünyanın bütün xalqlarının məişəti, mədəniyyəti və bütövlükdə mənəvi həyatı üçün səciyyəvidir. Adət, ənənə və mərasimlər bəşəriyyətin bütün inkişaf mərhələlərində əhəmiyyətli rol oynamış və oynamaqdadır. Zaman-zaman dövrün tələblərinə cavab verməyən adət – ənənələr unudulmuş olsa da, yeniləri təşəkkül tapmış və əvvəlkiləri əvəz etmişdir.

Mənəvi mədəniyyətin qeyd olunan sahəsi insanların estetik, etik, həmçinin emosional hiss və duyğularının formalaşmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, mütərəqqi adət-ənənə və mərasimlər dərin estetik-emosional mənaya malik olduğundan,

adamlarda müsbət əhval-ruhiyyə yaradır, zövqləri tərbiyə edir, onlara əsaslı psixoloji təsir göstərir.

Mənəvi mədəniyyətin böyük təsiredici, ideoloji rolunu nəzərə alan sovet hökuməti mövcudluğunun ilk illərindən sosialist məişət və mədəniyyətinin təzahürü kimi bir sıra yeni adət-ənənə və mərasimlərin yaradılmasına və tətbiqinə çalışmışdır. Yeni quruluşun ideoloqları yaxşı başa düşürdülər ki, adət və ənənələr xalqın tərbiyəsində mühüm vasitələrdən biridir. Lakin bu prosesin həyata keçirilməsində bir çox hallarda zorakılıq və inzibati-amirlik metodlarından istifadə edilirdi. Belə ki, «köhnəliyin qalığı» adı altında qədim xalq adət-ənənələri sıxışdırılır, unutturulur, onların icrasına maneçilik törədir, dini dünyagörüşə qarşı bayağı ateizm təbliğatı aparılırdı.

İctimai-iqtisadi formasiyaların tədqiqindən aydın olur ki, demokratik cəmiyyətlər istisna olmaqla, insanlara heç vaxt hərtərəfli qayğı, hörmət və ehtiram göstərilməmişdir. Bu hal özünü həyatın bütün sahələrində aydın təzahür etdirmişdir. Vaxtilə istismarçı cəmiyyətə xidmət edən, insanların əsarət altına alınmasına yardım göstərən bir sıra köhnə adətlər, ənənələr və mərasimlər ya sürətlə aradan çıxmağa başlamış, ya da keyfiyyətə böyük dəyişikliklərə uğramışdır. Bundan başqa, onlara bugünkü tələblər səviyyəsində münasibət formalaşmışdır. Belə ki, qədim xalq adət və ənənələri yeni həyat və məişətə, etik-estetik prinsiplərə uyğun surətdə qorunub saxlanır və inkişaf etdirilir.

Çox müsbət haldır ki, bayram, mərasim, adət və ənənələrin keçirilməsində, onların məzmununun zənginləşdirilməsində gənc nəsil həmişə önəmli rol oynamış və oynamaqdadır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 may 2002-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası əhalisinin təxminən üçdə ikisini təşkil edən uşaq və gənclərin hərtərəfli inkişafını təmin etmək, problemlərinin həlli və hüquqlarının müdafiəsi sahəsində daha təsirli tədbirlər görmək, gənclərlə aparılan işi elmi əsaslarla və vahid konsepsiyaya uyğun həyata keçirmək üçün gənclər siyasətini tənzimləyən, müasir dövrün tələblərinə cavab verən «Gənclər Siyasəti Haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu qüvvəyə minmişdir. Qanun 3 fəsildən və 14 maddədən ibarət olmaqla, Azərbaycan Respublikasında gənclər siyasətinin məqsədlərini, istiqamətlərini, təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən edir və bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Qanuna müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasında gənclər siyasətinin əsas məqsədi gənclərin sosial, fiziki, mənəvi və intellektual inkişafına, problemlərinin həllinə və hüquqlarının müdafiəsinə kömək göstərmək, imkan və bacarıqlarını reallaşdırma bilmələri üçün şərait yaratmaqdadır.

Qanunda gənclərin vətənpərvərlik, azərbaycançılıq, dövlətçilik, dünyəvilik prinsipləri əsasında Azərbaycan xalqının tarixinə, mədəni irsinə, adət-ənənələrinə, dövlət dilinə və rəmzlərinə, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə hörmət ruhunda tərbiyə olunması, onların yaradıcılıq potensialının ölkənin inkişafına və ümummillə problemlərin həllinə səfərbər olunması, hüquq və azadlıqlarının hər hansı şəkildə məhdudlaşdırılmasının yolverilməzliyi əsas prinsiplər kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində bütün ittifaq miqyasında olduğu kimi, Şamaxıda da sosialist inqilabının ildönümü (7 Noyabr), bütün dünya zəhmətkeşlərinin həmrəylik günü olan 1 May, Konstitusiyaya günü (5 dekabr), 8 mart Beynəlxalq qadınlar günü, Böyük Vətən müharibəsində qələbənin ildönümü və s. bayramlar qeyd olunurdu. 1991-ci ildə Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra həmin bayramların bir çoxu təbii olaraq aktuallığını itirdi və təqvimimizi milli-mənəvi dəyərlərimizə, suverenliyimizə, həmçinin daxili və xarici siyasətimizə uyğun 31 dekabr Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü, Azərbaycan Milli ordusunun yaradılması günü, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası günü, Dirçəliş günü və s. bayram və tarixi günlər günlər sıx şəkildə həyat və məişətimizə daxil oldu. Bu bayramların hər biri geniş proqram tədbirləri – konsertlər, müşavirələr, işgüzar görüşlər və digər maraqlı tədbirlərlə müşayiət olunur.

Sovet dövründə, və indi 8 mart Beynəlxalq Qadınlar günü şəhərin bütün əmək kollektivlərində təntənəli surətdə qeyd edilir. Həmin gün idarə və müəssisələrdə rəsmi yığıncaqlar keçirilir, bayram süfrələri açılır və ayrı-ayrı idarə və müəssisələr adından qadınlar təbrik olunur, bayram hədiyyələri təqdim edilir və bədii özəfəliyyət kollektivləri zəngin proqramla çıxış edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər Şamaxıda 8 Mart qadınlar bayramı ailə-məişət ənənələrinə daha çox təsir göstərən günlərdən birinə çevrilməkdədir. Belə ki, həmin gün nəinki yaşlılar, həmçinin məktəblilər ana və bacılarını, nənələrini gül-çiçəklə, müxtəlif hədiyyələrlə təbrik edirlər. Bayram günü ailənin digər

üzləri ev işlərində valideynlərə yaxından köməklik göstərirlər. Etnoqrafik səfərlər zamanı ziyalı ailələrində həmin gün bir çox ev işlərinin ailənin başçısı və böyük yaşlı oğlanlar tərəfindən məmnuniyyətlə yerinə yetirildiyinin şahidi də olduq.

Son zamanlar hətta bu bayramla əlaqədar nişanlı qızlar üçün oğlan evi tərəfindən bayram sovqatı (ətir, parça, paltar, ayaqqabı və s.) göndərilir. Bəzi ailələrdə toya qədər nişanlıların az görüşmək ənənəsinin yaşamasına baxmayaraq, belə günlərdə onlar birlikdə gəzintiyə çıxır, kinoya, teatrlara, konsertə gedir, əylənirlər. 8 martda uzaq qohumlara və dostlara təbrik teleqramları da göndərilir.

Azərbaycan xalqının məişətinə daxil olan və geniş qeyd edilən bayramlardan biri də 1 yanvar - yeni təqvim ilinin başlanğıcının qeyd olunmasıdır. Bir sıra digər bayramlar kimi yeni il bayramı da dövlət səviyyəsində keçirilir. Bu məqsədlə radio və televiziya bayram proqramları hazırlanır, klub və mədəniyyət evlərində uşaq şənlikləri təşkil edilir. Bayrama hələ xeyli qalmış hər bir ailədə ona hazırlıq görülür; evlər səliqə-sahmana salınır, müxtəlif bayram bismələri tədarük edilir. Bu günlərdə qohumlar, dostlar bir-birinin evlərinə qonaq gedir və yeni il münasibətilə bir-birlərini təbrik edirlər.

Yeni il bayramında süfrəyə milli yemək və içkilərlə yanaşı, ayrı-ayrı soyuq qəlyanaltılar (kolbasa, müxtəlif salatlar və içkilər və s.) verilir. Əksər azərbaycanlı ailələrində nişanlı qız üçün oğlan evindən yeni il sovqatı göndərilir. Şamaxıda belə ailə-məişət ənənələri son on beş-iyirmi il ərzində genişlənməyə başlamışdır.

28 May Respublika günü münasibətilə bir neçə gün əvvəldən şəhərdə, ətraf qəsəbələrdə və kəndlərdə küçələr, meydanlar dövlət bayrağı, şüar və plakatlarla bəzədilir. İdarə və müəssisələrdə bayram tədbirləri keçirilir, əmək qabaqcıllarına, müharibə və əmək veteranları təltif təqdim olunur, imkansız ailələrə yardımlar edilir. Maraqlıdır ki, bu bayram əhval-ruhiyyəsi təkcə şəhər ictimaiyyətinin ümumi fəallığına deyil, həm də ailə-məişət ənənələrinə təsir göstərir. Belə ki, həmin gündə evlərdə bayram süfrələri açılır, nişanlı qızlar üçün oğlan evindən bayram hədiyyələri göndərilir.

Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyi günündə – oktyabrın 18-də rayonun bütün idarə və müəssisələrində rəsmi bayram tədbirləri keçirilir, bədii özfəaliyyət kollektivlərinin geniş proqramları nümayiş etdirilir.

Konstitusiya günü münasibətilə rayonan idarə və müəsislərində təşkil edilən rəsmi tədbirlər bir növ hüquqi bilikləri yaymaq kompaniyası xarakteri daşıyır. Ənənəvi olaraq rayon məktəblərində «Milli Konstitusiyamızı öyrənək» devizi altında keçirilən seminar-məşğələlərdə şagirdlər Konstitusiyada təsbit olunan hüquq və vəzifələrlə bir daha tanış olur, bu barədə çıxışlar edir, müzakirələr aparırlar.

Milli Dirçəliş günü də dövlət bayramı səviyyəsində qeyd olunan əlamətdar günlərdən biridir.

Artıq bir neçə ildir ki, mənəvi dəyərlərimizə hörmət və əhalinin yaşlı təbəqəsinə dövlət qayğısının əlaməti olaraq Şamaxı rayonunda Ahıllar günü keçirilməyə başlamışdır. Həmin gün rayonun mədəniyyət evində, klublarda, ayrı-ayrı idarə və müəsislərdə ahıl - yaşlı insanların iştirakı ilə təntənəli mərasimlər təşkil olunur, onların şərəfinə süfrələr açılır, imkansızlara ərzaq və pul yardımları göstərilir.

Rayonda Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılması ilə əlaqədar hər il keçirilən tədbirlər gənclər arasında vətənpərvərlik hissələrinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində mühüm rol oynayır. Bu məqsədlə iyun ayının 20-26-da hərbi- vətənpərvərlik həftəsi keçirilir. Tədbirlərdə Azərbaycan ordusunun yaranmasından, onun keçdiyi şərəfli yoldan, Azərbaycan əsgərinin rəşadətindən, torpağa, Vətənə bağlılığın şərəf, namus işi olmasından bəhs edilir, hərbi-idman yarışları keçirilir.

Təntənəli bayram və əlamətdar günlər ilə yanaşı, Şamaxıda «Şəhidlər günü» (20 yanvar), Xocalı faciəsi, azərbaycanlıların soyqırımını günü kimi hüznü, milli matəm günləri də qeyd olunur. Həmin təqvim günlərində rayonun idarə və müəsislərində, mədəni-maarif ocaqlarında, məktəblərdə hüzn mərasimləri keçirilir, bədii özfəaliyyət kollektivlərinin teatrlaşdırılmış tamaşaları təşkil edilir, şəhid ailələrinə maddi yardım göstərilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər milli bayram və tarixi günlərin qeyd olunması ilə bağlı dövlətimiz tərəfindən bir sıra mühüm təşkilati tədbirlər görülməkdədir. 1999-2003-cü illərdə yeniyetmə və gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi işinin əsas istiqamətlərindən biri məktəbliləri hərbi-idman oyunlarına cəlb etməklə onları ordu sıralarında xidmətə hazırlamaq olmuşdur. Bu məqsədlə 1996-cı ildə Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Təhsil, Müdafiə Nazirliklərinin, Könüllü Hərbi-Vətənpərvərlik Texniki

İdman Cəmiyyəti, Respublika Veteranlar Şurası və Gənclər Təşkilatlarının Milli Şurası ilə birgə orta məktəblərin IX-XI sinif şagirdləri arasında «Şahin» hərbi-idman və 1998-ci ildə VI-VIII sinif şagirdləri arasında «Cəsurlar» hərbi-idman oyunları keçirmişdir. Hər il belə oyunlarla bağlı birgə qərarlara və əsasnamələrə edilən əlavə və dəyişikliklər nəticəsində məktəbdaxili, rayon (şəhər) və zona birinciliklərinin yüksək səviyyədə və obyektiv keçirilməsinə şərait yaradılmış, respublika final yarışına vəsiqə qazanmış komandaların hərbi-fiziki hazırlığında ildən-ilə irəliləyişlər müşahidə edilmişdir. Hər iki oyunun respublika final yarışları ənənəvi olaraq C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseydə keçirilir.

Orduya çağırış dövründə gənclərin həqiqi hərbi xidmətə yola salınması mərasimlərinin təşkil edilməsinə Gənclər və İdman Nazirliyi və onun yerli idarələri tərəfindən xüsusi diqqət yetirilir.

Yeniyyət və gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində aparılan işin səmərəliliyinin daha da artırılması məqsədilə Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin xüsusi tədbirlər planı hazırlanmış və təsdiq edilmişdir. Həmin tədbirlər planına uyğun olaraq, uşaq və gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin yüksəldilməsi, onlarda azərbaycançılıq, dövlətçilik, dünyəvilik prinsipləri əsasında Vətənə məhəbbət, Azərbaycan xalqının tarixinə, milli-mənəvi dəyərlərinə, adət-ənənələrinə, dövlət dilinə və rəmzlərinə hörmət hisslərinin aşılması, vətənpərvərlik tərbiyəsinə mənfi təsir göstərən halların qarşısının alınması işinin təşkili, gənclərin hərbi xidmətə hazırlanması sahəsində müvafiq dövlət orqanları və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətini əlaqələndirmək nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsədlə 13 iyun 2003-cü il tarixdə Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi nəzdində «Uşaq və gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələləri üzrə Respublika Şurası» təsis edilmişdir.

Yaxın keçmişimizin maraqlı ənənələrindən biri də müxtəlif peşə bayramlarının geniş qeyd olunmasıdır. Xatırladaq ki, həmin ənənə Azərbaycanda bu gündə davam etdirilir. Şamaxıda da keçirilən həmin mərasimlərin təşkilində rayonun dövlət orqanları, gənclər təşkilatları, mədəni-maarif, ocaqları, bədii özfəaliyyət kollektivləri yaxından iştirak edirlər.

Bir sıra peşə ənənələri və mərasimləri artıq rayonun daimi bayramlar təqviminə düşmüşdür. Məsələn, rayon icra hakimiyyətinin təşəbbüsü ilə mədəni-maarif müəssisələrinin

keçirdiyi «İlk dərs» bayramı əməyə, torpağa məhəbbət hissi aşılayır. «Səhiyyə işçiləri günü», «Müəllimlər günü», «Çobanlar günü», «Sağıcılar günü» və s. günlər də rayonda yüksək səviyyədə qeyd olunan bayramlar sırasındadır. Müvafiq olaraq həmin günlərdə səhiyyə müəssisələrində və məktəblərdə geniş bayram tədbirləri, ədəbi-bədii musiqili gecələr təşkil olunur. Qabaqcıl peşə-sənət işçiləri həmin gün müxtəlif təltiflərlə mükafatlandırılır. Müşahidə və sorğular göstərir ki, peşə bayramları ailələrdə də yüksək əhval-ruhiyyə ilə qeyd olunur.

Rayonda əlamətdar günlər, o cümlədən ilk əmək kitabçasının verilməsi, hərbi xidmətə yola salınması və s. tədbirlər də ənənəvi olaraq rayon ictimaiyyətinin, əmək qabaqcıllarının yaxından iştirakı ilə təntənəli surətdə keçirilir.

Azərbaycanda son illər meydana gəlmiş və çox böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti olan ənənələrdən biri də «Bilik günü»dür. «Bilik günü» hər il sentyabr ayının 1-də (hazırda sentyabrın 15-də) birinci sinfə gedən uşaqların bayramı kimi qeyd edilir. Bu münasibətlə müəllimlər, valideynlər, şagirdlər çıxış edir, birincilərə təhsildə uğurlar arzulanırlar, onlara çanta və digər məktəb ləvazimatları hədiyyə edilir.

Ümumiyyətlə, rayonda mədəni-kütləvi tədbirlərin yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün mərkəzləşdirilmiş vahid proqram yaradılmışdır. Bu cəhətdən həvəskar birliklərin və maraq klublarının fəaliyyəti xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bunlardan rayon mədəniyyət evində fəaliyyət göstərən «Kino həvəskarları klubu», «Şən və hazırcavablar klubu», Mərəzə mədəniyyət evində fəaliyyət göstərən «İdman, gənclik, sağlamlıq», habelə ədəbiyyat həvəskarları üçün «Məna» həvəskar birlikləri mərkəzi, kitabxanada fəaliyyət göstərən «Kitabsevərlər» klubu, Nabur klubunda olan «Xalçaçılıq» dərnişini, «Döyüş şöhrəti» muzeyindəki «Gənc beynəlmiləlçilər» və Əngəxaran kənd klubunda fəaliyyət göstərən «Gənc mexanizatorlar» klub və həvəskar birliklərinin adını göstərmək olar. İstirahət saatlarını maraqlı keçirmək istəyən hər bir gənc bu klublarda özləri üçün məşğuliyyət tapa bilər.

Rayon mədəniyyət evində yaradılmış «Maraqlı görüşlər klubu»nun da fəaliyyətində zəhmətkeşlərin mənəvi tərbiyə məsələsi başlıca yer tutur. Mədəni-kütləvi tədbirlərin ənənəvilikinə uyğun olaraq, 2003-cü ildə «Nəsillərin görüşü», «Getsin, qayıtmasın bir də o günlər» teatrlaşdırılmış tamaşalar, tematik gecələr və hərbi-

vətənpərvərlik mahnıları üzrə baxış-müsabiqələr keçirilmişdir.

Şəhər «Beynəlmiləl dostluq» klubunun keçirdiyi «Dostluq baharı-2002» teatrlaşdırılmış kütləvi bayram şənliyi, «Dostluq konsertləri», «Beynəlmiləl dostluq həftəsi» və s. tədbirlər rayon zəhmətkeşlərinin, xüsusən gənclərin böyük rəğbətini qazanmışdır. 2002-ci ilin aprel ayında Göyçayda keçirilmiş gənc mahnı ifaçılarının baxış müsabiqəsində rayonun bir neçə kənd klubunun istedadlı mahnı ifaçıları müvəffəqiyyətlə çıxış etmiş və respublika turuna vəsiqə qazanmışlar.

1999-cu ildə respublika festivalına hazırlıq mərhələsində keçirilən rayon festivalının açılışı bütün rayon əhalisinin, xüsusilə gənclərin sevincinə səbəb olmuşdur. Festivalın açılışı həm rayon mərkəzində, həm də təsərrüfat, müəssisə və məktəblərdə yüksək səviyyədə keçirildi. Festivalın açılışında 51 bədii özfəaliyyət kollektivi yaxından iştirak etdi.

Hazırda vətəndaşların mənəvi tərbiyəsi sahəsində Şamaxıda yeni adət, ənənə və bayramların təşkili və həyata keçirilməsi ilə bağlı təşəbbüskarlıq işi getdikcə genişlənir. Bu cəhətdən milli köklərimizə qayıdışın təcəssümü olan qədim, ənənəvi xalq bayram və mərasimlərinin keçirilməsi, təbliği də mənəvi mədəniyyət sahəsində daha önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

4.6. Müstəqillik illərində mənəvi irsə münasibət

H.Əliyev 1997-ci il may ayının 21-də Qurban bayramı münasibətilə Bibiheybət ziyarətində keçirilən mərasimdə demişdir: «Biz milli, dini ənənələrimizin hamısını bərpa edəcəyik». (28,1) Doğrudan da, müstəqillik illərində respublikamızın iqtisadi inkişafı, insanların sosial-rifah halının yaxşılaşması, hüquqi və demokratik dəyərlərin bərqərar edilməsi, Avropaya və dünyaya inteqrasiya şəraitində qarşılıqlı mədəni zənginləşmə xalqımızın mənəvi yüksəlişində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında deyilir: «Hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərəvətlərdən istifadə etmək hüququ vardır». (9, 25)

Müasir dövrdə insanların həyat səviyyəsinin daha da inkişaf etdirilməsində, cəmiyyət üzvlərinin şüur səviyyəsinin və fəallığının yüksəldilməsində mədəni-maarif müəssisələri böyük rol oynayır. Bu cəhəti nəzərə alan ölkə rəhbərliyi onların maddi-texniki

bazasının gücləndirilməsinə həmişə böyük diqqət yönəldir. Mədəniyyət və mədəni-maarif müəssisələri əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının artan tələbatını lazımcına ödəməli, xalqın bədii öz-fəaliyyət yaradıcılığı üçün lazımı imkanları təmin etməli, insanların həyat tərzini zənginləşdirməli və onlarda yüksək estetik zövq formalaşdırmalıdır.

Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 4 avqust tarixli 146 sayılı sərəncamı ilə «İstedadlı yeniyetmələrin və yaradıcı gənclərin sosial, iqtisadi və s. problemlərinin həllinə yönəlmiş, onların öz qabiliyyətlərini inkişaf etdirmələrinə kömək edən dövlət proqramı» qəbul olunmuşdur. Proqramın məqsədi yeni istedadlı nəslin yetişməsi və onların potensialından müstəqil dövlət quruculuğunda geniş şəkildə istifadə edilməsi üçün həyata keçiriləcək tədbirlərin məzmunu, istedadın üzə çıxmasına mane olan amillərin aradan qaldırılması yollarını, uşaqlara, yeniyetmələrə və gənclərə dövlət qayğısının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir (34, 8).

Son illər istedadların bədii yaradıcılığının inkişafına daha çox qayğı göstərilməyə balanmışdır. Peşəkar və bədii kollektivlərin ustalıq səviyyəsi daha da artmışdır. Onlar əhaliyə mədəni xidmət göstərilməsində fəal iştirak edir və milli mədəniyyətimizi xarici ölkələrdə uğurla təbliğ edirlər.

Artıq keçən əsrin 90-cı illərinin II yarısından etibarən xalq bədii yaradıcılığının inkişafı ilə bağlı dövlət səviyyəsində bir sıra qərarlar qəbul edildi. Həmin qərarlarda ölkədə xalq bədii yaradıcılığının daha da inkişaf etdirilməsi, gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində və asudə vaxtının təşkilində onun rolunun yüksəldilməsinə böyük əhəmiyyət verilərək bütün klublarda, mədəni-maarif müəssisələrində bədii yaradıcılıq məsələləri üçün lazımı şərait yaratmaq, onların maddi bazasını gücləndirmək, mədəni-maarif müəssisələrinin yüksək ideyalı repertuarlarının formalaşdırılması, idarə və müəssisələrdə çalışan işçiləri, tələbələri və döyüşçüləri öz-fəaliyyət kollektivlərinə geniş cəlb etmək, xalq teatrlarını və həvəskar musiqi, xoreoqrafiya, xor kollektivlərini, təsviri-sənət, kino və foto sənəti studiyalarını daha da inkişaf etdirmək sahəsində tədbirlər müəyyən olunmuşdur.

Son illər ölkənin müvafiq dövlət strukturları, o cümlədən Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Gənclər, İdman Nazirliyi xətti ilə bədii öz-fəaliyyət yaradıcılığının daha da genişləndirilməsi üçün

vaxtaşırı ümumrespublika festivallarının keçirilməsinə, «Şən və hazırcavablar» klublarının təşkilinə və intellektual şou proqramlarının təşkilinə böyük yer verilməkdədir. Hələ 1996-cı ildə Gənclər və İdman Nazirliyi «1995-1996-cı illərdə tələbələrin elmi-tədqiqat, mədəni-maarif işlərinə və normativ-hüquqi sənədlərin hazırlanması prosesinə cəlb edilməsi sahəsində gənclər təşkilatlarının gördükləri işlər barədə» məsələ müzakirə etmiş və müvafiq qərarlar qəbul etmişdir (34, 12-13).

Bu qərar və tövsiyələrin nəticəsi kimi Şamaxı Rayon İcra Hakimiyyəti, gənclər, idman və turizm idarəsi və rayon mədəniyyət şöbəsi mədəni-maarif müəssisələrinin fəaliyyətini, habelə idman qurğularından istifadə olunmasını yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında kompleks planlar hazırlamış və mədəni-maarif müəssisələrinin maddi-texniki təchizatı nəzərə cərpacaq dərəcədə möhkəmləndirilmişdir. Bu müəssisələrə gələnlərin sayı xeyli artmış, onlar gənc və yeniyetmələrin asudə vaxtının səmərəli keçirmə mərkəzlərinə çevrilmişdir.

Hazırda Şamaxı rayonunda 11 mədəniyyət evi, 49 klub, 77 kitabxana, 3 muzey, 1 avtokitabxana, 7 avtoklub, 2 mədəni çadır, 1 mədəniyyət və istirahət parkı, 3 musiqi məktəbi və onların 4 filialı, 1 mədəniyyət-idman kompleksi fəaliyyət göstərir.

Respublika gənclərinin sonuncu - III qurultayından sonra Şamaxıda mədəni-maarif işinin təkmilləşdirilməsi, yeni forma və vasitələrin axtarışı işi davam etdirilmiş, bir çox nailiyyətlər əldə edilmişdir. Mövcud stadionların imkanlarından hərtərəfli istifadə olunmaqla keçirilən silsilə teatrlaşdırılmış bayram tamaşaları, xalq gəzintiləri, ayrı-ayrı bədii özfəaliyyət kollektivlərinin geniş tamaşaçı kütlələri arasında hesabat konsertləri buna misal ola bilər.

Məlum olduğu kimi, ölkə prezidentinin 2000-ci il 22 iyun tarixli 125 sayılı sərəncamı ilə «Bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı» Dövlət proqramı təsdiq olunmuşdur. Proqramda əhalinin sağlam həyat tərzinin təmin olunması məqsədilə hər bir vətəndaşın bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olması üçün şəraitin yaradılması, xəstəliklərin, zərərli vərdişlərin aradan qaldırılması, bədən tərbiyəsi və idman vasitələrindən istifadə olunması, respublikanın şəhər və rayonlarında idmanın mövcud maddi-texniki bazasının qorunub saxlanması və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. 2002-ci il noyabrın 26-da

isə müvafiq dövlət sərəncamı ilə «Gənclərin dövlət mülkiyyətində olan bədən tərbiyəsi və idman obyektlərindən istifadə qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» normativ sənəd təsdiq edilmişdir (34, 8-9). Bu sərəncamla idman qurğularının daha səmərəli və hərtərəfli istifadəsinə dövlət qayğısı xeyli artırılmışdır.

Hər il 8 mart Beynəlxalq qadınlar günü, Novruz bayramı, 9 may Qələbə günü, 28 may Respublika günü, 26 iyun Silahlı Qüvvələr günü, 15 sentyabr Bilik günü, 12 noyabr Konstitusiya günü, 17 noyabr Milli Dirçəliş günü, 31 dekabr Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü və s. bayram və mərasimlərlə bağlı rayonun mədəni-maarif müəssisələrində, park və stadionlarında geniş tədbirlər proqramı həyata keçirilir.

2002-ci il mart ayının 24-31-də keçirilmiş «Uşaqların musiqi və kitab həftəsi» rayon məktəblilərinə ən yaxşı hədiyyə idi. Həftə çərçivəsində rayonun bütün məktəblərində teatrlaşdırılmış səhnəciklər, konsert və tamaşalar göstərilmiş, disputlar, kitab müzakirələri və sərgiləri keçirilmiş, klub müəssisələri və məktəblərdəki uşaq bədii özfəaliyyət kollektivləri hesabat konsertləri ilə çıxış etmişlər. Həftənin gedişi yerli mətbuatda ətraflı işıqlandırılmışdır.

Yenə həmin ildə, may ayının 9-da hərbi- vətənpərvərlik mövzusunda şəhər stadionunda keçirilən «Vətənpərvərlik mahnıları» festivalında iyirməyə yaxın bədii özfəaliyyət kollektivi çıxış etmişdir. Tədbirə 20 min nəfərə yaxın tamaşaçı gəlmişdi. İyun ayında uşaqların müdafiə gününə həsr olunmuş «Təsviri və tətbiqi sənət» həftəsində onlarla həvəskar rəssamın nümayiş olunan əl işlərinə yüzlərlə tamaşaçı baxmışdır.

29 aprel 2003-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı ilə birlikdə Miniatur Sənəti Mərkəzində yeniyetmə və gənclərin rəsm əsərlərindən ibarət «Narkomaniya əsrimizin bəlasıdır» respublika rəsm müsabiqəsinin final mərhələsi keçirilmişdir. Sərgidə Şamaxı məktəbləri də yaxından iştirak etmişdir

2003-cü ildə Şamaxıda keçirilən «Folklor bayramı»nda rayonda fəaliyyət göstərən «Aşıqlar birliyi»nin bütün aşıqları, həmçinin qonşu Ağsu, İsmayilli və Göyçaydan dəvət olunmuş aşıqlar da iştirak etmişlər.

Muzey işinin canlandırılması mənəvi mədəniyyət, həmçinin vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Son

vaxtlar rayonda muzey şəbəkəsinin inkişafı, fondların elmi komplektləşdirilməsi, yüksək səviyyəli ekspozisiyaların təşkili, elmi-kütləvi işin yeni formalarının tətbiqi məsələlərinə yaradıcı yanaşmaq sahəsində də müəyyən işlər görülmüşdür. Mədəni-kütləvi tədbirlərin keçirilməsi üçün muzey işçiləri bütün qüvvələrini səfərbərliyə almış, bir-birindən maraqlı tədbirlər keçirmişlər. M.Ə.Sabirin ev muzeyində yaradılmış «Sabir poeziyası» ədəbiyyat həvəskarları klubu ardıcıl olaraq maraqlı tədbirlər keçirir, respublikanın görkəmli şair və yazıçıları ilə zəhməkeşlərin görüşlərini təşkil edir və gənc ədəbiyyat həvəskarlarını ətrafına toplayır. Hər il keçirilən Sabir poeziya bayramında bu klub özünün hazırladığı rəngarəng proqramlarla çıxış edir.

Məlumdur ki, hər bir adamın mənəvi simasının formalaşmasında, dünyagörüşünün zənginləşməsində gündəlik mətbuat, qəzet və jurnallar mühüm əhəmiyyətə malikdir. Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, elektron texnikasının, internet xidmətinin çox geniş yayılmasına baxmayaraq, Şamaxı sakinlərinin mətbuata olan marağı heç də azalmamışdır.

Respublika gənclərinin III Forumunun materiallarında göstərilir ki, Azərbaycanda nəşr edilən qəzet və jurnallarda mütəmadi olaraq ailə problemlərinə həsr edilmiş məqalələr dərc edilir, ailə planlaşdırılması və reproduktiv sağlamlıq məsələləri ilə bağlı məlumatlar işıqlandırılır. Respublikanın ayrı-ayrı rayon qəzetlərində ailə problemlərini əks etdirən yazılar, təbliğat xarakterli materiallar dərc edilir (34, 21-22).

Şamaxıda «Yeni Şirvan» adlı qəzet öz səhifələrində rayonda baş verən mühüm sosial-iqtisadi dəyişiklikləri, mədəniyyət sahəsindəki yenilikləri, əhəlinin məişət problemlərini, o cümlədən rayonun tarixi və etnoqrafiyası ilə bağlı maraqlı materialları geniş işıqlandırır.

Şamaxı əhalisinin mədəni simasının formalaşmasında radio, televiziya və başqa kütləvi informasiya vasitələri də az rol oynamır. Rayon mərkəzində keçirdiyimiz sorğu zamanı məlum oldu ki, Şamaxı sakinləri respublika televiziyasının hazırladığı müxtəlif əyləncə proqramlarına, o cümlədən «Səhər», «Mavi işıq», «Muğam axşamı», «Ailələr və talelər» kimi proqramlara, özəl telekanalların intellektual verilişlərinə, həmçinin dövlət və özəl radio kanallarında «Arzu saati», «Bulaq», «Sabahınız xeyir», «Poliqon» və s. bu kimi musiqili-ədəbi verilişlərə daha böyük

maraq göstərilər.

Respublika gənclərinin III forumunun materiallarında göstərilir ki, son illər ailə problemlərini əks etdirən proqramların hazırlanması yönündə bir sıra işlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Teleradio Verilişləri Şirkətinin I proqramında «Ailələr və talelər» verilişi çoxlu sayda tamaşaçı auditoriyası qazanmışdır. Bunlardan başqa «Lider», «Speys», «İctimai televiziya» və «ANS» teleşirkətlərinin televiziya və radio proqramlarında da gənc ailələrin bugünkü qayğılarının, mövcud problemlərinin həlli məsələlərinə həsr edilmiş maraqlı verilişlər efirə getmişdir (34, 21).

Bütün bunlar isə əhalinin dünyagörüşünün artırılması ilə bərabər, gənc nəslin tərbiyəsində, mənəvi cəhətdən sağlam və əsil vətəndaş kimi yetişməsində mühüm vasitə kimi çıxış edir.

NƏTİCƏ

Uzun illərin elmi araşdırmaları göstərir ki, şəhər əhalisinin məişət və mədəniyyətinin etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsi bütövlükdə Azərbaycan xalqının, ayrı-ayrı bölgələr üzrə əhalinin təsərrüfat məişətini, maddi və mənəvi həyatındakı ümumi və lokal, ənənəvi və yeni xüsusiyyətləri tədqiq etmək, onların əlaqəsi, məişət və mədəniyyətdə ənənəliklə müasirliyin qarşılıqlı etnomədəni əlaqələri və zənginləşməsi məsələlərini araşdırmaq baxımından böyük elmi və təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən də yaşadığımız dövrün reallıqları, mənəvi irsə yeni münasibət, milli özünüdərk və soykökə qayıdış meyilləri problemə tamamilə yeni prizmadan yanaşma tərzii tələb edir. Etnik özəlliklərin milli-mənəvi dəyərlər çərçivəsində hansı özünəməxsusluqlarla təzahür etməsi, milli adətlər, rituallar və bayramların mənəvi tərbiyə məsələlərindəki yerinin müəyyənləşdirilməsi müasir tələblər baxımından ölkə həyatının sosial-iqtisadi inkişafında, dövlətin ideoloji və siyasi sisteminin daha da təkmilləşdirilməsində, həmçinin digər nəzəri və praktik vəzifələrin həlli istiqamətində mühüm rol oynaya bilər. Bu mənada oxşar tədqiqat mövzularının Azərbaycan etnoqrafiyasında işlənməsi getdikcə daha çox aktualıq kəsb etməyə başlayır.

Şamaxı şəhərinin ətraf kənd əhalisinin iqtisadi və mədəni inkişafında böyük xidməti, sosial, iqtisadi və mədəni inkişafın daşıyıcı rolu olmuşdur. Başqa şəhərlər kimi Şamaxı da mərhələli inkişaf yolu keçmiş, çiçəkləndiyi və tənəzzül dövrləri olmuşdur. Bütün bunlar şəhər əhalisinin məişətinə təsir etməyə bilməzdi.

Şəhərdəki mürəkkəb və ziddiyyətli proseslər kənd əhalisinə də təsir göstərmişdir.

Şəhərin əsas məşğuliyyət sahələri ticarət və sənətkarlıq kənd ilə də bağlı idi.

Dissertasiya işində tədqiqat obyektii seçilmiş şəhərin tarixi və coğrafi mövqeyinin xüsusiyyətləri burada maddi və mənəvi mədəniyyəti, təsərrüfat həyatı, ailə-məişət münasibətlərinin bu şəhərə xas olan məhəlli etnoqrafik xüsusiyyətləri araşdırılmış və bu proseslərin ümumazərbaycan mədəniyyəti ilə sıx vəhdətdə olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Etnoqrafik tədqiqatlardan məlum olur ki, Şamaxının tarixi qədər onun əhalisinin məşğuliyyəti və sosial həyatı da zəngin

olmuşdur. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, o cümlədən maldarlıq, əkinçilik - taxılçılıq, bostançılıq, ipəkçilik, bağçılıq, habelə sənətkarlığın müxtəlif sahələri şəhər əhalisinin ənənəvi təsərrüfat sahələri olmuş və bölgənin təsərrüfat həyatı bu baza əsasında formalaşmışdır.

Təsərrüfat həyatındakı ənənəvilik keçən əsrin 40-50-ci illərində qorunub saxlanmışdı. Bunlardan maldarlığın müxtəlif sahələrini, heyvandarlıq məhsullarının dədə-baba emal üsullarını (süd məhsullarının hazırlanması), əkinçilikdə xalq empirik qaydalarına əməl olunmasını, bəzi ənənəvi geyim növlərini (o cümlədən yapıncı, kürk, börk, papaq, motal papaq, başmaq, çarıq, çust, məst, uzunboğaz çəkmə, dübəndi), yemək və içkiləri (bəzi lokal yemək və içkilər) qeyd etmək olar.

Bir vaxtlar Şamaxı üçün ənənəvi olan ipəkçilik təsərrüfat sahəsi olaraq əhəmiyyətini itirmiş, öz iqtisadi bazasından məhrum olmuş, digər tərəfdən isə onun kustar sənətkarlıq mövqeyi aradan qalxmışdır. Lakin sənətkarlığın bəzi sahələri əsrin 60-70-ci illərində məişət həyatında qorunub saxlanmışdı (əyiricilik, toxuculuq, gön-dəri istehsalı). Bu, hər şeydən əvvəl həmin sənətkarlıq məhsullarına olan tələbatdan irəli gəlirdi.

Maddi- mədəniyyətdə o cümlədən tikintidə, geyim mədəniyyətində, yemək və içkilərdə, xalq nəqliyyat vasitələrində ənənənin bu və ya digər şəkildə davamiyyətinə bu gün də təsadüf olunur. Ümumilikdə bunun əsas səbəbi kimi yerli xüsusiyyətlərin saxlanmasını qeyd etmək olar.

Aparılan etnoqrafik tədqiqatlardan aydın olmuşdur ki, bu cür xüsusiyyətlər Şamaxı ətrafı yaşayış məntəqələrində özünü daha qabarıq göstərir. Bu isə tamamilə təbiidir. Çünki şəhər həyatı kəndə nisbətən urbanizasiyaya, demoqrafik və mədəni mütəhərrikiyə daha çox məruz qalır. Əlbəttə, burada istehsal və əhalinin məşğulluq sahəsi də öz təsirini göstərir. Sosioloji sorğuların nəticələrinə görə, həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyət törənlərinə münasibətdə orta və yaşlı nəsil daha mühafizəkar mövqedə dayanır.

Bu cəhətdən ailə-məişət münasibətləri də istisnalıq təşkil etmir. Araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, XIX əsrin ortalarında Şamaxı bölgəsində ənənəvi böyük ailələr səciyyəvi deyildi. Belə ailələrin aradan çıxmasını onu şərtləndirən sosial-iqtisadi əsasların sıradan çıxması ilə izah etmək olar. Lakin ənənəvi

həyat tərzinin bir çox hallarda davamiyyəti həmin ailə tipinin bəzi arxaik əlamətlərinin saxlanmasına müəyyən şərait yaratdığı da məlum olur. Bu, ən çox ailə-məişət mərasimlərinin icrası zamanı özünü göstərir.

Ailə-məişət münasibətlərində qohumluq prinsiplərinin gözlənilməsi nikah əlaqələrində, qarşılıqlı yardımın bu və ya digər formasında özünü büruzə verir. Ümumiyyətlə, qohumluq əlaqələrinin davamiyyəti patriarxal ənənəvilikə daha çox söykənən bir institut olaraq özündə ibtidai icma dünyagörüşünü ehtiva edir.

Beləliklə, ailə ictimai bir hadisə olmaq etibarilə, cəmiyyətin inkişafı prosesində təbii olaraq dəyişir. Cəmiyyətin əsas inkişaf mərhələlərinə, yəni ictimai-iqtisadi formasiyalara uyğun olaraq ailənin funksiyasında, strukturunda da yeni keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir.

Yuxarıda qeyd olunan tarixi dövrdə ailənin əsas tipi təkkəbinli nikaha əsaslanan, əksər hallarda müstəqil təsərrüfata malik olan, iki (ata-ana, uşaqlar), bəzən üç (ata-ana, uşaqlar, baba-nənə) nəsilli ailə strukturunu özündə ehtiva edən nuklear ailələr olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün də Şamaxıda istisnasız olaraq kiçik-nuklear ailələr əsas ailə tipidir. Lakin bəzən mənzil şəraiti imkan vermədiyindən, iki, hətta üç evli qardaşın, eyni mənzildə yaşaması hallarına da təsadüf olunur. Bu cür yaşayış tərzinin isə ailə tipinə aidiyyəti yoxdur.

Ailə-nikah münasibətlərində müşahidə olunan yeniliklərdən biri odur ki, son on-on iki il ərzində demək olar ki, əksər ailələr yeni evlənənlərin dini nikahlarını da qeyd etdirirlər. Bu cəhət dini dünyagörüşündən daha çox, «halallıq» niyyətilə ənənənin bərpası kimi başa düşülməlidir.

Tədqiqat işində toy adətlərinin etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsi nəticəsində belə qənaətə gəlmək olur ki, Şamaxı toyu müəyyən məhəlli özünəməxsusluqlar istisna olmaqla, ümumazərbaycan şəhər toyundan əsaslı fərqli cəhətlərə malik deyildir. Başqa sözlə, Azərbaycan toyu üçün səciyyəvi olan qızbəyənmə, şirni, nişan, toy və toydan sonrakı mərasim Şamaxı əhalisi üçün də xarakterikdir.

Ötən onilliklər ata ilə ana, valideynlərlə uşaqlar arasındakı humanist, qarşılıqlı anlaşma və demokratik əhval-ruhiyyənin bərqərar olmasını özündə ehtiva edən mühitin yaranması ilə

səciyyələdir. Belə müsbət dönüm heç də ailə başçısının rolunu kölgədə qoymur. Belə ki, etnoqrafik və sosial sorğu anketlərinə verilən cavabların təhlili göstərir ki, ailələrin ən azı 90 faizində ailə başçısı funksiyasını yenə də kişilər yerinə yetirir. Bu halda ənənənin rolu danılmaz faktdır. Lakin ailənin büdcə bölgüsü, başqa sözlə, ailənin pul gəlirlərinin saxlanması, onun ailənin məişət və mədəni tələbatına uyğun bölüşdürülməsi səlahiyyətində evin xanımının xüsusi çəkisi daha böyükdür. Bu cəhətdən son 10-15 il ərzində ailə büdcəsinin nəzərə çarpan bir hissəsinin mədəni tələbatların ödənilməsinə sərf olunması diqqəti çəkən müsbət hal kimi dəyərləndirilə bilər. Evlənmə hallarında gənclərin iş fərdi münasibəti və rəyinin nəzərə alınması da günümüzün reallıqlarındandır.

Dissertasiya işində mədəniyyətin, o cümlədən ənənənin ictimai həyatdakı rolu, zəngin milli adət-ənənələrimizin mənşəyi, tarixin ayrı-ayrı dövrlərində transformasiya və modernləşməyə məruz qalmaları, müasir durumu, xüsusilə gənclərin mənəvi-psixoloji tərbiyəsinə onların təsiri məsələləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əhalinin asudə vaxtının təşkili və keçirilməsi üsulları, bu yöndə bədii özfəaliyyət kollektivlərinin rolu, xalq teatrının, oyun və əyləncələrin insanların mənəvi həyatında yeri, habelə islam və islamaqədərki inam və etiqadlarla bağlı aparılmış araşdırmalar, əldə olunan konkret nəticələr Şamaxının yaxın və uzaq keçmişinin tədqiqi baxımından təqdirəlayiqdir. Ümumi qənaət belə olmuşdur ki, mədəniyyət şəxsiyyətlə cəmiyyət arasında əlaqələri daha da möhkəmləndirir, onun ictimai fəallığına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu, istər bədii özfəaliyyət kollektivlərində, istərsə də ənənəvi bayram və mərasimlərdə iştirak etməklə öz təsdiqini tapır.

Nəticə etibarilə deməliyik ki, cəmiyyət üzvlərinin şüurluluğu nə qədər yüksək olarsa, insanlar arasında sivil münasibətlərin inkişafında onların yaradıcılıq fəallığı da bir o qədər artar, ölkə qarşısında duran quruculuq vəzifələri bir o qədər tezliklə və müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilə bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev H. İslam dini haqqında. Bakı: Azərnəşr, 1958. 119 s.
2. Abdullayev H. Elm dinin əleyhinədir. Bakı: Azərnəşr, 1953. 73 s.
3. Abdullayev H. İslam dininin əmələ gəlməsi və bəzi məsələləri. Bakı: Azərbaycan siyasi və elmi bilikləri yayan cəmiyyət, 1959. 48 s.
4. Abdullayev H. İslamın məhərrəmlik mərasimi. Bakı: Azərnəşr, 1967. 156 s.
5. Abdullayev B. A. Y.V.Çəmənzməninli və folklor /redaktoru M.H.Təhmasib, Bakı: 1981. 124 s.
6. Atakişiyeva M.İ. Mingəçevir şəhərinin ətraf kəndlərində ev avadanlığı //Azərbaycan maddi mədəniyyəti, II buraxılış, Bakı: 1951. s. 167-183
7. Azərbaycan SSR-nin fiziki coğrafiyası. Bakı: ADU-nun nəşri, 1959. 368 s.
8. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2003. 107 s.
9. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: 1996. 44 s.
10. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab, Bakı: Az.SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, 1968. 289 s.
11. Azərbaycan tarixi (Z.Bünyadov və Y.Yusifovun redaktəsi ilə) Bakı: Azərnəşr, 1994,680 s.
12. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cilddə, I cild Bakı: Elm,1988,453 s.
13. «Azərbaycan» qəzeti,2 mart,2007-ci il.
14. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1135-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1985. 268 s.
15. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1969, 185 s.
16. Bünyadova T.Ə. Azərbaycanda əkinçiliyn inkişaf

- tarixinə dair. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1964, 152 s.
17. Bünyadova Ş.T. Azərbaycan qonaqpərvərliyi. Bakı: Elm, 2005 151 s.
 18. Cavadov Q.C. Azərbaycanda əkinçilik mədəniyyəti: ənənələr və müasirlik. Bakı, 1986, 39 s.
 19. Cəfərzadə İ.M. 1933-cü il Şamaxı-Nuxa ekspedisiyasının hesabatı AMEA TİEA, inv.№60.
 20. Cəfərzadə Ə., Qəniyev S., Rəsulov S. Şamaxı. Bakı: 1994. 199 s.
 21. Cəfərsöylü İ. Quşçu qalası. 525-ci qəzet. 22 fevral, 1999-cu il.
 22. Ciddi H.Ə. Gülüstan qalası. Bakı: Az. SSR EA nəşri, 1967. 116 s.
 23. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: 1985. 212 s.
 24. Düma Aleksandr (Böyük). Qafqaz səfəri. Bakı: Yazıçı, 1985. 141 s.
 25. Dünyamaliyeva S.S. Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi. Bakı: Elm, 2002, 446s.
 26. Evliya Çələbi. Səyahətnamə. Bakı: 1997, 89 s.
 27. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti. 20 may, 1967-ci il.
 28. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yollarında. Bakı: 1997, 360 s.
 29. Əfəndiyev R. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı. Bakı: Azərnəşr, 1966. 38 s.
 30. Əliyev F.M. XVIII əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı: Az. EA nəşri, 1960. 136 s.
 31. Əsədova S.D. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan zərgərlik incəsənəti. Bakı: 1978, 96 s.
 32. Gəncəvi Nizami. İskəndərnamə. Bakı: 1941. 438 s.
 33. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1991, 252 s.
 34. Forumdan foruma /Azərbaycan gənclərinin II Forumunun Materialları. Bakı: Azərbaycan, 1999. 30 s.
 35. Xəlilov X.D. Qarabağın elat dünyası. Bakı: Azərnəşr,

- 1992, 119 s.
36. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1978. 647 s.
 37. İbrahimov C. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər. Bakı: API-nin nəşri, 1958. 210 s.
 38. İsmayılov M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kənd təsərrüfatı. Bakı: Az. SSR EA nəşri, 1960. 240 s.
 39. İsmayılov R. Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1993. 173 s.
 40. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlılarda ailə və nikah II hissə. Bakı: Elm, 1994. 176 s.
 41. Quliyev H.A. Məişətimizdə adət və ənənələr. Bakı: Azərnəşr, 1976. 131 s.
 42. Quliyev H.A. Azərbaycan xalq adətləri. Bakı: Azərnəşr, 1972. 78 s.
 43. Quliyev H.A. Azərbaycan el məişətində və həyat güzəranında xalça məmulatlarının rolu. Qobustan, 1983, № 3, 37-42 s.
 44. Quliyeva N.M. Müstəqillik illəri Azərbaycan ailəsi. Bakı: Elm, 2006, 93 s.
 45. Quliyev H.A. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Lahic qəsəbəsində mis qab istehsalı //Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. 1962, №2, 35-54 s.
 46. Quliyev H.A., Bəxtiyarov A.S. Azərbaycanda qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları /Azərb SSR Mədəniyyət Nazirliyi Respublika Mədəni-maarif İşləri Elmi-Metodiki Kabinəsi. Bakı: 1968. 111 s.
 47. Quliyev H.A. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri. Bakı: Elm, 1986. 96 s.
 48. Mahmudov Y. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı: Gənclik, 1977. 140 s.
 49. Məmmədov Ə.S., Quliyev H.A. Azərbaycan adət və ənənələri. Bakı: 1966. 78 s.
 50. Məhərrəmov S.S. XIX-XX əsrin əvvəllərində Kiçik Qafqazın cənub-şərq bölgəsinin maddi mədəniyyəti və təsərrüfatı. Bakı: Elm, 2007, 206s.

51. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977. 158 s.
52. Mustafayev A.N. Azərbaycanca şərbaflıq sənəti. Bakı: Elm, 1991. 189 s.
53. Mustafayev A.N. Qobustanda qədim ev tipi – kühül haqqında //Azərbayc. SSR EA-nın xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1970, №3
54. Mustafayev A.N. Bir toxuculuq aləti haqqında //Azərbayc. SSR EA-nın Məruzələri XXV cild, 1969, №10, 75-78 s.
55. Nəbiyev A. İlxır çərşənbələr. Bakı: Azərnəşr, 1992. 62 s.
56. Nəbiyev A. El nəğmələri, xalq oyunları. Bakı: Azərnəşr, 1988. 168 s.
57. Nemət M. Azərbaycanda pirlər. Bakı: Azərnəşr, 1992, 104 s.
58. Şakirzadə Ə.S. Sovet həyat tərzi. Bakı: Elm, 1979. 216 s.
59. Salamzadə Ə.V., Sadıqzadə Ə.Ə. XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda yaşayış binaları. Bakı: Az. SSR EA nəşri, 1961. 168 s.
60. Şərifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı: Elm, 1978. 344 s.
61. Şirəliyev H. Kommünizm quruculuğu və məişət. Bakı: Azərnəşr, 1979. 182 s.
62. Təhmasib M.H. Adət, ənənə, mərasim, bayram /Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 12 mart, 1966-cı il.
63. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1960. 258 s.
64. Vəliyev M.H. (Baharlı) Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan, 1993. 192 s.
65. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974. 174 s.
66. Yüzbaşov R. Coğrafiya terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 1972. 109 s.

Rus dilinda

67. Аббасов А.А. Образ жизни в новых городах Азербайджана. Баку «Элм», 1987.с 199
68. Аббасов А.А. Современный быт и культура горнопромышленных рабочих Азербайджана. Баку, Элм, 1980, 98 с.
69. Абелов Н.А. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии //Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края (МИЭБГКЗК), VII том, II часть, Тифлис, 1887. 764 с.
70. Авдеев М. Юго-восточный Ширван и Сальянская степь. Баку: 1930. 232 с.
71. Алибеков Б. Праздник Новруз /Каспий. (газета) 09.03.1913.
72. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1956. 420 с.
73. Анохина Л.А. Быт городского населения средней полосы РСФСР в прошлом и настоящем. М.: Наука, 1977. 359 с.
74. Асланов Г.М. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура. // Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры. Баку: 1955, №60. с. 17-22.
75. Аширов Н. Эволюция ислама в СССР. М.: Политиздат, 1973. 152 с.
76. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов. Баку: Элм, 1983. 343 с.
77. Ашурбейли С.Б. Очерк истории средневекового Баку VIII-нач. XIX вв. Баку: Изд. АН Азерб ССР, 1964. 336 с.
78. Бакиханов А.А. Гюлистан-Ирам. Баку: Элм, 1991. 304 с.
79. Березин И.Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью.

СПб, ч.1, Казань: 1849. 128 с.

80. Броневский С.Б. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. ч. I и II. М.: 1823. 352 с.

81. Буниядов З.М. Азербайджан в VII-IX вв. Баку: Изд. АН Аз.ССР, 1965. 385 с.

82. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. I, II часть. СПб., 1869. ч. 1. 601 с.

83. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. Л.: Изд. ЛГУ, 1979. 216 с.

84. Гулиев. Г.А. Керимов Э.А. О некоторых экономических аспектах преобразования сельского жилища азербайджанцев за годы Советской власти. Изв. АН. Азерб. ССР, серии истории философии и права. 1985. № 5.

85. Ган К. Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе. ч. 1, Тифлис: 1884. 248 с.

86. Гейдаров М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Баку: Элм, 1967. 200 с.

87. Гейдаров М.Х. Город и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII веков. Баку: 1982. 281 с.

88. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе. ч.3, половина первая, СПб., 1785. 387 с.

89. Гусейнзаде А. К этимологии Кушчу // Советская тюркология. 1971, №6. 54-58.с.

90. Деминский Ф.А. Некоторые сведения о Кабристанском полицейском участке Шемахинского уезда Бакинской губернии // Записки Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества. Книга 22-я, вып.2-й, Тифлис, 1901. 70 с.

91. Джафарзаде И. Гобустан (наскальные изображения). Баку: Элм, 1973. 347 с.

92. Джафаров Ю.Г. Гунны и Азербайджан. Автореф. канд. дис. Баку, 1981, 21 с.

93. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха IX-XVII

века. Баку: Элм, 1982. 174 с.

94. Джидди Г.А.. Земледелие и садоводство в древней Шемахе. // Новый Ширван (газета). 25 сентября, 1982 г. №109 (417).

95. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. I том. II книга. Закавказье СПб., 1871. 421 с.

96. Евецкий О. Статистическое описание Закавказского края, СПб., 1835. 46-47 с.

97. История Азербайджана (в 3-х томах), т.1. Баку: Изд. Акад.Наук Аз. ССР, 1958. 423 с.

98. История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы. М.: Изд. Вост. лит., 1958. 371 с.

99. Кавказ Газета. СПб, 1846, №56.

100. Кавказский календарь на 1852 год. Тифлис, 1851. 516 с.

101. Каракашлы К.Т. Материальная культура азербайджанцев Северо-Восточной и Центральной зон Малого Кавказа. Баку: 1964. 283 с.

102. Караулов Н.А. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении, Азербайджане //Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). Тифлис: 1901, вып.29, отд.1, 1-73 с.

103. Керимов Э., Алиева М. Ими восхищался Дюма //Ирс (Наследие). №3 (11), М.: 2000 г. 22-23 с.

104. Керимов Т.М. Народные транспортные средства Азербайджана в XIX- начале XX в. (историко-этнографическое исследование). Баку: 144 с.

105. Климович Л. Ислам (Очерки). Изд. 2-е. доп. М.: Наука, 1965. 334 с.

106. Кобычев. В.П. Крестьянские желища народов Азербайджана в XIX в.

КСИЭ, АН ССР, II вып. М. 1962, с.5

107.Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе // Записки Кавказского Отделения Императорского Русского Археологического

- Общества. I том, 1 вып. СПб., 1893. 552 с.
108. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе // Записки Кавказского Отделения Императорского Русского Археологического Общества. II вып. СПб., 1906. 273-454 с.
109. Легкобытов В. Провинция Ширван // Обзорение Российских владений за Кавказом (ОРВЗК), III часть, СПб., 1836. 392 с.
110. Лопухин А.И. Журнал путешествия через Дагестан. 1718 г // История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, М.: 1958.
111. Меджидова И.А. О поездках к падарам Ширвана на их зимние стоянки – кишлаги в 1947 г. и на летние стоянки – яйлаги в 1948 г. // Azər.SSR EA TİEA, f.1, iş 1865.
112. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. М.: изд.-о Вост. Лит. 1963. 265 с.
113. Мочалов В.Д. Крестьянское хозяйство в Закавказье к конце XIX в. М.: Изд-во. Акад. Наук СССР, 1958. 492 с.
114. Мюллер А. История ислама с основания до новейших времен. т.2. СПб., 1895. 350 с.
115. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1925 году. Баку: Азернешр, 1986. 313 с.
116. Пахомов Е.А. Крепость Гюлистан (Кыз-Каласы) близ Шемахи // Изв.Аз ФАН СССР. 1944, №3.
117. Пигулевская Н.Б. Сирийские источники по истории народов СССР. М-Л., 1941. 171 с.
118. Пиралов А.С. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. СПб., 1913. 127 с.
119. Пашаев А. Город Ордубад в XIX –начале XX вв. Баку: Элм, 1998. 199 с.
120. Путешественники об Азербайджане. I том. Баку: Изд. АН Аз. ССР, 1961. 449 с.
121. Раджабов Г.А. Пережитки сельско-общинного быта в дореволюционном Азербайджане. Канд. ист. наук... дисс... автореф. Баку, 1966, 26 с.

122. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII в. Баку: Элм, 1981. 238 с.
123. Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. Баку: Изд. Акад. Наук Азерб. ССР. Баку: 1964. 255 с.
124. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), вып. IV, Тифлис, 1884. 326 с.
125. СМОМПК, вып. IX, Тифлис, 1890. XIV, 215 с.
126. СМОМПК, вып. XI, Тифлис, 1891. 244 с.
127. СМОМПК, вып. XXIX, Тифлис, 1901. 321 с.
128. СМОМПК, вып. XXXVIII, Тифлис, 1908. 276 с.
129. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку, изд. АН Азерб. ССР, 1958. 361 с.
130. Сумтабзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, изд. АН Азерб. ССР, 1964. 501 с.
131. Труфанов И.П. Проблемы быта городского населения СССР. Л., изд. Ленинградского Университета, 1973. 144 с.
132. Традиционные и новые обряды в быту народов СССР. АН СССР. Институт Этнографии им. Миклухо-Маклая. М.: Наука, 1981, 182 с.
133. Феофилакт Симокатта. История. М.: Изд. АН СССР, 1957. 224 с.
134. Фигуровский И.В. Климатическое районирование Азербайджанской ССР // Географический атлас Азерб. ССР. I т. I вып. с.26-27.
135. Фон Биберштейн. Описание провинций, расположенных на левом берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура // НАИИ АН Аз. Респуб. inv. № 466.
136. Хозяйственный очерк Закавказского края // Кавказ, 1846, №56; 1847, №7, 8, 10, 22, 23; 1882, № 311
137. Халилов Д.А. Раскопки на городище Хыныслы памятнике древней Кавказской Албании // Советская Археология (СА), 1962, №1.
138. Хамави Якут. Географический словарь (рукопись). НАИИ АН Азерб. Респуб. № 504 а.
139. Цветков П. Исламизм. 1 т. Ашхабад, 1912. 460 с.

140. Челеби Э. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). М.: 1983. с.5-26.
141. Шантепи де-ля-Сосей. История религий. СПб, т.1, М.: 1899. 394 с.
142. Эфендиев О.А. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1961. 208 с.
143. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в. Баку: Элм, 1981. 306 с.
144. Юркевич З. Народное образование в АССР за 1923-1924 учебный год. Баку: Изд. ЦСУ, 1925. 46 с.
145. Якуби. История (пер. с арабского П.К.Жузе) // Материалы по истории Азербайджана, вып. 4, Баку: 1927. с. 15-21

Digər dillərdə

146. Ибн Халдун. Тарих-е ал-Алламе Ибн Халдун. Бейрут: 1964.
147. İsfahanlı A.M. Tarixə ədəbiyyat İran, cəld devom. Təbriz: 1309, h.ş
148. Nəfisi S. Tarixə Təməddone İran Sasani. Tehran: 1331 h.ş.
149. Şirvani H.Z. Riyaz əs-siyahe. Tehran: 1315 (hicri).
150. Təqirzadə H. Gah şumari dər İrane qədim. Tehran: 1316 h.ş.

İNFORMATÖRLƏR:

1.	Abdullayev Nəsimi	1951-ci il	Şamaxı
2.	Kərimova Zəhra	1960-cı il	Şamaxı
3.	İsmayılov Əbülfəz	1948-ci il	Şamaxı
4.	Əhmədova Güllü	1932-ci il	Şamaxı
5.	Qəniyev Əli	1935-ci il	Şamaxı
6.	Nasirov Varis	1942-ci il	Şamaxı
7.	Əhmədova Arifə	1945-ci il	Şamaxı
8.	İbrahimov Fərhad	1948-ci il	Əngəxəran kəndi
9.	İbrahimova Turunc	1932-ci il	Əngəxəran kəndi
10.	İbrahimov Rəşid	1964-ci il	Əngəxəran kəndi
11.	Şükürova Ürönə	1934-ci il	Şamaxı
12.	İsrafilova Tahirə	1927-ci il	Şamaxı
13.	Zamanova Firqiyə	1938-ci il	Şamaxı
14.	Əyyubova Südabə	1955-ci il	Şamaxı
15.	Məcidov Aləm	1946-cı il	Bağırılı
16.	Mikayılov Allahqulu	1946-cı il	Göylər
17.	Məcidova Nəringül	1924-cü il	Bağırılı
18.	Qasimova Qızqayıt	1939-cu il	Göylər
19.	Mustafayev Nuru	1927-ci il	Yenikənd
20.	Mustafayev Azad	1930-ci il	Yenikənd
21.	Bağirov Ənvər	1938-ci il	Bağırılı
22.	İbrahimov Əlimraz	1948-ci il	Şamaxı
23.	Məcidova Güldəstə	1956-cı il	Göylər